

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

РОССИЙСКИЙ ИНДЕКС
НАУЧНОГО ЦИТИРОВАНИЯ

Science Index

№4 (52)

2019

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі

Министерство образования и науки
Республики Казахстан

Ministry of Education and Science
of the Republic of Kazakhstan

**М. Әуезов атындағы ОҚМУ
ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
ЮКГУ им. М. Ауэзова**

**TRANSACTIONS
of M. Auezov SKSU**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

**М. Әуезов атындағы ОҚМУ
ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
ЮКГУ имени М. Ауэзова**

**TRANSACTIONS
of M. Auezov SKSU**

№4 (52)

ШЫМКЕНТ 2019

ISSN 2522-4026

**М. Әуезов атындағы
ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ
им. М. Ауэзова**

**TRANSACTIONS
Of M. Aueзов SKSU**

№4 (52) 2019

Меншік иесі: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М. Әуезов атындағы ОҚМУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі.
Редакциялық алқа мүшелері: Сүйлеменов Ұ.С. – ҒЖ және ХБ жөніндегі проректор м.а., т.ғ.д., профессор; Изабелла Новак – х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Аврамов К.В. – т.ғ.д., профессор, «Харьков политехникалық институты» ұлттық техникалық университеті, Украина; Соловьев А.А. – ф-м.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Емелин А.В. – ф-м.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей; Богуслава Леска - х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Полина Прокопович – PhD, Кардифф университеті, Ұлыбритания; Меор Мохаммед Фаред – ассоциациялық профессор, Путра университеті, Малайзия; Олден А. - академик, Лондон Батыс университетінің есептеуші техника және технология мектебі, Ұлыбритания; Ивахненко А.П.- PhD докторы, директор, Мұнай зерттеу орталығы, Хериот-Ватт университеті, Ұлыбритания; Елизавета Фаслер-Кан - PhD докторы, профессор, Базель университеті, Австрия; Радюк С.Н. - PhD докторы, ассоциациялық профессор, Оңтүстік әдістемелік университеті, АҚШ; Жонго Ок - PhD докторы, профессор, Сеул ұлттық техникалық университеті, Корея; Марфенин Н.Н. - б.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Бишімбаев У.Қ. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Жұрынов М.Ж - х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Айменов Ж.Т. – т.ғ.д., профессор; ҚР ҰЖҒА академигі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Байтанаев Б.А - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Калменов Т.Ш. – ф-м.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Молдабеков Ш.М. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰИА, Қазақстан; Надиров Н.К. – х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі; М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Жекеев М.К. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Кулымбетова А.Е. – п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Мырзахметов М. - ф.ғ.д., профессор, Қазақстан; Назарбекова С.П. – х.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Ташимов Л.Т. – т.ғ.д. профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Таймасов Б.Т. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Ниязбекова Р.К. - э.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Волненко А.А. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ; Тлеулов Ә.М. – п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Маймаков Ғ.Қ. – т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Сарсенбі Ә.М. – ф-м.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Тлеуов А.С. – т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Жолдасбекова С.Ә. – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Карбозова Г.К. – ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Орынтаев Ж.К. – з.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

УДК 541.6+665.6

Е. Калдығозов¹, Б.А. Абдикеримов¹, Э.С. Тлеубаева¹, С.Б. Кыдырәлі¹, В.М. Капустин²
¹д.х.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹PhD-докторант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹PhD-докторант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²д.т.н., профессор, РГУ нефти и газа (НИУ) имени И.М. Губкина

РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ПРОЦЕССА ТЕРМИЧЕСКОЙ ПЕРЕРАБОТКИ НЕФТЕСОДЕРЖАЩИХ ОТХОДОВ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Аннотация

В статье приводятся описание принципиальной технологической схемы установки, предназначенной для термокаталитической переработки нефтесодержащих отходов и выделение из него органической части. Установлено, что наиболее рациональным и эффективным способом выделения органической части из нефтешламов, накопленные в очистной сооружений завода, является их термокаталитическая переработка этих отходов, путем сжигания. Приведена принципиальная технологическая схема разработанной опытной технологической установки по термической переработки нефтешлама, который пригоден для использования всех видов нефтесодержащих отходов отрасли в процессе их утилизации. Определены потенциальный выход отдельных светлых дистиллятных фракций и их товарные физико-химические характеристики. Показано, что общий выход светлых фракций составляет 29,4% масс. на органической части, в том числе: доля бензиновой, керосиновой и дизельной фракций составляют : 11,3; 4,9 и 13,2% масс. соответственно. Полученные дистиллятные фракции может служить в качестве компонентом прямогонных нефтепродуктов для их дальнейшего совместного переработки и их использования.

Ключевые слова: нефтесодержащий отход, термокаталитическая переработка, органическая часть, технологическая установка, амбарная нефть, нефтешлам, и нефтебитуминозная порода.

Разработка технологической установки для термокаталитического выделения органической части из нефтесодержащих отходов имеет важное значение для оптимальной переработки данного углеводородного источника сырья. В этом направлении нами разработана опытная установка по переработке амбарной нефти, нефтешлама и нефтебитуминозных пород. Как отмечено в работах авторов [1-3], более рациональным способом, обезвреживание и утилизация нефтесодержащих отходов является путем сжигания, чем выделения органической отходов НПЗ с применением различных растворителей [4-6].

В данной работе нефтесодержащий отход НПЗ был переработан термическим способом на лабораторной установке. Результаты исследования товарного свойства органической части нефтесодержащего отхода НПЗ полученные термическим способом показаны в таблице 1.

Таблица 1. Характеристика органической части, нефтесодержащего отхода НПЗ полученный термическим способом.

Показатели	Величина показателей
Качество органической части	
1. Плотность при 20 ⁰ С, кг/м ³	878,0
2. Температура застывания, ⁰ С	36
3. Зольность,% масс.	0,036
4. Коксуемость,% масс.	4,04
5. Фракционный состав, ⁰ С: н.к.	139
10%	251
20%	306
30%	332
40%	349
50%	357
Результаты разгонки органической части нефтешлама	
Получено (в % масс. на органич. часть): газ до С ₄	2,0
бензиновая фракция (н.к.-180 ⁰ С)	11,3
керосиновая фракция (180-240 ⁰ С)	4,9
дизельная фракция (240-350 ⁰ С)	13,2
мазут (фракция выше 350 ⁰ С)	68,6
ИТОГО	100,0

Дистиллят, полученный из нефтесодержащего отхода НПЗ на лабораторной установке, подвергалась анализу и имеет следующие качественные показатели: плотность при 20⁰С - 862,0 кг/м³, температура застывания - +12⁰С, фракционный состав: н.к. +135⁰С, 10% выкипает при 206⁰С, 50%-328⁰С, 96%-363⁰С. Технология сбора, подготовки, транспортировки и переработки амбарной нефти нефтяной отрасли требует разработки специальной технологии. В этом направлении нами разработана опытная установка по переработке амбарной нефти, нефтешлама и нефтебитуминозных пород. Принципиальная технологическая схема опытной установки по термической переработки нефтесодержащих отходов показана на рис. 1.

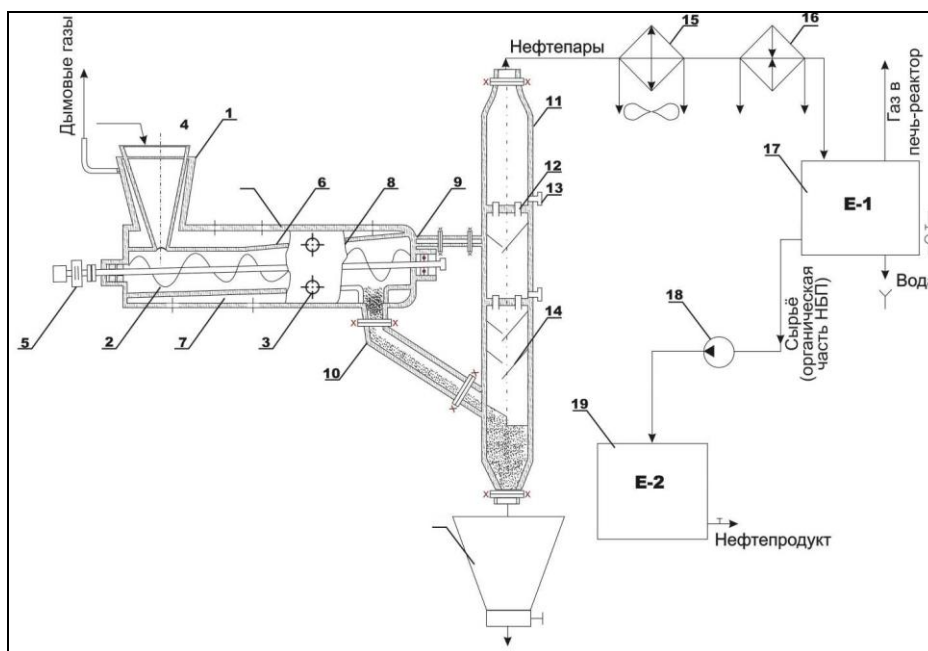

Рис. 1. Принципиально-технологическая схема установки по термическому выделению органической части нефтесодержащих отходов.

1 - печь-реактор; 2 - винтовой штек; 3 - форсунки; 4 - бункер для сырья; 5 – электродвигатель; 6 - стенка печи; 7 - камера печи; 8 - наружный корпус печь-реактора; 9 - линия для вывода парообразных продуктов; 10 - линия для вывода минеральной части НБП из реактора; 11 - циклон; 12 - тарельчатый отбойник; 13- люк; 14 - отбойник; 15 - воздушный холодильник; 16 - холодильник-конденсатор; 17 - сепаратор; 18 - насос; 19 - ёмкость для жидкого нефтепродукта; 20 - бункер-ёмкость для песка.

Основной аппарат установки состоит из загрузочного бункера (1) с рубашкой (4), соединенной камерой сжигания топлива (6), камера переработки сырья (6) снабжена винтовым конвейером (2). Минеральная часть (песок) выгружается через штуцер (9), также имеется штуцер (8) выхода в газообразном состоянии органической части нефтесодержащего отхода. В камере сжигания топлива установлены газовые форсунки (3), движение винтового конвейера (2) осуществляется электродвигателем с редуктором (5).

Установка работает следующим образом: сырье загружается в бункер (1) с рубашкой (4), где происходит его предварительный обогрев, затем поступает в камеру переработки сырья (7). Сырье в камере переработки перемещается винтовым конвейером, нагреваясь до температуры 500-550⁰С, при которой происходит извлечение в газообразном состоянии органической части исходного сырья. Газообразная смесь через штуцер (9) выводится из камеры переработки сырья, поступает в циклон, где происходит разделение газопарообразной органической и твердой минеральной частей нефтесодержащего отхода. Далее пары нефтепродуктов перерабатываются по традиционной схеме: охлаждаются в воздушном (15) и водяном (16) холодильниках, затем газопродуктовая смесь в сепараторе (17) разделяется на газ и жидкость. Извлеченный газ поступает в газовые форсунки (3) для сжигания в камере сжигания топлива (6).

Выводы

Разработана принципиальная технологическая схема установки, предназначенная для термокаталитической переработки нефтесодержащих отходов. Выделено его органическая часть и определены в нем потенциальный выход отдельных дистиллятных фракции и их товарные характеристики. Показано, что общий выход светлых фракций составляет 29,4% масс. на органической части, в том числе: доля бензиновой, керосиновой и дизельной

фракций составляет: 11,3; 4,9 и 13,2% масс. соответственно. Полученные дистиллятные фракций может служить в качестве компонентов прямогонных нефтепродуктов.

Список литературы

1. Алиев В.С. Термические извлечения нефтяных фракций из НБП //ХТТИМ, 1984, №4, С.6-11.
2. Надиров Н.К. Извлечение и переработка органической части НБП // Сб. Всесоюзного симпозиума по комплексной переработке и использованию НБП. Алматы, 1982, С. 5-8.
3. Надиров Н.К. Термокаталитическое крекирование НБП // Сб. Всесоюзного симпозиума по комплексной переработке и использованию НБП.- Алматы, 1982, С. 115-121.
4. Печеный Б.Г., Ахметова Л.А. Состав, структура и свойства киров и их органические части месторождения Мунайлы-Мола // Сб. Всесоюзного симпозиума по комплексной переработке и использованию НБП. – Алматы, 1982, С. 246 -253.
5. Елькин В.Н. Состав и свойства природных вяжущих выделенных из киров месторождении Казахстана // Сб. Всесоюзного симпозиума по комплексной переработке и использованию НБП. - Алматы, 1982, С. 167-174.
6. Гуцалюк В.Г., Салтыбаев Д.К., Невский В.М. Исследование органической части месторождения Мунайлы-Мола и Иманкара // Сб. Всесоюзного симпозиума по комплексной переработке и использованию НБП.- Алматы, 1982, С.101-108.

Түйін

Мақалада құрамында мұнай бар қалдықтарды термокаталитикалық өңдеуге және одан органикалық бөлікті бөлуге арналған қондырғының принципті технологиялық схемасының сипаттамасы келтіріледі. Зауыттың тазарту құрылыстарында жинақталған мұнай қоқыстарынан органикалық бөлікті бөлудің неғұрлым ұтымды және тиімді тәсілі оларды жағу жолымен осы қалдықтарды термокаталитикалық өңдеу болып табылатыны анықталды. Мұнай шламын термиялық қайта өңдеу бойынша әзірленген тәжірибелік технологиялық қондырғының принципті технологиялық схемасы келтірілген, ол саланың мұнайы бар қалдықтарының барлық түрлерін кәдеге жарату процесінде пайдалану үшін жарамды. Жекелеген ашық дистиллятты фракциялардың әлеуетті шығуы және олардың тауарлық физикалық-химиялық сипаттамалары анықталды. Ашық фракциялардың жалпы шығуы 29,4% массаны құрайды. органикалық бөлікте, оның ішінде: бензинді, керосинді және дизельді фракциялардың үлесі : 11,3; 4,9 және 13,2% массаны құрайды. тиісінше. Алынған дистиллятты фракциялар оларды одан әрі бірлесіп өңдеу және пайдалану үшін тікелей айдалатын мұнай өнімдерінің құрамдас бөлігі ретінде қызмет ете алады.

Abstract

The article describes the basic technological scheme of the plant intended for thermocatalytic processing of oil-containing waste and isolation of the organic part from it. It is established that the most rational and effective way to separate the organic part from the oil sludge accumulated in the treatment plant is their thermocatalytic processing of these wastes by incineration. The basic technological scheme of the developed experimental technological installation on thermal processing of oil sludge which is suitable for use of all types of oil-containing waste of branch in the course of their utilization is resulted. The potential yield of individual light distillate fractions and their commercial physical and chemical characteristics are determined. It is shown that the total yield of light fractions is 29.4% by weight. on the organic part, including: the proportion of gasoline, kerosene and diesel fractions are: 11.3; 4.9 and 13.2% by weight. respectively. The obtained distillate fractions can serve as a component of straight-run petroleum products for their further joint processing and their use.

УДК 669.15.112.227.34

А.Б. Оралбаев, Н.А. Жаримбетова

к. ф.-м.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ МАРТЕНСИТНОГО ФАЗОВОГО ПЕРЕХОДА В СПЛАВАХ Fe-Mn –Si

Аннотация

В этой статье полностью рассматриваются особенности фазовых структурных превращений в сплавах черных металлов. В сплавах на основе Fe-Mn-Si при выполнении определенных соотношений между антиферромагнитным превращением и фазовым структурным превращением проявляются особые механические свойства сплавов. При определенных условиях, когда выполняются соотношение между точкой мартенситного превращения и температурой магнитного фазового перехода в указанных сплавах проявляются свойства эффекта запоминания формы. Данные сплавы обладают следующими преимуществами: во первых по сравнению с традиционными никель-титановыми сплавами они очень дешевые, во вторых у этих сплавов прочностные характеристики высокие, в третьих также пластические свойства тоже очень высокие. В указанных сплавах деформация при комнатной температуре создает в указанных сплавах односторонний эффект запоминания формы, которая приводит к образованию мартенсита напряжения одной определенной ориентировки.

Ключевые слова: сплавы, черные металлы, антиферромагнитный фазовый переход

Как известно из научных литературных данных в сплавах Fe-Mn и Fe-Mn-Si протекает $\gamma \xrightarrow{\varepsilon} \varepsilon$ мартенситное превращение и антиферромагнитный фазовый переход. В целом физической природе ГЦК—ГПУ мартенситного превращения, а также антиферромагнитному фазовому переходу посвящено множество работ [1-3]. Но одновременно работ посвященных и ГЦК—ГПУ мартенситному превращению и природе антиферромагнитного фазового перехода в сплавах Fe-Mn и Fe-Mn-Si не так много, поэтому представляет интерес обсуждение взаимосвязи этих двух переходов.

Нужно отметить, что главное наблюдаемое явление в сплавах с мартенситным превращением это – природа эффекта запоминания формы. Это вкратце можно объяснить следующим образом: образец деформируют в районе температур M_n , затем при температуре выше температуры обратного мартенситного превращения нагревают, тогда сплав восстанавливает свою первоначальную форму. Первоначально природу эффекта запоминания формы многие ученые до конца не поняли, в этом направлении очень интенсивно работали японские ученые Нагасаки, Кавачи. Эти ученые впервые высказали идею о том, что между эффектом запоминания формы и мартенситными превращениями должна быть определенная связь [1, 4, 5].

После многочисленных экспериментов в разных сплавах ученые определили, что природа эффекта запоминания формы (в цветных металлах, в сплавах Ni-Ti, Fe-Pt, Fe-Pd, Mn –Cu и т.д.) обусловлена термоупругими мартенситными превращениями. Значит между термоупругими мартенситными превращениями и степенью восстановления формы сплава должна быть прямая связь. Но обратная закономерность тоже встречается, но не всегда соблюдается. На практике чаще встречается не полное, а частичное восстановление формы.

Свойство эффекта запоминания формы бывает двух видов: обратимый эффект запоминания формы и односторонний эффект запоминания формы.

Кроме этого встречаются другие формы эффекта запоминания формы:

Псевдоупругость, ферроупругость, резиноподобное поведение. Все эти эффекты различаются незначительно, но смысл эффектов будет таков:

Образец в мартенситном состоянии деформируется при значении выше предела прочности, затем при снятии нагрузки образец восстанавливает свою первоначальную форму. Такой вид эффекта называют псевдоупругостью или псевдопластичностью.

Все эти виды эффекта запоминания формы указаны на рис. 1.

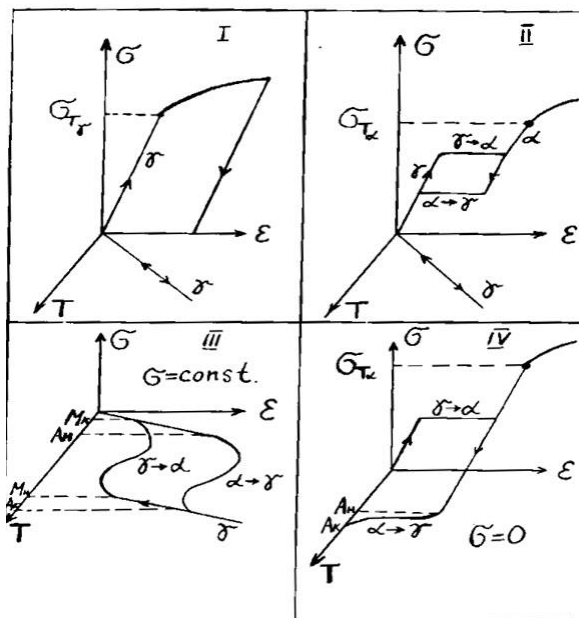

Рис. 1. Диаграмма напряжение – деформация – температура для сплавов с эффектом запоминания формы.

- 1– диаграмма простого эластичного сплава.
- 2– диаграмма псевдоупругого сплава.
- 3– диаграмма сплава с обратимым эффектом запоминания формы.
- 4– диаграмма сплава с односторонним эффектом запоминания формы.

В этих диаграммах указаны все эффекты запоминания формы встречающиеся в сплавах. Эффект запоминания формы встречается также в следующих сплавах на железной основе:

Fe-Pt, Fe-Pd, Fe-Ni-Co-Ti, Fe-Mn-Si, Fe-Ni-C.

Поэтому исследование эффекта запоминания формы мартенситного превращения и природы антиферромагнитного фазового перехода в сплавах Fe-Mn и Fe-Mn-Si необходимо. В целом во многих работах посвященных природе ГЦК—ГПУ мартенситного превращения исследованы сплавы с концентрацией марганца $Mn \approx 20-22\%$, причем рассмотрены такие сплавы где имеется большая концентрация ε мартенсита. В этих работах указана что при увеличении марганца количество ε мартенсита уменьшается, а точка начала мартенситного превращения $M_{\text{н}}$ уменьшается. Также указано, что при уменьшении концентрации марганца до 24 -27% температура начала мартенситного превращения $M_{\text{н}}$ падает до комнатной температуры, далее падает до низких температур, поэтому в сплавах Fe-Mn и Fe-Mn-Si температуру начала мартенситного превращения экспериментально не находили [2, 4, 5].

Многие легирующие элементы (С, Ni, Cr, Mo, ...) понижают температуру M_n , тогда после закалки можно зафиксировать аустенитное состояние сплава. Здесь только легирование кремнием не влияет на температуру M_n , или оно снижает температуру начала мартенситного превращения незначительно. Все это сказанное доказано во многих работах, но имеются некоторые неучтенные моменты в этих публикациях.

Во-первых из теоретических расчетов фазовой диаграммы Fe-Mn сплавов при концентрации марганца 35-40% когда температура M_n будет где-то около 0°C , это значение немного ниже экспериментальных данных.

Во-вторых методом электронной микроскопии в некоторых научных работах при концентрации марганца 37% обнаружено некоторое количество ϵ мартенсита.

В третьих в последнее время в исследованных сплавах Fe-Mn-Si при концентрации марганца Mn 30% и концентрации кремния Si 6% в этих сплавах получена сложная зависимость этих температур. Эти данные согласуются с данными сплавов Fe-Mn [Г20С2] при легировании кремнием 2%, но не согласуются с некоторыми литературными данными. Учитывая все эти данные, также температурную зависимость данных элементов, в сплавах Fe-Mn-Si проведены исследования объемных эффектов $\gamma \xrightarrow{\leftarrow} \epsilon$ мартенситного превращения, кинетические особенности этих превращений, также исследованы магнитные фазовые переходы в названных сплавах.

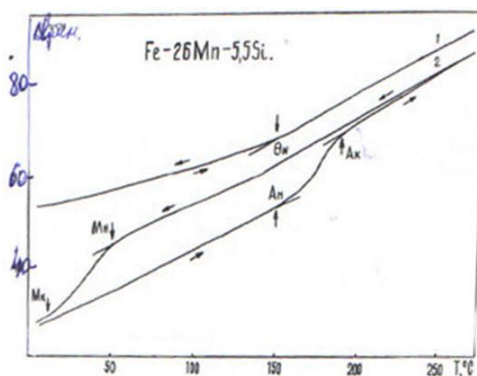

Рис. 2. Дилатограммы сплавов Fe-30Mn(1) и Fe-26Mn—5,5Si(2) закаленных от 1000°C .

Согласно данным работы [2,6,7] магнитный фазовый переход антиферромагнетик-парамагнетик увеличивает объем, но мартенситное превращение уменьшает объем.

В целом температура Нееля, температуры прямого и обратного мартенситного перехода, определяются дилатометрическим методом из графика зависимости относительного линейного увеличения $\frac{\Delta l}{l}$ от температуры.

Результаты исследования показаны в таблице 1, здесь указаны химический состав сплавов, температура Нееля, температуры прямого и обратного мартенситного перехода. В этой таблице показаны результаты для сплавов Fe-30 Mn—(0-6.5) Si.

Таблица 1. Химический состав сплавов.

№	Сплав	Хим. состав			M_n	M_k	A_n	A_k	θ_N
		Fe	Mn	Si					
1	Г30	Осн.	29,5	-	-	-	-	-	150
2	Г30С1,5	Осн.	28,95	1,58	-	-	-	-	100
3	Г30С3,0	Осн.	29,68	2,90	-25	-70	120	155	-75

4	ГЗОС4,5	Осн.	30,3	4,4	-30	-60	125	165	<-60
5	ГЗОС5,5	Осн.	29,8	5,5	-35	-75	130	160	<-75
6	ГЗОС6,5	Осн.	30,17	6,4	-35	-65	130	165	≤-100

Характерные дилатометрические кривые, прямые и обратные мартенситные превращения и магнитный фазовый переход показаны в данном рисунке. Температура Нееля во многих сплавах определялась нейтронографическим методом, они совпадают с результатами значений определенных также дилатометрическим методом. В данных рисунках показаны нейтронограммы для сплавов Fe-30Mn-4,5Si, Fe-30Mn-3Si.

В этом рисунке на нейтронограмме точка A_H имеет свои вершины γ, ε фаз, когда температура увеличивает эту точку до значения A_K тогда исчезает ε фаза. Как видно из этих результатов все сплавы кроме сплава Г26С5 после закалки находятся полностью в аустенитной фазе, сплав Г26С5 находится в двухфазном ($\gamma + \varepsilon$) состоянии. Как видно из этой таблицы марганец понижает точку M_H а температура Нееля Θ_N повышает эту точку, но кремний понижает эту точку, зато кремний сложным образом влияет на точку M_H . Все это согласуется с литературными данными[5-7].

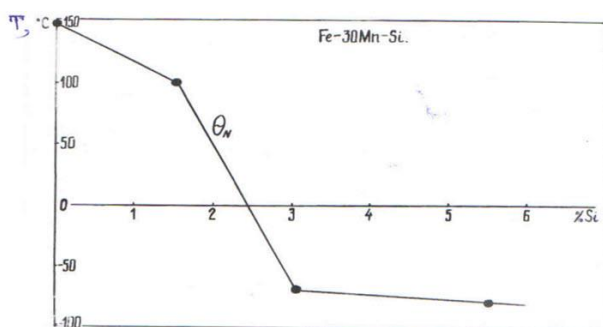

Рис. 3. Влияние содержания Si на температуру Нееля (Θ_N) закаленных сплавов Fe-30Mn-Si.

Для всех сплавов при охлаждении существует следующее жесткое условие $M_H > \Theta$, значит мартенситный переход осуществляется в парамагнитном аустените. Обратный случай когда $M_H < \Theta$ т.е. осуществление мартенситного перехода в антиферромагнитной матрице не происходит в этих сплавах. Теперь рассмотрим конкретно взаимосвязь температуры Нееля, температур прямого и обратного мартенситного превращения в названных сплавах. Если рассмотреть влияние марганца и кремния на температуры M_H, Θ исходя из литературных данных и результатов эксперимента, тогда видно из рисунка, что для сплава Г22 $M_H = 100$ °С; а с возрастанием марганца эта температура снижается, а температура Нееля возрастает. Пересечение этих кривых точка S_M (критическая точка) для сплава Fe Mn является особой точкой.

Если $S_M > C_M$ (критическая точка), тогда мартенситное $\gamma \rightarrow \varepsilon$ превращение должно было происходить в антиферромагнитном аустените, однако при эксперименте этого не было обнаружено, когда выполняется S_M (критическое) $> C_M$, на дилатограмме с возрастанием марганца точка M_H снижается, если $S_M > C_M$ (критической) тогда $\gamma \rightarrow \varepsilon$ мартенситное превращение исчезает, с повышением марганца температура возрастает. Отсюда можно сделать следующий вывод: когда аустенит переходит из парамагнетика в антиферромагнетик, тогда мартенситное превращение неожиданно исчезает. Этот вывод согласуется со значениями сплавов Fe - Mn - Si и с литературными данными.

Упрочнение аустенита по отношению к $\gamma \rightarrow \varepsilon$ мартенситному превращению и условие перехода аустенита из парамагнитного состояния в антиферромагнитное состояние требует

специального теоретического исследования, однако в первом приближении это можно объяснить действием следующих комплексных факторов:

Во-первых, суммированием магнитной энергии к свободной энергии сплава, значит появляется дополнительный термодинамический потенциал, в этом случае из-за магнитного упорядочения снижается свободная энергия Гиббса.

Во-вторых, во время магнитного упорядочения энергия дефектов аустенитного упорядочения возрастает.

В третьих, при переходе в антиферромагнитное состояние повышается прочность аустенита, из-за этого затрудняется протекание отдельных дислокаций Шокли которое ответственно за γ - ε мартенситное превращение [3,7].

В четвертых из-за антиферромагнитной инвариантности аустенита в нижней области температуры Нееля линейное увеличение сплавов сдвигается в парамагнитную область, поэтому для γ - ε мартенситного превращения объемный эффект увеличивается.

Поэтому по результатам этих исследований для определенных концентраций марганца для сплавов Fe - Mn (в зависимости от чистоты сплава в области (24-27)% Mn) в районе C_M (критической) мартенситное γ - ε превращение замедляется не очень резко, оно только останавливается из-за перехода аустенита в антиферромагнитное состояние.

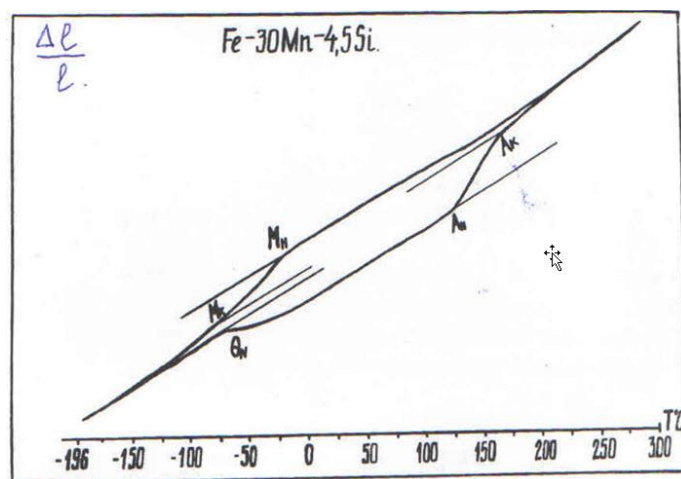

Рис 4. Дилатограммы сплава Fe-30Mn-4.5Si закаленного от 1000⁰С.

Используя эти результаты можно объяснить различие между экспериментальными результатами и результатами рассчитанными зависимости точки M_H от концентрации сплава. В этих расчетах не принимали во внимание магнитную составляющую свободной энергии сплава, к тому же считали что аустенит парамагнитен во всех концентрациях марганца. В этом случае если не учитывать кривую зависимости температуры Нееля от концентрации марганца на рисунке 4 зависимость точки M_H от марганца в основном согласуется с литературными данными, а температура находится около 0⁰С при концентрации марганца более 30 %.

Исходя из литературных данных получается, что в сплавах Fe – Mn кремний не влияет на точку M_H . Если не учитывать этот момент в нашей модели тогда как объяснить, что сплавы Г30, Г30 С 1,5 при γ - ε мартенситном превращении остаются стабильными до азотной температуры. Если легировать сплав Г30С1,5 кремнием 1,5% тогда точка M_H сдвигается до -25⁰С, а дальше при легировании кремнием эта точка меняется очень медленно.

Такие кинетические особенности встречаются и в литературных данных. Наша модель легко объясняет все эти факты. Если легировать кремнием сплав Fe-Mn тогда точка Θ^0 сдвигается вниз, после этого точка встречи сдвигается вниз в сторону низких температур и больших концентрации марганца.

Согласно этой модели попробуем объяснить фазовые превращения в сплаве №4 при разных концентрациях марганца.

В первом сплаве при охлаждении происходит мартенситное $\gamma - \varepsilon$ превращение в точке А, а второй сплав в точке В претерпевает магнитный фазовый переход и стабилизируется, в точке С оно не претерпевает фазовый переход, а третий сплав в точке Д претерпевает магнитный фазовый переход, однако если его легировать кремнием и точка Нееля ниже температуры начала мартенситного превращения тогда в точке Е происходит мартенситный фазовый переход, наконец то четвертый сплав и с кремнием, и без кремния не вступает в мартенситное превращение, так как в этом случае точка Нееля выше температуры начала мартенситного превращения.

В целом взаимная зависимость температур магнитного фазового перехода, начал и конца мартенситного фазового превращения показана на рисунке 5 на графике зависимости температуры и концентрации марганца. Из этого графика видим, что при условии $\Theta^0 > M_H$ мартенситное фазовое превращение запирается, если выполняется следующее условие: $\Theta^0 < M_H$ тогда происходит мартенситное фазовое превращение и при увеличении кремния точка M_H не зависит ни от каких факторов.

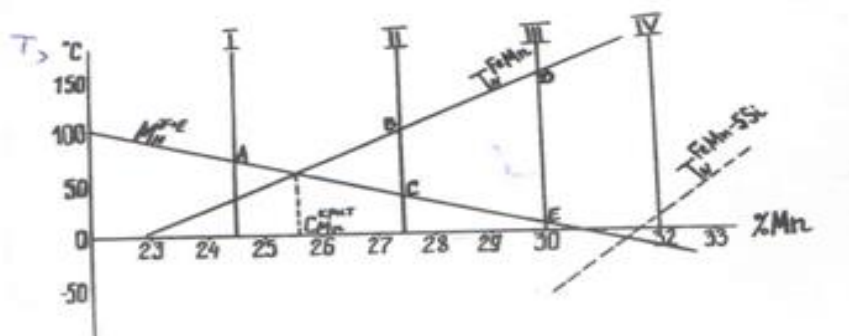

Рис. 5. Влияние содержания Mn и Si на положение температур M_H и Θ_{NV} двойных Fe-Mn и тройных Fe- Mn- Si сплавах (по совокупности результатов).

Вся эта модель и показанные схемы на рисунке 5 полностью объясняют кинетику зависимости магнитного фазового перехода, температур начал и конца мартенситного фазового превращения в сплавах Fe Mn Si. Теперь укажем что эффект запоминания формы в названных сплавах наблюдается только при выполнении условия $\Theta < M_H$, оно не наблюдается при концентрации марганца 30 % [2,4,6].

Деформация при комнатной температуре создает в указанных сплавах односторонний эффект запоминания формы, которая приводит к образованию мартенсита напряжения одной ориентировки.

Теперь рассмотрим случай когда $\Theta^0 > M_H$ где образуется ε мартенсит напряжения, который не соответствует нашей схеме. В наших опытах в сплавах Г30, Г32, Г34С5,5 при выполнении условия $\Theta^0 > M_H$ в электронном микроскопе наблюдаются тонкие кристаллы ε мартенсита. В этих опытах толщина указанных кристаллов составляет примерно десятки ангстремов, оно соответствует другим данным и научным данным, такие парамагнитные области появляются в антиферромагнитной матрице.

Список литературы

1. Курдюмов Г.В., Хандрос Л.Г. Явление термоупругого равновесия фаз при фазовых превращениях мартенситного типа (эффект Курдюмова). Открытие № 239. 1981.
2. Винтайкин Е.З. Мартенситные превращения. В кн.: Итоги науки и техники. Металловедение и термическая обработка. М.: ВИНТИ, 1983, т. 17, С. 3-63.
3. Хандрос Л.Г., Арбузова И.А, Мартенситное превращение, эффект памяти формы и сверхупругость. //В кн.: Металлы, электроны, решетка. Киев: Наукова думка, 1975. С. 109-142.
4. Хачин В.Н., Память формы. М.: Знание, 1984, 64 с.
5. Гюнтер В.Э. и др. Применение сплавов с памятью формы в медицине. //Известия вузов. Физика, 1985, № 5, С. 127—132.
6. Ройтбурд А.Л. Теория формирования гетерофазной структуры при фазовых превращениях в твердом состоянии. //Успехи физических наук, 1974, т.113. вып.1, С.69-104.
7. Воынова Т.Ф. Высоко-марганцовистые стали и сплавы. М: “Металлургия”, 1988. 341 с.

Түйін

Бұл мақалада қара қорытпалардағы фазалық құрылымдық өзгерулердің ерекшеліктері толығымен қарастырылады. Fe-Mn-Si негізіндегі қорытпаларда антиферромагниттік түрлендіру мен фазалық құрылымдық өзгеріс арасындағы белгілі бір қатынастар байқалған кезде, қорытпалардың ерекше механикалық қасиеттері көрінеді. Белгілі бір жағдайларда, мартенситтік трансформация нүктесі мен магниттік фазаның ауысу температурасы арасындағы байланыс қанағаттандырылған кезде, пішінді жад әсерінің қасиеттері осы қорытпаларда көрінеді. Бұл қорытпалардың келесі артықшылықтары бар: біріншіден, олар дәстүрлі никель-титан қорытпаларымен салыстырғанда өте арзан, екіншіден, бұл қорытпалар жоғары беріктік сипаттамаларына ие, үшіншіден, пластикалық қасиеттері де өте жоғары. Бұл қорытпаларда бөлме температурасындағы деформация осы қорытпаларда бір жақты пішінді есте сақтау әсерін тудырады, бұл белгілі бір бағыттағы кернеудің мартенситін қалыптастыруға әкеледі.

Abstract

This article fully discusses the features of phase structural transformations in ferrous alloys. In alloys based on Fe-Mn-Si, when certain relations between the antiferromagnetic transformation and the phase structural transformation are observed, the special mechanical properties of the alloys are manifested. Under certain conditions, when the relationship between the martensitic transformation point and the temperature of the magnetic phase transition is satisfied, the properties of the shape memory effect are manifested in these alloys. These alloys have the following advantages: firstly, they are very cheap compared to traditional nickel-titanium alloys, secondly, these alloys have high strength characteristics, and thirdly, the plastic properties are also very high. In these alloys, deformation at room temperature in these alloys creates a one-sided shape memory effect, which leads to the formation of stress martensite of one specific orientation.

УДК 692

Н.И. Садиков¹, С.Н. Садикова²

¹к.арх.н., заслуженный архитектор Узбекистана, доцент, Южно-Казахстанский государственный университет, Шымкент, Казахстан

²доктор PhD, и.о. доцент кафедры "Теории истории архитектуры", Самаркандский государственный архитектурно-строительный институт, Самарканд, Узбекистан

ПУТИ ВОЗРОЖДЕНИЯ СВОЕОБРАЗИЯ В МНОГОЭТАЖНОМ ДОМОСТРОЕНИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация

Понятие традиции подразумевает не обычай, привычку или стиль уходящего века. Самым существенным в традиции является религия, которая формирует духовные принципы, образ жизни общества, его искусство. Архитектура как одна из ветвей искусства находится среди самых важных и прямых проявлении традиции, так как человек живет в формах, среде которая соответствует традиции. Во времена атеизма, появились и строятся по ныне типы много этажного жилья не соответствующие образу жизни местного населения. В статью выдвигается концепция построения, жилых образований включающая, как и в традиционных домах, дворики. Жилые образования состоят из квартир включающие закрытые (спальни, общие комнаты, кухни, туалеты), полузакрытые помещения (летние айваны или веранды), а так же дворики для межсемейного общения и игр детей.

Ключевые слова: многоэтажные секционные дома, эпигоны летние помещения, традиции, своеобразие, квартиры для сложных семей состоящих из несколько поколений, межсемейные общения.

Изучение практики многоэтажного жилища выявило недостатки объемно-планировочной структуры многоквартирных домов подчиненных по существу, однотипной, много лет применяемой блок-секционной планировочной схеме, с узкими балконами, лоджиями, расположенными перед световым фронтом квартир. К несовершенствам данной схемы планировки также можно отнести:

- неудобные для эксплуатации узкие пропорции летних помещений;
- перегрев балконов, лоджий в жаркое время года из-за отсутствия затенения или автономного сквозного проветривания;
- использования летних помещений в зимнее время в качестве складов;
- затемнение или освещение вторым светом жилых комнат, кухонь, при остеклении летних помещений, необходимых для их полноценной эксплуатации.
- в секциях с набором квартир 2-1-3, 2-2-2 или 3-2-3 отсутствует сквозное проветривание для 1/3 квартир, а применение двухквартирных рядовых секций обеспеченных сквозным проветриванием приводит к значительному пере расходованию затрат, связанных с завышением удельного числа лифтовых и мусоропроводных устройств, площади лестниц, приходящихся на единицу жилой площади.

Материалы микроклиматических и гигиенических исследований жилых домов, указывают, что повсеместно распространенная объемно-планировочная структура многоэтажного жилища по многим параметрам уступает традиционным жилым домам. [1, 2] Не менее существенным является тот факт, что практикующая однотипная многоэтажная структура жилищ не отвечает сохранению идентичности коренного населения в сохранении обычаев совместного проживания семей, состоящих из нескольких поколений, отсутствия в ней мест меж-семейного общения. Эта традиция бытия, основанная на воспитании детей, уважение и забота о старших, создания условий для корректных, предупредительных

отношений в семье, сложилась как мировоззрение в течение многих веков и получило материальное воплощение в традиционной жилой архитектуре Средней Азии.

На современном этапе развития архитектуры в том числе жилой, появились симптомы эпигонства: т.е. заимствование и механический повтор внешних форм архитектуры прошлого к примеру, средневековья, в современном строительстве и архитектуре. В этом отношении «апофеозом» данного периода служит архитектура музея Амир Темура и комплекс Хости Имам в городе Ташкенте. К сожалению, стало повсеместным, когда многие специалисты видят как им кажется «национальное» в поверхностном, механическом повторе узоров, арок, декоративных элементов в своих постройках, творчески не учитывают и не развивают прогрессивные приемы зодчества Средней Азии XV-XVI вв. Застройка главных магистралей Ташкента, Алматы, Самарканда, Шымкента, Туркестана, Анграна, Ахангарана с 4х-5-9 этажными секционными домами, разве свидетельствует о наличии выдающегося наследия средневекового зодчества, потенциала зодчих Средней Азии Конечно - нет!

Проблеме сохранения региональных традиций жилища Узбекистана были посвящены работы (О. Джаббар, О.П. Айдинова, К. Мырзахмедова, Ф.Ю. Турсунова, А.С. Косинского и др.). В Самарканде в 1980-90 годах работала группа архитекторов (Г. Эгамбердиев, Н. Садиков, Ф. Джураев, С. Каримов, А. Амонов, С. Фазлетдинов, А. Апкарян), которые ставили своей целью творческое освоение наследия, учитывающая современные запросы населения и возможности строительного производства. Эта группа на открытом всесоюзном конкурсе Союза Архитекторов СССР на разработку эскиз-идеи жилого комплекса для массового строительства получила в 1984 г. вторую премию, где было представлено 50 работ из 30 городов (рис. 1-1,1-2,1-3,1-4) [5].

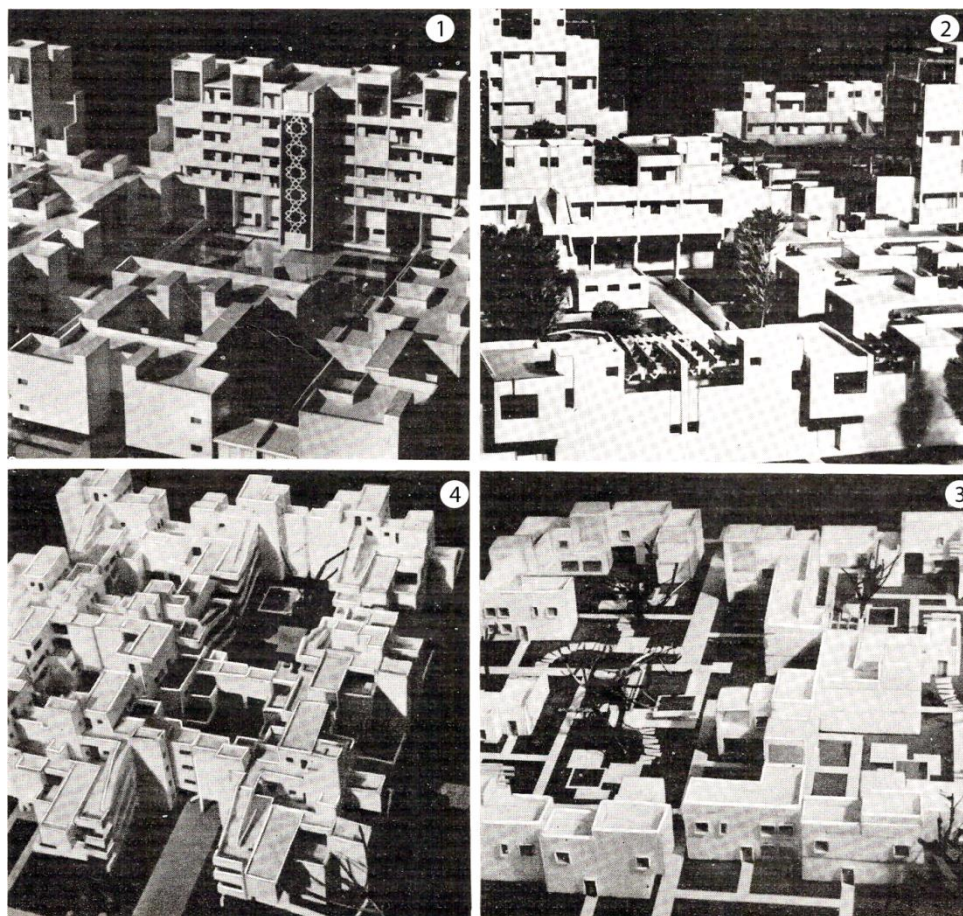

Рис. 1. Общее название этих четырех рисунков:

1 – жилой микрорайон в поселке «Геофизик», 2,3 – Жилой район Чопан-Ата, г. Самарканд (арх.Г. Эгамбердиев, Н. Садилов, Ф. Джураев, С. Каримов, А. Амонов, С. Фазлетдинов); 4 – микрорайон Согдиана, дипломная работа А. Апкарян

В концепцию проекта положен многовековой опыт обустройства жилища народов Средней Азии, где главным условием является сохранение и упрочение родственных отношений между поколениями и семьями (взаимопомощь, участие пожилых в воспитании детей, уход за престарелыми и больными членами семьи и др.), создание затененных, обводненных дворов, так важных в условиях жаркого сухого климата. Авторы отказались от обычного многоквартирного жилого дома с мелкими квартирами для первичных семей. Они создали серию домов в 2, 3, 4 и 7 этажей с компоновкой квартир для первичных и сложных семей, состоящих не только из нескольких поколений, но из целого ряда родственных семей. Предлагаемая концепция деликатно «вторгается» в сложившуюся ткань исторической зоны города, сохраняя градостроительную структуру старых жилых кварталов с её архитектурным масштабом и художественным стилем. Данная работа показывает, что при творческом освоении наследия, возможно сохранение народных традиций, добиться приемлемых экономических показателей застройки в сочетании с достижением своеобразия и художественного качества.

Другим направлением нашего исследования явилась попытка усовершенствования действующей в настоящее время проектов жилых зданий повышенной этажности, с максимальным использованием современных конструктивных изделий.

Типологическими особенностями предлагаемого автором статьи дома «Солнце» является известная структура «трилистник» с шести квартирными секциями на этаже.[3] Французский архитектор Жак Кондилис вдохновившись формой трёхлистника, еще в 70 х гг. XX столетия спроектировал жилой район "Тулуз-ле -Мирай" в городе Тулузе, Франция. Автор статьи усовершенствовал эту идею и интегрируя данную форму с природно-климатическими условиями Узбекистана, внес своё новшество: внедрение двора вместо балкона для каждой секции, для каждой семьи. Так, согласно концепции С.Н.: житель попадает в свою квартиру с лестничной клетки сначала во двор, а потом в квартиру. Таким образом каждая квартира имеет своё летнее помещениеплощадью 24,0м² обеспеченное сквозным проветриванием и остеклением, без ущерба для освещенности, инсоляции жилых комнат и кухонь. (рис. 5). Компоновка квартир позволяет обеспечить расселение первичных семей, а трансформация 2х дворилов в один большой единый двор - позволяет расселить семьи из нескольких поколений. Что несомненно соответствует нашим национальным традициям, способствует преемственности поколений, сохранению целостности семьи.

Протяженность наружных стен здания «трилистник» на 12,8% больше, чем у дома серии 148 (ТашНИИЭП). Однако превышение периметра наружных стен поглощается экономией за счет сокращения в 2,5 раза числа лифтов, мусоропроводов и лестниц, на единицу жилой площади. Существенным преимуществом является увеличение числа квартир на секциях, наличие большого холла для игр детей на каждом этаже. Нельзя не остановиться и на градостроительных возможностях применения такой схемы. Она обеспечит «непрерывность» жилых групп, позволяет формировать живописную застройку, в том числе, затененных, обводненных дворовых пространств. А разная этажность объемно-пространственных решений - к появлению выразительных, своеобразных жилых образований (рис. 2, 3, 4).

Предлагаемая структура имеет комбинацию от 2х до 4х комнат и пентхаузов, состоящих из 4 - 7 комнат. Дом состоит из 5 блоков "трилистника" на 150 кв., в т.ч.:

2х-комнатные – 30 штук;

3х-комнатные – 60 штук;

4х-комнатные – 30 штук;

Пентхауз – 30 штук;

Общая площадь – 18628,8 м².

Разумеется, эти проектные предложения, рассчитанные на широкое распространение в строительстве, представляет собой идею, требующую дальнейших разработок, преодоления ряда трудностей с осуществлением каркасных вставок, применение стандартных деталей.

Современные темпы развития многоэтажного домостроения в Республике настоятельно выдвигают необходимость дальнейших научных исследований, экспериментального строительства жилья в условиях резко - континентального климата Юга Средней Азии.

Проведение в масштабе города, области, государств Средней Азии конкурсов на лучшие проекты жилых зданий, не келейного, принятия решений, а широкого демократичного обсуждения среди творческой общественности, по мнению авторов статьи, позволит покончить с однотипностью, безликостью жилищного строительства улучшить своеобразие городов.

Нам не следует забывать, что АРХИТЕКТУРА является лицом общества одним из элементов воспитания культуры, патриотизма и имеет основополагающее значение в государственном строительстве.

Рис. 2 - Жители попадет в квартиру через собственный летний дворик не заслоняет жилые комнаты и кухню от прямых солнечных лучей. Блокировка летних помещений лестничной клетки позволяет принять дифференцируемую систему отопления. Трансформация стены летней помещений позволяет создать дворик и квартиру для большой семьи.

Рис. 3. – Игра светотеней, объемов, различных конфигурация этажей создает разнообразную пластику фасадов.

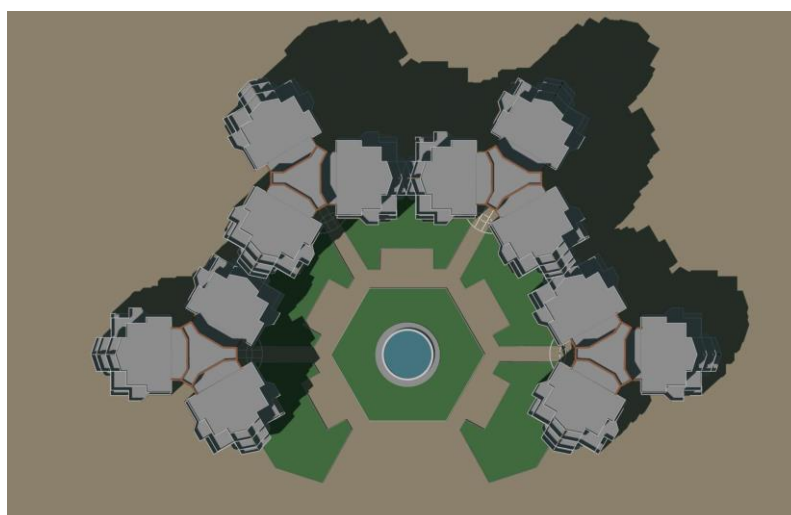

Рис. 4 – блокировка секций 6 квартирами на этажи позволяет создать уютные, затененные дворики. В районах с сильными ветрами и пыльным зноем обеспечивает защиту детской площадки от охлаждений.

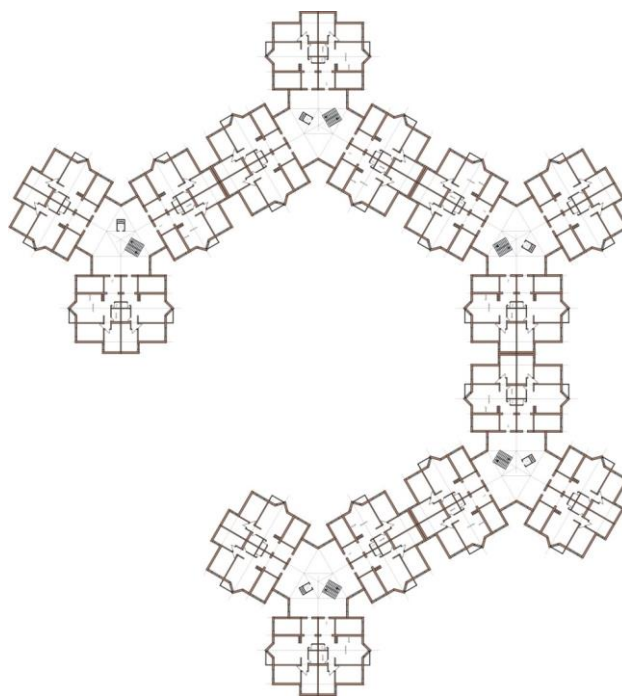

Рис. 5 - стоянка гаражей размещается под детскими площадками в подземном исполнении. Автомобилист попадает на отм. -3,300 на лестничный холл.

В городе Коканде и Фергане одним из авторов статьи построены 8 террасных домов, где каждая квартира обеспечено собственным двориком и встроенными гаражами (Рис. 6).

Рис. 6. Жилой дом в г. Коканде.

Список литературы

1. Васильев Б.Ф. «Натурные исследования температурно-влажного режима жилых зданий в жарком климате», М. Центр науч.-техн. информации по гражд. строительству и архитектуре, 1968, 85 с.
2. Садилов Н.И., Ершов А.В. «Влияние планировочной структуры гостиничных зданий на микроклимат в условиях жаркого климата». // Жилищное строительство СССР, 1970, №6, С.21-23.
3. Candilis G. Recherchessur L'arhitecture des Loisirs. Eyrollesedituers, Paris, Éditions Eyrolles (1973) 144 pages.
4. В. М. Фирсанов. Архитектура гражданский зданий в условиях жаркого климата. стр 146-147. М.: Высшая школа, 1982, 248 с.
5. Olgyay Victor, Design with climate. Princeton University Press, Princeton, new Jersey, 1973. 190 p.
6. В. Ким. Традиция и новаторства в советской архитектуре. Жилища Узбекистана сегодня и завтра // Ж. Архитектура СССР, 1984, №02, С. 30-33.
7. Глаудинов Б.А «Опыт модернизации городской среды: экологические города мира». Актуальные проблемы большого города: архитектурная теория и практика Алма-Аты: Каз НТУ, 2013, 230 с.
8. Садыкова С.Н «Исламская архитектура и садово-парковое искусство империи Сефевидов (1502-1736) в Иране». Научно –технический журнал Самгаси , «Проблемы архитектуры и строительства»-Самарканд 2010г ,№4,47. 2019г, 20-21с
9. Садилов Н.И. Садилова С.Н К проблеме «Современность и традиции» в архитектуре. Материалы международной научно-практической конференции Сущность и ценности цивилизации великой степи ЮКГУ. Шымкент, 2019, С. 302-306.

Abstract

The concept of tradition does not imply a custom, habit or style of a passing century. The most significant thing in the tradition is religion, which forms spiritual principles, the way of life of society, its art. Architecture as one of the branches of art is among the most important and direct manifestations of tradition, since a person lives in forms, an environment that corresponds to tradition. In the days of atheism, the types of multi-storey housing that did not match the lifestyle of the local population appeared and are being built today. The article puts forward the concept of construction, residential formations including, as in traditional houses, courtyards. Residential buildings consist of apartments including closed (bedrooms, common rooms, kitchens, toilets), semi-closed rooms (summer aivans or verandas), as well as courtyards for inter-family communication and children's games.

Түйін

Дәстүр ұғымы өткен ғасырдың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын білдірмейді. Дәстүрдегі ең маңыздысы - рухани ұстанымдарды, қоғам өмірін, өнерін қалыптастыратын дін. Сәулет өнердің бір саласы ретінде дәстүрдің маңызды және тікелей көріністерінің бірі болып табылады, өйткені адам формада, дәстүрге сәйкес келетін ортада өмір сүреді. Атеизм заманында жергілікті тұрғындардың өмір салтына сәйкес келмейтін көп қабатты тұрғын үйлердің түрлері пайда болды және бүгінде салынуда. Мақалада құрылыстың, тұрғын үй құрылысының, соның ішінде дәстүрлі үйлердің, аулалардың тұжырымдамасы ұсынылған. Тұрғын үй ғимараттары пәтерлерден тұрады, оның ішінде жабық (жатын бөлмелері, жалпы бөлмелер, ас үй, дәретхана), жартылай жабық бөлмелер (жазғы айван немесе веранда), сонымен қатар отбасылық қарым-қатынас және балалар ойындары үшін аулалар бар.

УДК 728.03: 69.001

Н.И. Садыков, А.Х. Самуратов

к.арх.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им М.Ауэзова, Шымкент
Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ МАЛОЭТАЖНОЙ ЖИЛОЙ ЗАСТРОЙКИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассмотрены вопросы развития малоэтажного строительства в Казахстане. Обосновывается необходимость строительства энергосберегающих, ресурсосберегающих, малоотходных и комфортных жилых районов, кварталов и малоэтажных зданий. Обсуждаются причины расселения граждан в малоэтажные дома и необходимость государственной поддержки данного сектора строительства. Приведены результаты анализа опыта проектирования малоэтажных зданий в стране и указаны положительные и отрицательные тенденции такого развития.

Обсуждаются направление развития малоэтажного строительства и обосновываются положительные тенденции этого развития.

В качестве отрицательных тенденции отмечается низкие объемы строительства доступного массового жилья типа эконом -класс. Рассмотрены и поставленные задачи повышения энергоэффективности новых и существующих жилых зданий и возможности их решения. Также обсуждается темы сравнения жилищ с зарубежным континентом.

Ключевые слова: малоэтажные здания, жилищная программа, субурбанизация, возобновляемые источники энергии, энергоэффективность, жилищное строительство.

В Казахстане на сегодня остро стоит жилищная проблема. За последнее 25 лет объемы ежегодного ввода квадратных метров жилья не увеличились, а уменьшились. По статистике каждый второй казахстанец нуждается в улучшений жилищных условий.

Государство предпринимает попытки по решению проблемы обеспечения жилья, созданы механизмы создания рынка жилья через субсидирование «народная ипотека». Для решения вопроса созданы и действуют Государственные программы по ипотеке «Нұрлы жер» и программа ипотечного жилищного кредитования «7-20-25» [1, 2].

Однако, реализуемые государством Программы не решают в полном объеме потребности рынка жилья. Одна из главных причин этого несоответствие стимулирования ипотеки и производства квадратных метров жилья.

В результате неконтролируемый рост цен на строительные материалы привел к тому, что ни о каком доступном жилье говорить не приходится. Производственные мощности в строительной отрасли не могут обеспечить нужные темпы строительства жилья.

В мировой практике существуют два вида доступности жилья: рыночная (ценовая) и социальная. Рыночная доступность ориентирована на семьи с достаточно высокими и стабильными доходами, а социальная – на семьи с низким уровнем доходов. Государственные программы «Нұрлы жер» [1] и «7-20-25» предполагают, прежде всего, потребление жилья в собственность. Это соответствует принципам и подходам, приемлемым в экономически развитых странах, где обеспеченные слои составляют большую часть населения, а население с низким уровнем доходов – 25-30%. В Казахстане семьи с низким уровнем доходов составляют примерно 55-65%, а так называемый средний класс - не больше 20%. Отсюда можно заметить, что реализуемые Государственные программы не касаются всех слоев населения страны. Программами не охвачены секторы социального и арендного жилья, обеспечивающие его доступность для большей части населения, не были охвачены.

В США и в других экономически развитых странах строят не квадратные метры, а жилье единицы – индивидуальные дома и квартиры в домах для семей. Возникает необходимость и в Казахстане переходить на этот не только количественный, но и

качественный показатель в области жилищного строительства, позволяющий учитывать количество построенных отдельных жилищ, квартир и индивидуальных односемейных домов.

В последние годы в практике строительства получили развитие методы малоэтажного сборного домостроения – панельное, объемно-блочное, каркасное. Разрабатываются новые строительные системы не только из традиционных строительных материалов, но из деревянных и металлических конструкций.

Малоэтажные дома значительно дешевле многоэтажных. Себестоимость одного квадратного метра одно и двухэтажных домов может составить 62-80 тысяч тенге с учетом отделки и внутреннего инженерного оборудования [3].

Поддержка крупных строительных компаний, которые являются производителями в основном многоэтажного жилищного строительства, послужило тормозом развития малоэтажного жилья в Казахстане. Кроме того крупные компании не заинтересованы в строительстве недорогого социального жилья поскольку затраты на строительство окупаются через 15 и более лет.

По аналогии с европейскими странами и США, где решение задач повышения комфорта проживания и обеспечения жильем осуществлялось как процесс субурбанизации, основной путь преодоления жилищной проблемы в Казахстане заключается в развитии малоэтажного жилищного строительства.

Население в более развитых странах размещается не в городах–центрах, а в районах и поселениях, расположенных в пригородных зонах с низкой плотностью застройки (субурбанизированные зоны). В связи с этим возникает необходимость на равнее с ростом объема строительства жилья возвышенной этажности в городах и ростом плотности расселения к их центрам и рост субурбанизированных пригородных зон.

Становление Казахстанской модели субурбанизации будет возможно только благодаря развитию транспортной инфраструктуры. На сегодня эта модель в стране только формируется.

Появление и увеличение количества загородных поселков, элитных городков к началу 2000 года связано с законодательным оформлением и выдачей земельных участков в частную собственность [4]. Так в 2007 году на долю малоэтажного строительства приходилось 40% общего объема ввода жилья, а уже к 2017 году она составила примерно 60 %. Однако в целом темпы ввода массового жилья в год по прежнему низки, что связано с недостаточно развитой строительной базой малоэтажного строительства.

Основные причины расселения в малоэтажные дома следующие [5]: ухудшение экологического состояния окружающей среды в высотной части города; растущие цены на жилье в многоэтажной застройке: транспортные нагрузки и пробки; смена жизненной мотиваций и национальный менталитет; возможность развиваться в личности в результате владения собственным домом и земельным участком, а также повышение социального статуса, когда становится престижно жить в малоэтажной застройке, элитных городках и коттеджных поселках.

Идея строительства малоэтажных городков и коттеджных поселков постепенно адаптируется к условиям Казахстана. При этом строительство велось без предварительно разработанной градостроительной концепции, частными строительными фирмами, без участия государства, без согласования и обсуждения.

Сегодня в мировой практике реализуется два направления малоэтажного строительства [5]: 1) строительство закрытых поселков площадью не более 50га с элитными домами или домами бизнес класса; 2) массовая комплексная застройка преимущественно из недорогого жилья с транспортной и инженерной инфраструктурой, с объектами соцкультбыта.

В результате анализа отечественного опыта проектирования и строительства массовой малоэтажной жилой застройки были выявлены как положительные, так и отрицательные тенденции. Одним из главных положительных тенденции малоэтажных поселков является

то, что в основу их проектирования закладывается единая архитектурная концепция. При этом проектируемый жилой объект рассматривается в ансамбле окружающей застройки, и выбираются проекты жилой застройки со сложными пространственными решениями зданий в едином архитектурном стиле [6,7].

Среди отрицательных тенденций следует отметить недостаточное уделение внимания проектированию и строительству доступного массового жилья типа эконом-класс. В большей части построенных малоэтажных поселков отсутствуют необходимые для постоянного проживания населения социальные инфраструктуры. В строительстве был очевиден большой удельный вес дорогих поселков, жители которых огораживались высокими оградами от дешевого жилья.

Перспективы развития городского жилищного строительства в стране видятся в преодолении жилищной проблемы, которая является актуальной в обеспечении высокого качества жилой среды, в сбережении природных ресурсов и решении стратегических задач энергетики страны, а также в использовании возобновляемых источников энергии, инновационных технологий и повышение устойчивости малоэтажных поселений, жилых зданий к внешним воздействиям. Малоэтажная энергосберегающая, ресурсосберегающая, малоотходная и комфортная жилая застройка способна ответить на современный рынок жилья и на современные вызовы.

Такая застройка оптимально и наилучшим образом соответствует и требованиям «зеленого строительства», является энергоэффективной (используются возобновляемые источники энергии и альтернативная энергия), ресурсосберегающей (экономит расход электроэнергии, воды, газа и вторично использует строительные материалы и изделия), малоотходной (использует прогрессивные технологии сбора и переработки отходов быта), комфортный для человека и устойчивый к природным условиям.

В заключении отметим, что основной путь преодоления жилищной проблемы в Казахстане по аналогии с европейскими странами заключается в развитии малоэтажного жилищного строительства с помощью механизмов государственного управления и финансирования. При этом проектирование и строительство малоэтажной жилой застройки и жилых домов должны отвечать требованиям создания высокого качества и экологически безопасной для жизнедеятельной среды. В связи с этим рекомендуется проектировать и строить энергосберегающие, ресурсосберегающие, малоотходные и комфортные жилые районы, кварталы и здания.

Список литературы

1. Иванов А. Загородные поселки – переход в новое качество? // Архитектурный вестник, 2010, №2 (113), С. 55-66.
2. Госпрограмма “Нурлы жер” (2018). Доступно на: <https://www.baiterek.gov.kz/ru/gosudarstvennaya-programma-zhilischnogo-stroitelstva-nurly-zher> (от 14 мая 2019 года)
3. Госпрограмма “7-20-25” (2019). Доступно на: <https://info.homsters.kz/gosudarstvennaya-programma-7-20-25-chast-iii/> (от 20 июня 2019 года).
4. КазРиэлт недвижимость. Стоимость 1м² жилой площади (2019). Режим доступа: <https://krn.kz/cena> (от 16 июня 2019 года)
5. СН РК 3.01-01-2013 Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских населенных пунктов. Доступно на: <https://www.egfntd.kz/upload/NTD/%D0%A1%D0%9D%20%D0%A0%D0%9A/Updated/%D0%A1%D0%9D%20%D0%A0%D0%9A%203.01-01-2013.pdf> (от 25 июня 2019 года).
6. Логинов С.С., Иванова А.П. Трансформируемая архитектура // Новые идеи нового века: материалы международной научной конференции. Хабаровск, 2015, Т2, С.127-130.
7. Иванов А. Загородные поселки – переход в новое качество? //Архитектурный вестник, 2010, №2(113), С. 55-60.

Түйін

Мақалада Қазақстандағы аз қабатты құрылысты дамыту мәселелері қарастырылған. Энергия үнемдейтін, ресурс үнемдейтін, аз қалдықты және жайлы тұрғын аудандар, кварталдар мен аз қабатты ғимараттар салу қажеттілігі негізделді.

Азаматтарды аз қабатты үйлерге орналастыру себептері талқыланды және берілген құрылыс секторын мемлекеттік қолдауды қажет етеді. Елдегі аз қабатты ғимараттарды жобалау тәжірибесін талдау нәтижелері келтірілген және осындай дамудың оң және теріс жақтары көрсетілген.

Аз қабатты құрылыстың даму бағыты талқыланды және үрдістерінің дамуы негізделді. Эконом-класс секілді қолжетімді құрылыстың төмен көлемі жаппай тұрғын үй типті теріс үрдістер байқалады. Жаңа және қолданыстағы тұрғын үйлердің энергия тиімділігін арттыру және оларды шешу мүмкіндіктері қарастырылды. Сондай-ақ, тұрғын үйді шетелдік құрылыспен салыстыру тақырыптары талқыланады.

Abstract

In the article discusses the development of low-rise construction in Kazakhstan. The necessity of building energy-saving, resource-saving, low-waste and comfortable residential areas, neighborhoods and low-rise buildings is substantiated.

The reasons for the resettlement of citizens in low-rise buildings and the need for state support for this construction sector are discussed. The results of the analysis of the experience of designing low-rise buildings in the country are presented and the positive and negative trends of such development are indicated. The set tasks of increasing the energy efficiency of new and existing residential buildings and the possibility of solving them are also considered. Also discussed are the topics of comparing housing with a foreign continent.

УДК 621.671

А.М. Сейтханов¹, Г.А. Казтуганова², В.В. Поветкин³

¹докторант, Казахский Национальный Исследовательский Технический Университет имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан

²магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

³д.т.н., профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОНСТРУКЦИИ ДЕТАЛЕЙ ГРУНТОВОГО НАСОСА

Аннотация

Гидротранспортное оборудование горно-обогатительных комбинатов имеет низкую эксплуатационную надежность, недостаточный рабочий ресурс из-за интенсивного гидроабразивного износа рабочих поверхностей трубопроводов и насосного оборудования, недостатков конструкций некоторых узлов грунтовых насосов и их эксплуатации. Значительный гидроабразивный износ основного элемента конструкции грунтового насоса – рабочего колеса, вызывает дополнительные возмущающие динамические силы, что приводит к повышенной вибрации агрегата и, следовательно, к преждевременному выходу его из строя. Вопросам влияния гидроабразивного износа рабочего колеса грунтовых насосов на срок службы их установок и их ресурс, до настоящего времени, уделялось недостаточное внимание. Выполнен анализ проявления кавитационного износа деталей проточной части грунтовых насосов, намечены меры снижения кавитации за счет благоприятных условий поступления жидкости в насос и снижения вакуумметрической высоты всасывания. Предложено также ряд мероприятий технологического и конструктивного решения, снижения вредного влияния кавитации. Выбраны и проанализированы материалы для изготовления деталей центробежного грунтового насоса, обладающими высокими эксплуатационными качествами, имеющий высокий ресурс работы. Эти сплавы показали высокую коррозионную стойкость из-за высокого содержания в них хрома. Намечены пути совершенствования конструкции деталей центробежного грунтового насоса, позволяющий повысить ресурс их работы, создать

автоматизированную систему диагностирования состояния конструкции в целом.

Ключевые слова: грунтовый насос, рабочее колесо, бронедиск, гидроабразивный износ, дросселирование, измерительный стенд.

Введение. Анализ проблемы эксплуатации грунтовых насосов показал, что грунтовые насосы на предприятиях горно-обогатительного производства не удовлетворяют требованиям по показателям надежности и энергоемкости. Основным недостатком грунтовых насосов является низкий срок службы деталей проточной части насосов из-за действия гидроабразивного и кавитационного износа. Ресурс работы деталей насоса-броневое диска, рабочего колеса, не превышает 20 суток работы. Следовательно, по результатам исследований процессов механического и кавитационного износа деталей рабочего колеса, разработка новой конструкции грунтового насоса с высоким ресурсом работы, является актуальной задачей.

Теоретический анализ. Проанализированы работы ряда зарубежных, российских и казахстанских источников, конструктивные и технологические решения в создании эффективных грунтовых насосов, которые заключается в следующем:

- увеличение толщины диска в области максимального износа и наличие сквозных отверстий;
- наличие в проточном канале упругой ленты, которая может колебаться;
- наличие канавок в лопастях рабочего колеса, расположенных в определенном порядке;
- использование защитного покрытия из высокотвердого материала в виде обечаек;
- формирование локальных турбулентных потоков, вытеснение ламинарных потоков от периферии к оси потока;
- уменьшение вибраций за счет промежуточных опор;
- способ снижения гидродинамического трения за счет воздействия переменным электромагнитным полем на пограничный слой жидкости или газа;
- наличие асимметричного сменного вкладыша корпуса насоса для стабилизации течения среды;
- применение двухзаходного шнека;
- конструкция рабочего колеса (погружного многоступенчатого насоса) – цельнолитое из чугуна;
- конструкция гибкого шнека;
- изменение конструкции трубопровода изнутри – наличие продольных ребер с закрепленными на них цилиндрическими сегментами с целью уменьшения аэродинамического сопротивления трения и снижение толщины пограничного слоя;
- сменное истираемое кольцо, установленное во вращающемся узле насоса;
- наличие упорного и износоустойчивого колец, с целью удержания жидкостной пленки между ними, в результате - уменьшается износ при вращении рабочего колеса.

Однако эти мероприятия не решили кардинально проблему повышения ресурса работы грунтовых насосов и замены изношенных деталей, на что уходит большое время. Причиной этого могут быть объективные трудности, связанные с отсутствием оригинальных решений конструктивного и технологического характера, что делает соответствующие исследования нецелесообразными.

Вариантом преодоления соответствующих трудностей может быть, то что грунтовые насосы применяются в массовом производстве, и также пределы совершенствования грунтовых насосов зависят от гидродинамических расчетных параметров движения пульпы в гидроабразивной среде. Именно такой подход использовался в работе, однако существуют проблемы по обеспечению шероховатости поверхности рабочего диска. Все это позволяет утверждать, что целесообразным является проведение исследования, посвященного по

совершенствованию конструкции рабочего колеса и бронедиска, как наиболее основных нагруженных деталей насоса.

Экспериментальная часть.

При работе на гидросмесьях с мелкими твердыми включениями наиболее быстро изнашиваются щелевые уплотнения, расположенные со стороны входа в рабочее колесо, и рабочие поверхности лопастей, их входные участки. При работе на гидросмесьях с крупными твердыми включениями, наиболее интенсивному изнашиванию подвергаются входные участки лопастей, при практическом отсутствии изнашивания остальных участков рабочего колеса и уплотнений. Износ входных элементов лопасти сказывается на ухудшении всасывающей способности и снижения напора.

Оценка гидроабразивного износа деталей грунтового насоса, позволяет наметить существенные пути его снижения, за счет изменении конструкции насоса и создания автоматизированной системы оценки состояния величины износа, то есть постоянного диагностирования. Одним из существенных явлений, влияющих на износ деталей грунтовых насосов, является кавитация.

При кавитации имеют место падение подачи, напора, КПД и мощности, эрозия материала стенок колеса, корпуса, коррозия металла в зоне кавитации. Таким образом, все указанные виды износа, ведут к разрушению рабочих органов насоса, ухудшению рабочих характеристик. Следовательно, совершенствование конструкции деталей самого насоса, обеспечивающих повышение износостойкости и регулирование режимом работы насосного агрегата, являются актуальными.

Рабочие органы насосов изнашиваются засчет контакта твердых частиц, движущихся в жидкости, со стенками каналов проточной части насоса. В рабочем колесе происходит разделение частиц по крупности. Более крупные частицы, траектории которых круче линий токов жидкости, вообще на рабочую поверхность лопастей не попадают. Лопасть обтекается только потоком со взвешенными в нем твердыми частицами малых размеров.

Процесс гидроабразивного износа насосов является следствием суммарного действия всех видов разрушения: абразивного, кавитационного, эрозионного и коррозионного. Вследствие гидроабразивного износа на горно-обогатительных комбинатах наиболее часто заменяют рабочие колеса, бронедиски и корпуса (улитки) насосов.

Катастрофические размеры гидроабразивного разрушения рабочих колес насосов свидетельствуют о большой разрушающей способности потока воды, содержащего абразивные частицы. На рис. 1 показаны фрагменты нового и изношенного рабочего колеса насоса.

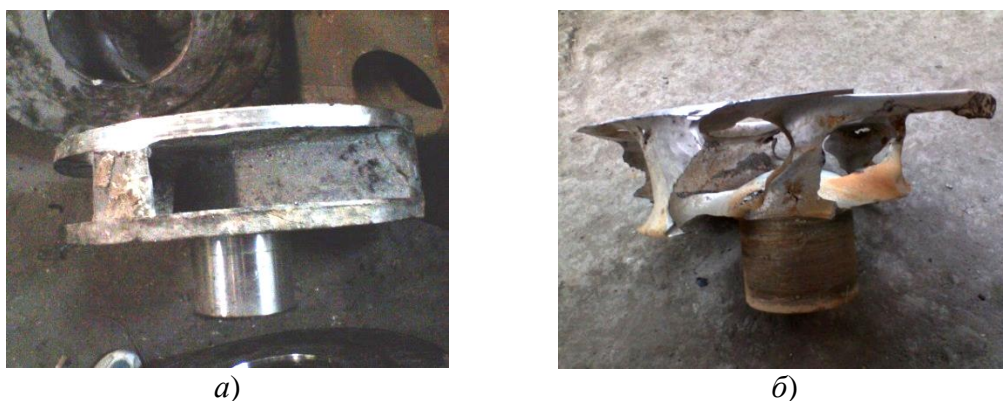

Рис. 1. Рабочее колесо грунтового насоса 8Гр-8
а)– новое рабочее колесо; б) – изношенное рабочее колесо

Гидроабразивный износ деталей грунтового насоса определяется по формуле:

$$\Delta_a = \Delta\rho \frac{\pi d^3}{12g} \rho_T v_T^2 n_q \sin \alpha \quad (1)$$

где $\Delta\rho$ - коэффициент, учитывающий прочность материала изнашиваемой детали и абразивные свойства частиц твердого; $\pi = 3,14$; d – средний диаметр частиц твердого, мм; v_T – скорость движения твердого, м/с; ρ_T – плотность твердого, т/м³; g – ускорение свободного падения, м/с²; α - угол атаки, градусы; n_q – число соударяющихся с изнашиваемой поверхностью частиц за единицу времени.

На обогатительных фабриках черной и цветной металлургии чаще всего встречаются смеси с преимущественным содержанием классов частиц, характерных для тонкодисперсных и грубодисперсных систем. Разрушение поверхностей происходит вследствие непрерывных соударений, транспортируемых потоком твердых частиц с поверхностью детали. В момент соударения происходит преобразование деформации материала обтекаемой потоком детали.

Бесчисленные соударения твердых частиц, транспортируемых потоком, с поверхностью детали, даже если они вызывают только упругие деформации материала, также приводят в конечном итоге к разрушению поверхности из-за явлений усталости металла. Жидкая среда при этом оказывает разупрочняющее действие, ускоряя тем самым процесс усталостного разрушения.

С износом насоса увеличиваются и механические потери. Вследствие увеличения протечек, изменяется режим течения в области между колесом машины и корпусом, что может стать причиной значительного возрастания потерь на дисковое трение. Кроме того, неизбежная неравномерность износа колеса может вызвать нарушение баланса, что, в свою очередь, приводит к разрушению подшипников, одностороннему износу вала и вызывает интенсивные вибрации, снижающие механический КПД насоса.

Гидроабразивный износ рабочего колеса грунтового насоса и других его деталей является основной причиной снижения рабочего ресурса самого насоса и всей гидротранспортной системы. При развитии гидроабразивного износа рабочих поверхностей рабочего колеса отмечается изменение вибрационного спектра на основных опорных узлах насосной установки. Превышение допустимых колебаний корпуса насоса передается опорным узлам, которые воспринимают значительные знакопеременные динамические нагрузки, приводящие к их разрушению.

Если фактические подача Q_A и напор H_A насосной установки, определяемые в рабочей точке A , не удовлетворяют заданным условиям, изменяется режим работы установки:

- 1) Дросселированием с помощью регулирующего устройства. При его частичном закрытии увеличиваются гидравлические потери в трубопроводе на величину $h_{др}$. Потребный напор насосной установки возрастает:

$$H'_{труб} = H_F + K_c Q^2 + h_{др} = H_F + K'_c Q^2 \quad (2)$$

где k_c^1 — коэффициент сопротивления сети с дополнительным дросселированием.

Способ прост в исполнении, но сопровождается потерями мощности:

$$N_{ном} = \rho g h_{др} \frac{Q_B}{\eta_B}, \quad (3)$$

- 2) Перепуском части жидкости ($Q_{пер}$) из напорного трубопровода во всасывающий (или в бак) по обводному трубопроводу.

3) Изменением характеристики самого насоса, например, изменением частоты вращения его вала.

Регулирование частоты вращения можно достичь при использовании двигателя постоянного тока, двигателя внутреннего сгорания или турбин.

4) Изменением характеристик самого насоса обточкой лопастного колеса, т.е. уменьшением диаметра на выходе ($D_2^1 < D_2$). Геометрическое подобие колес нарушается, формулы пересчета — полуэмпирические:

$$\frac{Q}{Q'} = \left(\frac{D_2}{D_2'}\right)^x; \frac{H}{H'} = \left(\frac{D_2}{D_2'}\right)^y; \frac{N}{N'} = \left(\frac{D_2}{D_2'}\right)^z \quad (4)$$

где Q' , H' , N' — параметры насоса после обточки.

Результаты и их обсуждение:

Для повышения ресурса работы грунтовых насосов предлагается, в зависимости от конструкции насоса, изготавливать рабочие колеса составными. Вариантами изготовления рабочего колеса могут быть: колесо, состоящее из двух дисков ведущего и ведомого и n -го количества лопастей (рис. 2); колесо, состоящее из двух деталей: ведущего диска с лопастями, выполненного в виде открытого лопастного колеса и ведомого диска.

Детали соединяются при помощи винтов 4 или штифтов 5 (рис. 2) диаметром $d = 0,3b$, где b — средняя толщина лопасти рабочего колеса. Таким образом изготовление рабочего колеса составным дает возможность обработать внутренние криволинейные рабочие поверхности. А также покрыть их до сборки специальным покрытием, защищающим их от коррозии, кавитации и гидроабразивного износа, что трудно осуществить в закрытом колесе. Восстановление защитного покрытия и замена изношенных частей позволит снизить расходы на приобретение запасных частей насоса, увеличить срок службы насоса до капитального ремонта.

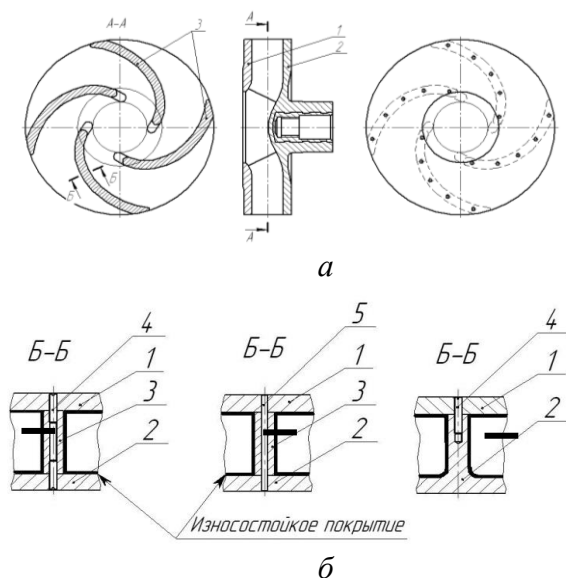

Рис. 2. Сборное рабочее колесо насоса: а – рабочее колесо насоса; б – варианты выполнения сборочного колеса

Для конструкторско-технологического совершенствования грунтового насоса и его деталей, проведены комплексные исследования на износостойкость и ремонтпригодность.

Для этого разработан экспериментальный лабораторный стенд (рис. 3), состоящий из грунтового насоса 1, электрического привода 2, расходного бака 3, всасывающего патрубка 5, нагнетательной трубы 4. Лабораторные исследования насоса включали перекачку гидросмеси по кольцевому трубопроводу и, после прохождения через насос, гидросмесь возвращалась в расходный бак 3.

Рис. 3. Экспериментальный лабораторный стенд для испытания грунтовых насосов:

1 - насос, 2 – электрический привод, 3 – напорный бак, 4 – нагнетательный магистраль, 5 – всасывающий магистраль

В результате исследований лабораторного образца насоса выяснено, что, в основном, разрушение рабочего колеса связано с износом лопаток, приводящим к изменению их конфигурации, а также к возможному их укорачиванию.

При конструировании насосов учитывают ряд особенностей их работы, для уменьшения абразивного действия частиц детали насосов выполняют из износостойких материалов, а толщину стенок корпуса, дисков, лопастей и других деталей выбирают с учетом износа.

Основным требованием и надежности является срок службы грунтового насоса. Основную часть запасных деталей составляют рабочие колеса – до 50%, на бронедиски приходится 25%, на отводы и другие детали 25%.

Для существенного снижения износа транспортирующих устройств гидроабразивных смесей предлагается применять принципиально новые подходы:

- 1) Создавать вибрационное воздействие на транспортирующее устройство;
- 2) Создавать вибрационное воздействие непосредственно на перемещаемую смесь.

Вибрационное воздействие на смесь вызывает существенное снижение вязкости смеси, нарушает связи между частицами смеси и резко снижает контактное взаимодействие частиц смеси с рабочими органами и корпусами транспортирующих устройств. В результате абразивный износ транспортирующих устройств снижается, соответственно увеличивается ресурс насосов.

В основу контроля параметров вибрации, регламентированных отраслевыми и международными стандартами, лежат статистические данные по отказам шламовых насосов на горно-обогатительных комбинатах. То есть можно, в процессе эксплуатации, прогнозировать остаточный ресурс насосных агрегатов, как функции гидроабразивного износа рабочего колеса.

Помимо вибрационного воздействия на перемещаемую смесь, следует снижать вибрационное воздействие массы самого насоса, вызываемое дисбалансом ротора, что приводит к интенсивному износу подшипников опор вала.

К первым относятся такие средства защиты, как динамическое уравнивание, антифазная синхронизация, изменение характера возмущающих воздействий, изменение

конструктивных элементов источника возбуждения, изменение частоты колебаний и др. Они используются, как правило, на этапе проектирования и изготовления оборудования.

Виброизоляция осуществляется посредством введения в колебательную систему дополнительной упругой связи, препятствующей передаче вибраций от машины - источника колебаний - к основанию или смежным элементам конструкции. Эта упругая связь может также использоваться для ослабления передачи вибраций от основания на человека, либо на защищаемый агрегат. Виброизоляция достигается путем установки агрегатов на специальные упругие устройства (опоры), обладающие малой жесткостью.

С наработкой грунтового насоса, в системе гидротранспорта, с заданными кинематическими характеристиками перекачиваемой пульпы, изменяется спектр вибрационных параметров. Постепенно возрастает амплитуда колебаний в радиальном и осевом направлениях. Каждому моменту времени, рабочего процесса грунтового насоса, соответствуют свои значения вибрационных характеристик.

Испытания центробежного грунтового насоса производилась на гидросмеси с 45% твердых частиц в течении 72 часов. Таким образом, реализация диагностирования технического состояния насосных агрегатов методом вибродиагностики позволяет повысить надежность и эффективность эксплуатации грунтовых насосов. Измерение и анализ вибрационных сигналов может быть использован в автоматизированной системе контроля и управления технологическими процессами (АСУ ТП) гидротранспортной системы, т.е. в составе автоматизированной системы решаются задачи вибрационной диагностики.

Метод вибродиагностики позволяет оценить общее техническое состояние по среднему квадратическому значению виброскорости. При необходимости, провести углубленный анализ технического состояния оборудования. Определить причины роста вибрации, то есть установить и устранить дефекты (неисправности) насосных агрегатов, повысить надежность эксплуатации насосных агрегатов.

Полученные результаты исследования работы грунтовых насосов основаны на реальных методах решений, как теоретического, так и экспериментального характера. Отличительной особенностью предложенных методов совершенствование конструктивных и технологических параметров работы насосных агрегатов, для транспортировании пульпасодержащих сред, в их оригинальности и уникальности. В качестве ограничений, присущих данному исследованию, являются высокий процент транспортируемых гидроабразивных сред, ограничивающий срок службы насосных агрегатов, что является предметом дальнейших исследований.

Выводы.

В Казахстане добывается большое количество рудных материалов, которые перерабатывается, с целью извлечения из них ценных металлов. В процессе переработки горных пород, последние, в соответствие с технологическом процессом, транспортируются центробежными грунтовыми насосами. В процессе производства используются тысячи грунтовых насосов, срок службы которых очень низкий, поэтому исследования работы центробежного грунтового насоса, с целью повышения срока их службы, является актуальной проблемы горного и строительного производства. Выполнены исследования процесса работы центробежного грунтового насоса для транспортировки гидроабразивной смеси в обогатительном производстве. Решение технологической и конструктивной задачи по повышению ресурса работы центробежного грунтового насоса, разработка новых конструкции грунтовых насосов, с повышенным сроком эксплуатации, позволит повысить производительность производства, уменьшить межремонтные циклы и количества запасных частей.

Выполнен анализ процессов гидроабразивного изнашивания и кавитационной эрозии рабочих деталей грунтовых насосов, причины их возникновения, характер изнашивания и способы их предотвращения, как изменением режимов их работы, так и конструктивными решениями. Установлено влияние характеристик гидросмеси и параметров потока на износ

грунтового насоса, найдены аналитические и экспериментальные зависимости износа рабочих деталей насоса - бронедиска и рабочего колеса от плотности гидросмеси и крупности твердых частиц. Определены основные направления повышения срока службы быстроизнашивающихся деталей, выбором высокостойкой стали и износостойких покрытий. Также усовершенствованием конструкции насоса и оценки влияния физических полей воздействия на транспортируемый материал и насосный агрегат.

Перспективными направлениями дальнейших исследований могут являться разработка 3D технологии изготовления основных деталей грунтовых насосов: улитки, рабочего колеса, бронедиска, корпуса, с заранее заложенными требованиями высокой износостойкостью. Также необходимо проведения исследований по физическому воздействию на транспортируемый материал и насосный агрегат упругими, волновыми воздействиями.

Список литературы

1. Поветкин В.В., Лем В.П. Проблема гидроэрозии рабочих деталей грунтовых насосов // Первая международная научно-техническая конференция. Новое в станкостроении, материаловедении и автоматизированном проектировании машиностроительного производства, Алматы, 2010, Том 1, С.53-55.
2. Лем В.П. Механизм кавитационной эрозии в центробежных насосах // Международная конференция. Форсированное индустриально-инновационное развитие в металлургии – Алматы, 2010, С. 185-189.
3. Поветкин В.В., Лем В.П. Гидроабразивный износ грунтовых и песковых насосов // Вестник КазНТУ, 2008, №6(69), С.51-54.
4. Поветкин В.В., Лем В.П. Грунтовый насос. Пат. 23554 РК. 2010.
5. Поветкин В.В., Лем В.П. Грунтовый насос. Пат. 24120 РК. 2011.
6. Супрун В.К. Абразивный износ грунтовых насосов и борьба с ним. М.: Машиностроение, 1972, 103 с.
7. Smirnov N. I., Grigoryan E. E. Study of the Impact of Wear of Movable Interfaces on Failures of an Immersible Electrically Operated Vane Pump for Oil Extraction // Journal of machinery manufacture and reliability, 2019, Vol. 48, No. 1, pp. 79-83.

Түйін

Тау-кен байыту комбинаттарында гидрокөліктік жабдық, құбыржолдарының сорғыш жабдығының жұмыс беттерінің жедел гидроабразивті тозуы, сонымен қатар, топырақты сорғыштарды пайдалану кезінде олардың кейбір түйіндерінің конструкциясының кемшіліктері, олардың төмен пайдаланушылық сенімділікке пен жеткіліксіз жұмыс қорына ие болатыны белгілі. Топырақты сорғыштар конструкциясының негізгі элементі – жұмыс дөңгелегінің әжептәуір гидроабразивті тозуы қосымша динамикалық күштердің пайда болуымен сипатталып, агрегаттың жоғары дірілін тудырады, соған байланысты уақытынан бұрын істен шығады. Қазіргі кезге дейін топырақты сорғыштардың жұмыс дөңгелегінің гидроабразивті тозуының олардың қондырғылық жұмыс жасау мерзіміне және жұмыс қорына әсері бойынша сұрақтарға жеткіліксіз көңіл бөлінген. Сұйықтықтың сорғышқа келуінің жағымды жағдайының есебінен кавитацияны азайту және сородың вакуумметриялық биіктігін төмендету іс-шаралары белгіленіп, топырақты сорғыштардың ағынды бөлігі бөлшектерінің кавитациялық тозуы бақыланып сараптама жасалған. Сонымен қатар кавитацияның зиянды әсерін азайту үшін технологиялық және құрылымдық шешімдер бойынша жүргізілетін бірқатар іс-шаралар ұсынылған. Ортадан тепкіш топырақты сорғыштың бөлшектерін жасау үшін жоғары пайдаланушылық қасиеттерге ие және жоғары жұмыс қоры бар материалдар зерттеліп таңдалды. Бұл қорытпалар құрамындағы хромның әсерінен жоғары коррозияны тұрақтылықты көрсетті. Ортадан тепкіш топырақты сорғыш бөлшектерінің жұмыс істеу қорын жоғарылатуды қамтамасыз ететін конструкцияларын жақсарту және толық қондырғының жағдайын тексерудің автоматтандырылған жүйесін құру жолдары белгіленді.

Abstract

The hydrotransport equipment of mountain-concentrating industrial complexes has the low use reliability, an insufficient working resource because of an intensive hydroabrasive wear of working surfaces of pipe ducts and the pumping equipment, deficiencies of constructions of some nodes of soil pumps and their maintenance. The considerable hydroabrasive wear of a basic element of a construction of the soil pump - the impellor, calls additional disturbing dynamic forces that leads to heightened vibration of the aggregate and, hence, to its premature exit out of operation. To questions of influence of a hydroabrasive wear of the impellor of soil pumps on life expectancy of their installations and their resource the insufficient attention, till now, was paid. The assaying of development of a cavitation damage of details of a flowing part of soil pumps is made, measures of lowering of a cavitation at the expense of favorable conditions of receipt of a fluid in the pump and lowerings vacuummetric suction lift are planned. Cavitation influence is offered also series of actions of the technological and constructive decision, lowering harmful. Materials for manufacture of details of the centrifugal soil pump, by the possessing high operation qualities, a having high resource of operation are selected and analysed. These alloys have displayed a high corrosion stability because of the high contents in them of chrome. Paths of perfecting of a construction of details of the centrifugal soil pump are planned, allowing to raise a resource of their operation, to create the automatized system of diagnosing of a condition of a construction as a whole.

УДК 625.855.3

Н.А. Сузев, А.К. Ширинов

к.т.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ВЛИЯНИЕ ЗЕРНОВОГО СОСТАВА НА ЭКСПЛУАТАЦИОННЫЕ СВОЙСТВА АСФАЛЬТОБЕТОНА

Аннотация

В данной статье рассмотрены такие необходимые компоненты в асфальтобетоне как заполнители.

Заполнители занимают от 70-80% всего объема асфальтобетона и играют важную роль на конечные свойства асфальтобетона. В данной статье рассмотрены влияние гранулометрического состава и крупность каждой фракции и других свойств на конечное свойство асфальтобетона, важную роль также играет влияние заполнителя на расход битума и последующего минерального порошка. Во многом свойства асфальтобетона также зависят от способа укладки и режимов приготовления, важнейшую роль на конечные эксплуатационные свойства влияет состав и вид заполнителя.

Роль заполнителя в составе асфальтобетона играют важную роль, он составляет каркас будущего дорожного полотна, позволяет асфальтобетону выдерживать высокую нагруженность, правильно подобранный состав позволяет асфальтобетону обладать рядом необходимых свойств: атмосферостойкость, морозостойкость, прочность, водостойкость, прочность на изгиб. Важную роль в составе асфальтобетона играет битум и минеральный порошок, перерасход или недостаточное количество недопустимо. Таким образом являясь важным компонентом асфальтобетона минеральная составляющая играет большую роль, позволяя повышать необходимые качества асфальтобетона и уменьшать расход вяжущего и повысить качество.

Ключевые слова: Асфальтобетон, щебень, песок, минеральный порошок, битум, свойства

Дорожное строительство играет важную роль в транспортной системе Республики Казахстан, а также оказывают решающую роль на ее экономическое развитие. В условиях современного развития и высокой нагрузки на дорожное полотно, важную роль играет

качество выбранного строительного материала, его эксплуатационные характеристики, применяемого при строительстве дорог [7].

Строительный материал, применяемый при строительстве дорог, должен обладать рядом свойств таких как: износостойкость, прочность, водостойкость, морозостойкость, атмосферостойкость, обладать повышенными прочностными характеристиками и трещиностойкостью. Всеми этими свойствами обладает асфальтобетон [2].

Важно понимать, что асфальтобетон — это строительный дорожный материал, состоящий из уплотненной и тщательно перемешанной и правильно подобранной смеси минеральных составляющих такие как: минеральный порошок, щебень, песок и связующего: битум различных марок [5].

При выборе типа асфальтобетона, важно учитывать такие факторы как: район строительства, назначения асфальтобетона: дорожный, аэродромный, гидротехнический, промышленный, от вида минерального составляющего, температуре укладки и эксплуатационных характеристик [1].

Одним из важнейших свойств асфальтобетона является его сырьевой состав. Одну из главных особенностей при выборе и обоснования состава является заполнители, его гранулометрический состав, крупность фракции, содержания пылевидных и глинистых частиц, морозостойкости, прочности, дробимости и содержания пылевых частиц [4].

Особенность при выборе асфальтобетона является его минеральная часть, в частности заполнители. Также как и в бетоне заполнители играют важную роль в составе асфальтобетона, являясь прочным каркасом воспринимающего механическую нагрузку в асфальтобетоне.

В зависимости от типа асфальтобетона применяемые требования к заполнителям также варьируется [3].

При испытании серий образцов асфальтобетона был выбран асфальтобетон:

- Тип Б
- По крупности минеральных заполнителей – мелкозернистый до 20 мм
- Вид минеральных составляющих – щебеночный
- Температуры укладки – горячие от 120⁰С
- Для верхних слоев покрытия [6].

При подборе состава асфальтобетона типа Б были проведены исследования по сырьевым материалам, в частности, по щебню были проведены следующие испытания:

- истинная плотность
- насыпная плотность
- морозостойкость
- прочность
- марка дробимости
- содержание зерен пластинчатой и лещадной формы
- содержанию пылевидных и глинистых частиц

Результаты исследований представлены в таблице 1.

Таблица 1 - Полученные результаты исследования щебня

Данные	Полученные	Необходимые
Щебень (Щ) фр. 5-10 по ГОСТ 8267, ГОСТ 26633	- из плотных горных пород	- из плотных горных пород
Зерновой состав	соответствует СТ РК	
Истинная плотность	-2,96 г/см ³	-
Насыпная плотность	-1390 кг/м ³	-
Наибольшая крупность	20мм	20мм

Морозостойкость	F300	F25
Марка по дробимости	M1200 (4,5)	M1000
Содержание пылевидных и глинистых %, не более	0.845%	1%
Содержание зерен пластичной (лещадной) и игловатой форм, %	9,85%	Не более 25%

Также были проведены исследования по гранулометрическому составу щебня массой 1500 грамм.

Результаты представлены в таблице 2.

Таблица 2 - Гранулометрический состав щебня массой 1500 грамм

Значение	Гранулометрический состав щебня 5-20мм массой 1500 грамм				
	20	15	10	5	Меньше 5
Размер зерен, мм					
Частные остатки, г	168	351	525	442,9	13,5
Частные остатки, %	11,2	23,4	35	29,5	0,9
Полные проходы, %	88,8	65,4	30,4	0,9	0

Проведены исследования по песку результаты представлены в таблице 3.

Таблица 3 - Результаты по песку

Песок (П) по ГОСТ 8736, ГОСТ 26633	-природный, мытый
Истинная плотность	-2,69 г/см ³
Насыпная плотность	-1555 кг/м ³
Объем пустот	-37.9%
Модуль крупности	-2,4
Водопоглощение, %	-3.98

Было изготовлено 3 серий различных образцов с разным соотношением песка и щебня. Но с оптимальным содержанием битума марки БНД 60/90 и минерального порошка МП-2

Результаты по составам предоставлены в таблице 4

Таблица 4 - Соотношение щебня и песка

Номер образца	Средняя масса образца, грамм	Соотношение щебня, %	Соотношение песка, %	Минеральный порошок, %	Битум, %
1 Серия Образцов	372.89	42,25	45,75	6	6
2 Серия Образцов	371,34	41,5	46,5	6	6
3 Серия Образцов	373,60	43,12	44,88	6	6

Были проведены исследования по следующим свойствам: средняя плотность, водонасыщение, прочность, водостойкость.

Результаты представлены в таблице 5.

Таблица 5 – Результаты испытаний серий образцов

Номер серий образцов	Средняя плотность, г/см ³	Водонасыщение, %	Прочность при 20 ⁰ С, МПа	Прочность при 50 ⁰ С, МПа	Водостойкость
1	2.39	3,12	3,62	2,10	0,97
2	2.33	3,42	3,34	1,98	0,93
3	2.35	3,26	3,42	2,06	0,94

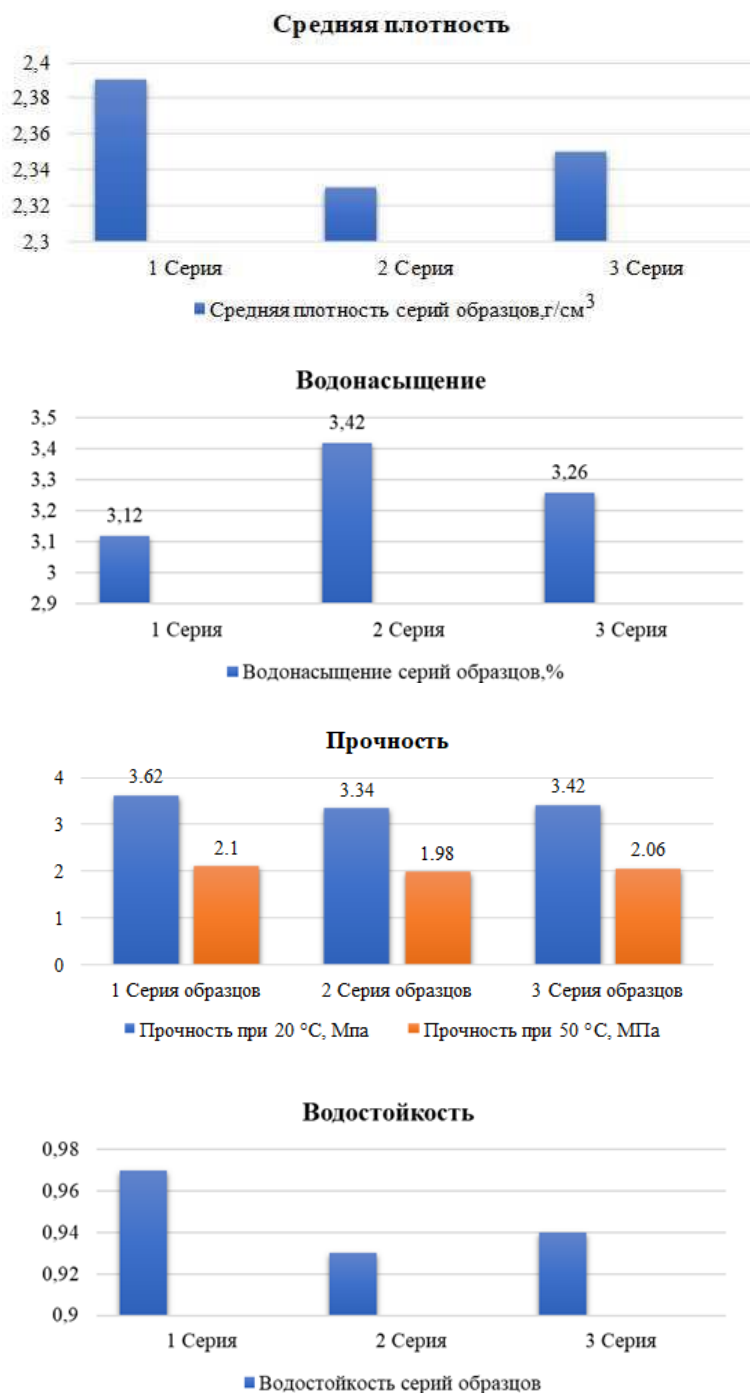

Рис. 1. Результаты по сериям образцов

Вывод

Таким образом наилучший результат показала первая серия образцов, вторым-третья серия образцов, а последним-вторая серия образцов.

Хоть все три серий образцов и соответствуют необходимым стандартам испытаний, но даже небольшое соотношение в корне меняет значение эксплуатационных характеристик, таким образом недопустимое высокое количество зерен мелких частиц является отрицательным показателем, ведь для скрепления гранул мелких частиц требуется большее количество вяжущего материала, в свою очередь высокое содержание вяжущего от оптимального увеличивает водопоглощение, понижает прочностные характеристики и перерасходу минерального порошка, оптимальным считается содержание при котором мелкие зерна прикрывают межзерные поры крупного заполнителя.

Список литературы

1. А.Ф. Зубков, В.Г. Однолько Технология строительства асфальтобетонных покрытий автомобильных дорог. Москва: Машиностроение, 2009, 218 с.
2. В.И. Колышев, Костин П.П, Силкин В.В Асфальтобетонные и цементобетонные заводы. Москва: Транспорт, 1982, 207 с.
3. М.С. Мелик-Багдасаров, К.А. Гиоев, Н.А. Мелик-Багдасарова Строительство и ремонт дорожных асфальтобетонных покрытий. Белгород: КОНСТАНТА, 2007, 215 с.
4. А.М. Бургонутдинов, В.С. Юшков Техника и оборудование для ремонта и содержания автомобильных дорог. Пермь: ПНИПУ, 2012, 212 с.
5. В.В. Силкин, А.П. Лупанов Проектирование асфальтобетонных заводов. Москва: Экон-Информ, 2008, 259 с.
6. ГОСТ 9128–2013. Смеси асфальтобетонные дорожные, аэродромные и асфальтобетон. Технические условия. М.: Стандартиформ, 2014, 51 с.
7. Горельшев, Н.В. Технология и организация строительства автомобильных дорог Москва: Транспорт, 1991, 551 с.

Түйін

Бұл мақалада асфальтбетондағы толтырғыштар сияқты маңызды компоненттер қарастырылған. Толтырғыштар асфальтбетонның барлық көлемінің 70-80% - ын алады және асфальтбетонның соңғы қасиеттеріне маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада гранулометриялық құрамның әсері, әр фракцияның ірілігі, және басқа да қасиеттердің қатары асфальтбетонның соңғы қасиетіне, сондай-ақ толтырушының битумның шығынына және келесі минералды ұнтаққа әсері маңызды рөл атқарады.

Көп жағдайда асфальтбетонның қасиеттері төсеу тәсіліне және дайындау режиміне байланысты, соңғы пайдалану қасиеттеріне толтырғыштың құрамы мен түрі маңызды рөл әсер етеді. Асфальтбетон құрамындағы толтырғыштар маңызды рөл атқарады, ол асфальтбетонды жоғары жүктелімділікке төтеп бере отырып, болашақ жол төсемінің қаңқасын құрайды, дұрыс таңдалған құрам асфальтбетонға келесі қажетті қасиеттерге ие болуға мүмкіндік береді: атмосфераға төзімділік, аязға төзімділік, беріктілік, суға төзімділік, иілу беріктігі. Асфальтбетон құрамында битум мен минералды ұнтақ маңызды рөл атқарады, артық шығын немесе жеткіліксіз мөлшерде жол берілмейді.

Осылайша, асфальтбетонның маңызды компоненті бола отырып, минералды құрамдауыш асфальтбетонның қажетті сапасын арттыруға және тұтқырдың шығынын азайтуға мүмкіндік береді.

Abstract

This article discusses such important components in asphalt concrete as aggregates. Aggregates occupy from 70-80% of the total volume of asphalt concrete and play an important role on the final properties of asphalt concrete. This article discusses the influence of granulometric composition, the size of each fraction, and a number of other properties on the final property of asphalt concrete, an important role is also played by the influence of the filler on the consumption of bitumen and subsequent mineral powder.

In many respects properties of asphalt concrete also depend on a method of laying and modes of preparation, not less important role on final operational properties is influenced by structure and a type of filler. The role of filler in the composition of asphalt play an important role, it is the frame of the future

roadway, allowing asphalt to withstand high loading, properly selected composition allows asphalt to have a number of necessary properties: weather resistance, frost resistance, strength, water resistance, bending strength. An important role in the composition of asphalt plays bitumen and mineral powder, overspending or insufficient amount is unacceptable.

Being an important component of asphalt concrete, the mineral component plays an important role, allowing improving the necessary qualities of asphalt concrete and reducing the consumption of binder.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES**

ӘОЖ 821. 512. 122. 09

Г.А. Әбдікерімова, Н.М. Аблязимова, Г.М. Баубекова, Н.А. Байжанова

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ НЕГІЗІ – ТАРИХИ ТӘЖІРИБЕ МЕН ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮР

Түйін

2004 жылдан бастап мәдени-тарихи ескерткіштерді жаңартуға бағытталған «Мәдени мұра» бағдарламасы жүзеге асырылған болатын, ал 2013 жылы «Халық тарих толқынында» атты бағдарлама шеңберінде жетекші әлемдік мұрағаттардан біздің еліміз бен халқымыздың тарихына қатысты барынша маңызды құжаттар жинақталды. Және енді, біз барынша ауқымды және іргелі жұмысқа кірісуіміз керек. Өз мәдениетінді сақтау, жеке ұлттық кодынды сақтау – бұл жаңа типтегі жаңғырудың бастапқы шарты. Тарих пен ұлттық дәстүрлер міндетті түрде ескерілуі керек.

«Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту» бағдарламалық мақаласында Нұрсұлтан Назарбаев жаңа тарихи кезеңге қатысты қауіптер мен өзгерістерді жан-жақты бағамдай отырып, рухани жаңғыру арқылы болашаққа терең көрегендікпен көз тастайды.

Сондықтан еліміздің әрбір азаматы, қоғам да тұтастай, саяси партиялар мен қозғалыстар, барлық мемлекеттік органдар өз-өздерімен жұмыс істеуі: ағымдағы жағдайды талдауы, өзінің қай жерде тұрғанын анықтауы, және барлығымызға, әрбірімізге реализм мен прагматизм негізінде қоғамдық сананы қайта жаңғыртуда белсенді қатысу үшін не істеу қажеттігін ұғынуымыз керек.

Кілттік сөздер: мәдени, тарихи, ескерткіш, рухани, жаңғыру, реализм, прагматизм, мемлекет.

Кез келген халық өмірінің ажырағысыз рухани төлбелгісі, оның ұлттық сана-сезімі, ұлттық сәйкестігі, сонымен қатар қоғамның барлық мүшелері ұғынатын және өз халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінің тек қорғаушылары ғана емес, әрі мәдениетті, тілді, қоғамдық сананы тасымалдаушылар болған әсіресе аға ұрпақта айқын байқалатын мәдени қайта өрлеу болып табылады.

Қазіргі Қазақстан полиэтникалық, көптілді, мультимәдениетті, поликонфессионалды ел болып табылады, онда достық пен бірлестікте әртүрлі этникалық топтар өмір сүріп жатыр. «Қазақстан халықтарының тілдері» социолінгвистикалық сөздіктің (әлеуметтік тіл білімі сөздігінің) авторлары 1999 жылғы халық санағының қорытындысы бойынша Қазақстанда 126 тілдер тіркелгенін көрсетіп отыр, ол тілдерде сөйлеушілер этникалық, мәдени және тілдік сәйкестікті қамқорлықпен қолдап отыр. Осы этностардың өкілдері әртүрлі объективтік және субъективтік себептермен Қазақстанға келген, ал олардың таңдаулы өкілдері Қазақстан халқы Ассамблеясының құрамына кіреді. Өз тілдерін сақтай отырып, олар мемлекеттік тіл – қазақ тілін үйренеді және қазақ тілінде сөйлеседі, үштілділік саясатының аясында орыс, ағылшын және әлемнің басқа тілдерін үйреніп, сол тілдерде сөйлеседі. «Қазақстан халқы бір-біріне деген өзара түсіністікпен және сыйласымдықпен тату-тәтті және келісіммен өмір

сүріп жатыр. Мектептерде тілдердің барлық түрін – орысша, қазақша, ұйғырша, өзбекше, немісше, ағылшынша және басқа тілдерді оқыту, этникааралық некелер санының азаймауы осының куәсі болып табылады» [1]. Сонымен қатар қазақ халқының мәдени мұрасы, қазақтар мен басқа да Қазақстанда тұратын халықтардың этносаралық және конфессияаралық бейбіт өмірдегі салт-дәстүрлерді сақтай отырып, ата-бабаларының өткен тарихы мен рухани мирасына деген қамқорлығы біздің мемлекетіміздің дамуының басты өзегі болып табылады.

«Салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар – бұл ұлт мәнінің, маңызының айнасы, және оның немен өмір сүретінін, не туралы ойлайтынын, неге сенетінін көрсетеді» [2]. Қазақ әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері ойдан шығарылған жоқ, олар ғасырлар бойы қазақтың көшпелі өмірінен бастап қаланып келеді және қаншама ауыртпалықтар мен бөгеттерді бастан кешірген уақыттар арасынан сытылып шықты, әрі осы күнге дейін сақталып, қазіргі таңда жаһандану мен жаңа технологиялар кезеңіне батыл кіріскен мемлекетке айрықша ерекшелік беріп отыр. Бүгінгі күні қазақ халқы өзінің дәстүрлі тұрмыс-салт рәсімдерінің көпшілігін есте сақтап қалуы, бағалайтыны, ұлттың әрі қарай дамуының сөзсіз абыройы және оған ерекше көңіл бөлуге және жете зерттеуге сіңірген еңбегінің өзі дәлел болады. Наурыз мейрамы осы уақытқа дейін өзінің ұлылығын және әлеуметтік-мәдени мағынасын жоғалтқан жоқ. Қазақстанның барлық халқы, олардың этникалық тұрғысына және сеніміне қарамастан, Наурыз мейрамын қуанышпен тойлайды.

Мейрамның тарихына көз жүгіртсек, бүкілхалықтық және бәрінің сүйіктісіне айналған Наурыз мейрамы, өкінішке орай, үнемі осылай кеңінен шалқып тойланбағанына және қиын тарихы мен тағдыры болғанына көзіміз жетеді. 1917 жылдан бастап Кеңес өкіметі құрылысымен, барлық бұрынғы Кеңес елдері – КСРО бойынша, оның ішінде Қазақстанда да біртіндеп тыйым ене бастады, олардың арасында Наурыз мейрамы да бар. Қазақстанның және басқа да көптеген бірлескен елдердің кеңес кезеңіндегі дамуы ұлттың өзін көрсететін, халықтың мәдени-рухани бірдейлігін сақтау және қазақтардың ғана емес, ешқашан болмаған бірыңғай ауқымды ел – Кеңес Одағында тұрған басқа барлық халықтардың ұлттық салт-дәстүрлеріне, әдет-ғұрыптарына, рәсімдеріне қатысты барлық заңдылықтарына бағытталған біршама тыйымдармен сипатталады. Орыстандыру үдерісі, бірінші кезекте, этностың сыртқы бетінде, әсіресе, қазақ тілінде көрініп тұрды. Ұлт пен дәстүрдің, тіл мен мәдени мұраның бәрі сол кезеңдерде ескінің, ежелгі дүниенің сарқыншақтарына жатқызылды және анахронизм болып есептелді, тиым салынды. Осылай, 1926 жылы Наурызды ресми түрде алып тастады, діни мұсылмандық бүкілхалықтық мейрам ретінде тыйым салынды және ұлтшылдықтың туындауы, ескілік діни көзқарасты насихаттау деп жарияланды. Алайда, бұл мейрамның тарихына көңіл бөле отырып, Орта Азия мен Қазақстан аймағында мұсылмандық тек XIII ғасырда ғана тарағанын, қазақтардың бабалары – еркін дала адамдары осыдан көптеген жылдар бұрын (екі мың жыл бұрын) Наурызды өздерінің Жаңа жылы ретінде тойлағанын білуге болады. Сонымен қатар, тыйымдарға қарамастан, бәрібір Наурыз көпшілік жанұяларда, туыстар мен жолдастар арасында, шағын ортада тойланды. Қазақтар Наурыз туралы естелікті қамқорлықпен сақтап, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырды.

Наурыздың толықтай қайта жаңғыруы ұзаққа – алпыс екі жылға созылды, тек 1988 жылы Қазақстан басшылығы бұл мерекені ресми түрде Наурыз мейрамы ретінде жариялады. Қазақ халқының дәстүрлі мейрамы болып қала отырып, ол барлық жерде және ашық тойланатын болды. Бүгін, 22 наурыздан бастап ай бойы бұл мерекені Қазақстан жерінде тұратын барлық этностар көктемгі күншығыс жаңа жылдық мейрамы ретінде тойлайды. Жыл өткен сайын бұрынғыдан да жарқын да маңызды оқиға бола бастады және жаңа рухани-этикалық мағынаға ие болып келеді.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін, Қазақстанның тұңғыш Президентінің 1991 жылы 15 наурыздағы «Көктемнің халықтық мерекесі – Наурыз мейрамы туралы» Жарлығы бойынша мейрам мемлекеттік мейрам мәртебесін, ал осымен бірге әрі кең ауқымды қоғамдық резонанс, сондай-ақ барлық Қазақстан халқының қошеметін алды. Неге Наурыз мейрамы Қазақстанда тәуелсіздік алумен бірге қайта жаңғырғаны және Қазақ халқы мен

Қазақстан үшін Наурыздың маңызы туралы Нұрсұлтан Назарбаев: «Бүгін ғасырлар қойнауынан қайта оралған ерекше сүйікті көктем мейрамы. Тәуелсіздік жылдары бұл мейрамды біз жылда тойлаймыз. Оны біздің еліміздің барлық этностарының өкілдері тойлайды. Бұл достық, бірлік мейрамы, күн теңелуінің мейрамы, біз одан барлық жақсылық пен мейірімділікті күтетін шығыс жаңа жылының басы» [3] деді.

Наурыздың идеялық қайнар көзі, бастауы халықтың салт-дәстүрлері және әдет-ғұрыптарымен тығыз байланыста, олар әдебиеттің ежелгі ескерткіштерінен, киелі тақырыптардан, ежелгі ойшылдардың еңбектерінен көрініс таба отырып туындады. Қазақтың танымал ақыны және жазушысы, қазақ салт-дәстүрлері және әдет-ғұрыптарын жете білетін Бақыт Қайырбеков Наурызды «осы уақытқа дейін қаншама ұрпақтарға даналық пен сұлулықтың үлгісі болып келген бұрынғының адамының поэтикалық көзқарасының пайымдауы» ретінде сипаттайды және «Наурыз – барлығын жеңе білетін Өмірдің алғыс ретінде берген ризығы, бойды шымырлатар билер мен табиғаттағы Қозғалыстың басталуын жырлайтын әндер. Бұдан басқа қайда қалай ежелгі дүниенің қойнауына түбірімен кеткен рәсімдер мен дәстүрлердің семантикасын іздеуге болады?» [4] деп көрсетеді.

«Наурыз – бұл халықтың ардақталуы, оның мақтанышы мен үміті, бар тіршіліктің үйлесімділігін жарқын нақыштайтын, әрі өмір ағыны мен мәңгілік руханилыққа оралтатын мәдениеттің маңызды құрамдарының бірінің куәсі» [5]. Наурыз әлдеқашан жеке халықтардың жергілікті шектеулерін аттап өтті және Қазақстанның барлық халықтарының ұлтаралық мейрамы болып кетті.

Наурыздың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары нақтылап айтқанда даналық, ғасырлар бойы олар жоғары адамгершіліктің үлгісі болып қала бермек. «Наурыз – өзінің ашық бояуларын жоғалта бастаған, алайда бойында қалған сұлулығы мен сәулетін жоғалтпаған тозығы жеткен кілемнің ескі кенебі сияқты. Оның бір рет және біржола бекіген өзінің ең алғаш оянған күшімен ойластырылып жасалған мықты негізінен және өрнектерінен табиғаттың тылсым құпияларын оқуға болады» [6].

«Қазіргі уақытта Наурыз халықтар арасындағы достық, өзара түсіністік пен өзара келісімді нығайтуда, мемлекетте де саяси тұрақтылықты нығайтуда маңызды рөл атқарады, Қазақстан халқының рухани-мәдени бірдейлігін сақтауға бағытталған. Және осының бәрі ежелгі Наурыз мейрамы бұрынғының дәстүрлері мен ғұрыптарының сабақтастығын, мираскерлігін сақтай отырып, Қазақстанның қазіргі өміріне үйлесімді ене білуінің арқасында» [7].

Егер көптеген елдерде жаһандану этномәдени мұрасын сақтау және дамыту мәселелерін ушықтырып отырса, ал Қазақстанда, бұрынғы өткен ғасырлардан жеткен, ұрпақтан ұрпаққа қамқорлықпен сақталып және беріліп, жинақталып, дамып келген салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен рәсімдерінің арқасында, халықтың мәдени ескерткіші еселеніп қайта өркендеп келе жатқанын атап өту керек. Әсіресе осыған елдің бәрінің сүйікті Наурыз мейрамы мүмкіндік туғызады.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, 2017, №2, Б. 4-6.
2. Байтұрсынов А. Шығармалар жинағы. Алматы: Әдебиет әлемі, 2013, 500 б.
3. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты». Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы// Егемен Қазақстан, 2012, 15 желтоқсан, Б. 8-12.
4. Қайырбеков Б. Наурыз – ұлық мейрам // «Жалын» журналы, №3, 2013, Б. 89-96.
5. Шаханов М. Ұлыстың Ұлы күні – Наурызды ұлықтайық // Жас Алаш, №71, 2000, Б. 3-5.
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Алматыкітап, 1992, 297 б.
7. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Астана: Елорда, 2006, 466 б.

Аннотация

С 2004 года была реализована программа «Культурное наследие», направленная на обновление историко-культурных памятников, в 2013 году в рамках еще одной программы – «Народ на волнах истории» – в ведущих мировых архивах собраны самые важные документы, касающиеся истории нашей страны и народа. И теперь, мы должны приступить к более масштабной и фундаментальной работе. Сохранение своей культуры, собственного национального кода – это первое условие модернизации нового типа. История и национальные традиции должны быть обязательно учтены.

В программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Нурсултан Назарбаев, всесторонне оценив угрозы и вызовы, присущие новому историческому периоду, в который вступила наша страна, выступил со своим глубоким видением будущего через призму духовной модернизации.

Поэтому каждому гражданину страны, обществу в целом, политическим партиям и движениям, всем государственным органам необходимо провести работу над собой: проанализировать текущее состояние, определить, где вы сейчас находитесь, понять, что нужно сделать всем и каждому из нас, чтобы деятельно участвовать в преобразовании общественного сознания на основе реализма и прагматизма.

Abstract

Since 2004, the Cultural Heritage program was implemented, aimed at updating historical and cultural monuments; in 2013, as part of another program, People on the Waves of History, the most important documents relating to the history of our country and people were collected in the world's leading archives. And now, we must begin a larger and more fundamental work. Preservation of one's culture, one's own national code is the first condition for the modernization of a new type. History and national traditions must be taken into account.

In the program article “Looking into the Future: Modernization of Public Consciousness”, Nursultan Nazarbayev, having comprehensively assessed the threats and challenges inherent in the new historical period that our country entered, presented his deep vision of the future through the prism of spiritual modernization.

Therefore, every citizen of the country, society as a whole, political parties and movements, all government bodies needs to work on themselves: analyze the current state, determine where you are now, understand what all of us need to do to actively participate in the transformation public consciousness based on realism and pragmatism.

ӘОК 821.512.122.09

Г.А. Әбдікерімова, И.А. Есболаева, Н.Ш.Базарбекова, А.Ж. Альбаева

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛПБИІ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ МЕН ҰЛТ ТҰТАСТЫҒЫНЫҢ НЕГІЗІ

Түйін

Қазақстан графиканы өзгерту жөніндегі шешімді түркі тілдес мемлекеттердің арасында соңғылардың бірі болып қабылдады. Ия, латын жазуына көшу – бұл өркениет таңдауы.

Бұл – қазақ тілінің өз дамуындағы жаңа динамикасын алуы үшін ашық және жаһандық әлем пайдасына жасалатын таңдау.

Бүгінгі таңда барлық тілдер жаңа үдемелі жаһандық үдерістер қысымын бастан кешіруде. Сондықтан Қазақстанда латын жазуына көшу – білім беру саласындағы басқа да реформалармен

өзара байланысты болып табылады. Яғни, бұл жаңа жаһандық шынайылық жағдайларындағы ұлттың бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуға бағытталған ауқымды ұлттық білім беру жобасының бөлігі.

Бастысы – бұл ұлттық сана трансформациялануы. Мемлекет басшысы ұлттық дәстүрлер мен қазіргі заман тепе-теңдігіне негізделуі тиіс қазақстандық жаңғыру бағдарламаларының жүйелі көрінісін ұсынған болатын. Ол, керісінше, тек өткенге жабысып қана қоймай, жаңалықтардың барлығынан басымызды алып қашпауымызды талап етеді.

Кілттік сөздер: ұлт, сана, тіл, латын, графика, тарнсформация, жаһан, бағдарлама.

«Тіл адам баласының басты қазынасы болғандықтан – тіл байлығы елдің елдігін, жұртшылығын, ғылымы мен әдебиетін, өнеркәсібін, мәдениетін, қоғам-құрылыстары мен салт-санасының, жауынгерлік дәстүрінің – мұрасының қай дәрежеде екенін танытатын дәлелді көрсеткіші. Әр халықтың ғұмыры – оның тілінде» [1].

Бүгінгі таңда қоғамда әліпбиді ауыстыруға байланысты түрлі пікірлер айтылуда. Біреулер латын әліпбиінің оңтайлы тұстарын алға тартса, енді басқалары бұл істе асығыстық жасамайық деп сақтандырады. Мұндай пікірлердің орын алуы өте заңды. Соның арқасында көпшілік осы бір күрделі мәселеге орай өзінің көзқарасын қалыптастырады.

Алдымен бүгінгі компьютер заманында интернет жүйесінде үстемдік ететін латын әліпбиі екендігін мойындауымыз керек. Бәріміздің электрондық поштамыз бар. Ол поштамыз кирил, араб, немесе басқа емес, латынмен жазылған. Астымыздағы көлігіміздің нөміріндегі әріптер латынмен берілген. Куәлігіміз бен паспортымызда латын әліпбиі тұр. Осындай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Яғни латын әліпбиі бізге таңсық емес. Ол біздің қоғамға еніп кеткен. Оны еліміздегі кез келген сауатты адам белгілі дәрежеде біледі. Ал латынның бізге берері дегенде толып жатқан тиімді тұстарын көрсетуге болады.

Қазаққа ұлт ретінде жойылып кетпеу үшін алдымен өзінің тамырын жақсы түсіну керек. Ал қазақтың тамыры – ер түрік. Одан кейін ұлт білімді болу керек. Білімді мыңды жығады деген атамыз қазақта дана сөз бар. Білім мен ғылым заманында оқыған ұлттың тасы өрге домалайды.

Латын әліпбиіне көшу жұмыстарына ҚР Тіл білімі институты жауапты болып тағайындалған. Бұл бастама жайында институт директоры Ерден Қажыбек мырза да өзіндік пікірін білдіріп, «Біз латын әліпбиіне көшпейміз, біз латын әліпбиіне ораламыз» деп айтқан болатын. Ендеше сол бір ғасыр бұрынғы латын әліпбиіне оралар сәт жақындап қалды деуге әбден болады.

Әліпби таңбаларының негізі ретінде түркі мемлекеттері ұсынған және Түркі академиясы қолдап отырған ортақ әліпби болу керек. Ондағы мақсат – егер түркі жұрты латын әліпбиіне көшетін болса, дыбыс таңбаларын осы ортақ әліпбидің ішінен алу керек болады. Сонда түркі жұрты бірінің жазуын бірі оқи беретін болады. Әрине сөздің оқылымы әртүрлі бола береді, бірақ сөздің жазылым тұрқы бәріне түсінікті болады. Сөйтіп түркі жұртына ортақ мәтін шығады.

Қазақ әліпбиінің бұл үлгісін ұлттық жоба деп отырмыз. Өйткені қазақ дыбыстарының әрқайсысына тән өз таңбасы бар. Сондықтан компьютер түйметақтасына сиымтал емес, арнайы бағдарлама керек болады. Оның үлгілері түрік, неміс, француз, испан т.б. тілдерінің жазуында бар.

Европа тілдерінде үстеме белгілер кеңінен пайдаланыла береді, себебі олардың сөзінде бір дауыстының сөз құрамында екі рет кездесуі - өте сирек құбылыс. Ал біздің тіліміз - жалғамалы (агглютинатив) және үндесім (сингармонизм) тіл. Бір дауысты бір сөздің құрамында бірнеше рет кездесе беретін болғандықтан, олай ете алмаймыз. Өйткені бір сөздің ішінде қосалқы (диакритик) таңбалы немесе қосақ таңбалы дауысты-дауыссыз бірнеше рет қайталанып жатса, жазу дағдысын былай қойғанда, көзтанымға ауыр болады.

Сонымен, бірінші кезекте, мамандар анықтап берген қазақ тілінің төл дыбыс құрамын танып-біліп, оны бәріміз түгел мойындауымыз керек.

«Ең жақсы жазу деп ереже-ескертпелері мейлінше аз жазуды айтады. Ондай жазу үлгісі тілдің төл дыбыстары мен төл таңбалар үйлесімін тапқанда ғана құрастырылады. Ендеше, әліпби құрамы дұрыс анықталып, оның таңбалары қазақы реттелсе, емле-ережені жөнге салудың төте жолы ашылады. Сауат ашуды тек сауатты жазу деп түсінбеген жөн, сауат ашу сауатты қазақы дыбыстаудың да амалы болып табылады» [2].

Кез-келген әліпбиді кез-келген тілге жамап-жасқап пайдалана беруге болады. Алайда, мақсат «әйтеуір жазу» болмау керек. «Жазу ең алдымен тілдің ішкі заңдылығымен қабысып жатуы керек» [3]. Сонан соң жазу тілдің дыбыс жүйесіне нұқсан келтірмейтін, керісінше, оның әдеби үлгісінің қорғанышы болуы керек. Осы екі мақсатты орындау үшін жазудың емле-ережесі көшірінді емес, төл болуы керек. Таңбада тұрған ешнәрсе жоқ.

«Жетілген әліпби – қолдағдыны жеңіл қалыптастырудың, көзтанымды оңай жаттықтырудың, ең бастысы, ана тілінің айтылым үлгісін ұрпақтан-ұрпаққа бұзбай жеткізудің кепілі» [4]. Латын әліпбиінің қолданба бағыттағы саласының аса қажет екеніне еш күмән жоқ. Бірақ қазақ тілін компьютерге икемдеудің оңай да жалған-жасанды жолы көп, ал ауыр да ақиқат жолы біреу-ақ. Оңай болатын себебі – одан-бұдан өгей дыбыс жинап, таңба талғамай қиып-құрап, жамау-жасқау әліпбиді әркім-ақ түзе береді. Қиыны - бір ғасыр бойы баса-көктеп, қордаланып қалған көп дыбыстың ішінен төл дыбысты танып-біліп, жиып-теріп, өлшеп-пішіп, қазақ тіліне лайықты төл әліпби жасау. Соның нәтижесінде қазақ тілінің төл дыбыстарына сай төл әріптер қалыптасады. Қазіргі тіліміздегі басы артық 20-30-дан астам жаңсақ емле-ережелер өзінен өзі жойылып, басы артық кірме әріптердің тіл бұзар машақатынан құтыламыз.

Осы жерде Байтұрсынұлының тағылымына арнайы тоқтала кетейік. Біздің жерден жеті қоян тапқандай болып «апостроф» деп әріптің бір шекесін шертіп сәндеп, «диакритика» деп әріпті төбесіне сызықша қойып шендеп, О әріпін белінен тартып ө жасап мәндеп, ае-ні қосақтап ә деп егіздеп жүргеніміздің бәрі А.Байтұрсынұлынан қалған үлгі [5]. Ендеше, қазіргі жоба авторлары алып отырған жуан-жіңішкелік белгілер (әртүрлі нұсқасына қарамай) - сол А.Байтұрсынұлы салған сара жол. Арабы таңбалар негізінде туындаған дәйекші дауыстылардың жуан-жіңішке таңбасына таңылып, кирилшеге көшті. Енді, міне, кирилшеден «апостроф, қос нүкте, сызықша, қосақ әріп болып», мың құбылып, латынша жобаларда жүр. Қалай құбылса да бәрінің мазмұны яғни емле қызметі - сол бір дәйекші.

Біздің ойымызша болашақ латын әліпбиі ешкімнің атымен аталмауы керек. Өйткені бұл жерде ат қоя салатындай үлкен жаңалық ашылып отырған жоқ. Жазудың төл дыбыс құрамы мен емле-ережесін А. Байтұрсынұлы шешіп беріп қойған, латын таңбалары дайын тұр. Оның үстіне компьютер түйме тақтасында қазақ дыбыстарына сай келетін таңбалар жеткілікті. Оны іздеп табуға да көп бас қатырудың керегі жоқ, бәрі алақандағыдай көрініп тұр. Мәселе бірегей 3-4 дыбысты қалай таңбалаймыз дегенге ғана саяды. Қазақ дыбыстарын латын негізінде таңбалау (транскрипциялау) үлгілері ХІХ ғ. жазба мұрағаттарында ұсынылып қойылған.

Қазақ тіліндегі жасанды (фонетикалық) дифтонгтардың сингармологиялық (ескіше *фонологиялық*) мәртебесін (статусын) анықтау бүгінгі қазақ фонетика ғылымының өзекті мәселесіне айналып отыр. Өйткені бұл мәселенің теориялық және практикалық маңызы қатар өзекті болып отыр. Мәселенің теориялық шешімі қазақ тілі дыбыстарының құрамын дәл анықтап, «қазақ тілінде қанша дауысты дыбыс бар?» деген сұраққа нақты жауап тауып беретін болады. Ал оның практикалық шешімі қазіргі қазақ жазуындағы қайшылықтардан арылуға мүмкіндік береді.

Бұдан туатын қорытынды, орфография мен орфоэпия сөздіктерін өзара үйлестіру керек болады. Өйткені орфоэпиялық сөздіктің басым бөлігі осы кірме таңбаларды таратып жазуға арналады. Егер кірме таңбаларды орфографиялық тұрғыдан таратып жазатын болсақ, онда олардың орфоэпиясын дайындап әлек болудың қажеті де болмайды. Орфоэпиялық сөздіктің көлемі кем дегенде жартысына қысқарады, тіптен үштен бірі ғана қалуы мүмкін.

Көпшілік арасында тұрқы бөлек латын жазуы өзге ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілге деген ынтасын тоқтатады, бөлек жазу ұлысаралық татулыққа бүлік салады деген де қауіп бар. Әліпби тұрқынан шошып тіл үйренбейтін болса, онда сол орысың да, қазағың да, басқа да бала-шағасымен қосылып неге қазір жаппай латын жазуындағы ағылшын тілін үйреніп жатыр? Ендеше, себепті де орнымен іздеу керек. Ал, латын әліпбиі ұлт араздығын тудырады дегеннің тіптен жөні жоқ. «Ұлт татулығы мен ұлт араздығы жазуға емес, тұрмыс-тіршіліктің бабына байланысты. Ендеше ұлыстар татулығы мемлекет саясатына байланысты» [6]. Еліміздің еселі даму қарқыны мен орнықты ұлт саясаты кімге де болса аян. Тұрмыс-тіршілік мүддесі Қазақстанға қарап тұрса, ешбір ұлт-ұлыс оның жазуына өкпелеп теріс айналмайды.

Соңғы кезде әліпби ауыстыру мәселесін, ауыстыра қалған күнде қай әліпбиді таңдау жайын халық талқысына салып, референдум арқылы шешу керек деген ұсыныстар айтылып жүр. Шындығында, бұл мәселе бүкіл халық жабылып шешетін іс емес екенін, кешіріңіздер, түсінген жөн. Әліпби жобасын тіл мамандары (фонетистер) дайындайды, сонан соң педагог-ұстаздар, әдіскерлер, сызба шеберлері, көз дәрігерлері, психологтар т.б. арнайы сараптаудан өткізеді. Жоба арнайы сараптаудан өткен соң мемлекет тарапынан бекітіліп, көпшілікке міндетті құжат ретінде ұсынылады. Әрі қарай ол талқыланбайды, тек орындалады.

Ендеше, ғылыми ақиқат көпшілік дауысқа салумен анықталмайды, ғылыми іс «асармен» бітпейді, ғылыми нәтиже аламан жұрттың қау-қаулауымен алынбайды. Ерсі көрінсе де айтайық, ғылым саласында «көп ақылы - көл болмайды». Ғылыми таным жолында азшылық көпшілікке бағынбайды, тіптен бір адам дүйім жұртқа жөн сілтеп, жол көрсетіп отырады. Әліпби саласында ол – Ахмет Байтұрсынұлы [7]. Ғылымда қоғамы теңдік те (демократия) жоқ, адами теңдік те (ғұламалық) жоқ. Ғылым – адамзат болмысының бейтендес (бейдемократиялық) тұсы.

Сонымен сөз қорытындысында мынаны айтпақпыз. Біріншіден, орыс жазуына байланысты алған жартыкеш-жарамсақ емлеміз бен әліпбиіміздің ана тілімізге тигізген бүгінгі зардабын көре отырып, әлі де болса орыс жазуында қаламыз деудің енді реті келе қоймас. Оның үстіне Ресейдің өзіндегі орыс тілі мамандарының ішінде де латынға көшейік деген академиялық деңгейдегі пікір қалыптасып келеді. Тіптен, орыс жазуында қала қойғанның өзінде оған түбегейлі өзгерістер енгізу керек. Ал, оған өзгеріс ендіреміз десек, оның дауы латынның дауынан да асып түсетініне еш күман жоқ. Екіншіден, араға ғасырға жуық уақыт салып, араб әліпбиіне қайта оралып жатудың тағы жөні жоқ. Өйткені қазіргі ұрпақ үшін араб жазуы көп бейтаныс жазудың бірі ғана. Үшіншіден, латын жазуы қалай-қалай дегенде де әлеми ақпарат жетістігінің бірден-бір құралы болып қалды. Оның үстіне егер латынға қазақтың төл дыбыстарын баптап өте алсақ, қазіргі жазуымыздағы тіл бұзар басы артық таңбалар мен емле-ережелер жол-жөнекей өзінен өзі түсіп қалады. Дұрыс әліпбиден бұрыс емле-ереже туындамайды, бұрыс әліпбиден дұрыс емле-ереже туындамайды. Жазу реформасы дегеніміз – осы.

Ендеше латын әліпбиін жатырқамай, дер кезінде қабылдау керек болады, тек емле-ережесін баптап өтейік, ертең-ақ көз үйреніп, қол жаттыққан соң күмән сейіліп, үрей өзінен өзі басылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Астана: Елорда, 2006, 466 б.
2. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. Алматы: Атамұра, 2010, 319б.
3. Айталы А. Қазақ тіліне сұраныс жоқ елде, латын әліпбиіне сұраныс бола ма? // «Жалын» журналы, №3, 2013, Б. 89-96.
4. Әбілқасымов Б., Мәжітаева Ш. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. Астана: Елорда, 2000, 647 б.
5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Алматыкітап, 1992, 297 б.
6. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, 2017, Б. 4-6.
7. Байтұрсынов А. Шығармалар жинағы. Алматы: Әдебиет әлемі, 2013, 500 б.

Аннотация

Казахстан фактически последним из тюркоязычных государств принял решение о смене графики. Да, переход на латиницу — это цивилизационный выбор.

Выбор в пользу открытого и глобального мира с тем, чтобы казахский язык получил новую динамику в своем развитии.

Сегодня все языки испытывают давление новых ускоряющихся глобальных процессов. Поэтому в Казахстане переход на латиницу взаимоуязван и взаимообусловлен другими реформами в сфере образования. То есть это часть большого национального образовательного проекта, направленного на повышение конкурентоспособности нации в условиях новой глобальной реальности.

Главное — это трансформация национального сознания. Глава государства представил системное видение казахстанской программы модернизации, которая должна основываться на балансе между традициями и современностью. Он призывает, наоборот, не цепляться только за прошлое и точно так же не бежать сломя голову за всем новым.

Abstract

Kazakhstan is actually the last of the Turkic-speaking states to decide on a change in schedule. Yes, the transition to the Latin alphabet is a civilizational choice.

The choice is in favor of an open and global world so that the Kazakh language receives a new dynamic in its development.

Today, all languages are under pressure from new accelerating global processes. Therefore, in Kazakhstan, the transition to the Latin alphabet is interconnected and interdependent with other reforms in the field of education. That is, it is part of a large national educational project aimed at improving the competitiveness of a nation in a new global reality.

The main thing is the transformation of national consciousness. The head of state presented a systematic vision of the Kazakhstan program of modernization, which should be based on a balance between traditions and modernity. He calls, on the contrary, not to cling only to the past and in the same way not to run headlong after everything new.

ӘОЖ 821.512.122.09

Г.А. Әбдікерімова, Т.Қ. Сариева, Қ.А. Балқыбекова, А.Н. Сайлаубеков

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛІПБИІ – ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТКЕ БАСТАР ЖОЛ

Түйін

Латын әліпбиіне өту – бұл көп уақыт бұрын айқындалған мақсат. Оған мемлекет мақсатқа сай және кезең-кезеңімен өтеді. Бұл мәселеден хабары жоқтарға айтарым, президентіміз 2006 жылдың өзінде-ақ латын графикасына өту қажеттігі жөнінде алғаш рет айтқан болатын. Және бұл мәселе халықтар бірлігі Ассамблеясында – Қазақстандағы басты орган мен этносаралық келісім институтында да сөз етілген болатын.

Сосын 2012 жылы Нұрсұлтан Назарбаев өз Жолдауында латындандыру тақырыбын дамытып, оның шегі ретінде 2025 жылды атап көрсетті. Онда Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясын тұжырымдады, бұл – ел дамуының стратегиялық ұзақмерзімді мақсаттары белгіленген маңызды құжат болатын.

Реформаны іс жүзінде жүзеге асырудың басталуы, президент өзінің бағдарламалық мақаласында көрсетіп өткендей, толығымен заңды және болжанған қадам. Ол бұрынғыраққа қабылданған стратегияның жалпы логикасымен үндеседі. Әрине, барлығы жоспар бойынша жүріп келеді. Және мамандар үшін де ешқандай күтпеген нәрсе болып жатқан жоқ.

Тілдік графиканы реформалауды қазақ тілінің өзін жаңғыртудан бастау қажет. Бұл тек графикаға ғана қатысты екендігін баса көрсетемін.

Кілттік сөздер: латын, ұзақмерзімді, мақсат, графика, алфавит, маман, тіл, стратегия.

Тіл адам баласының басты қазынасы – тіл байлығы елдің елдігін, ғылымы мен әдебиетін, өнеркәсібін, мәдениетін, қоғам-құрылыстары мен салт-санасының қандай дәрежеде екенін танытатын дәлелді көрсеткіші болып табылады. Әр халықтың ғұмыры – оның тілінде. Әлемде қанша ұлт, нәсіл болса, соларды бір-бірінен даралап тұратын басты бойтұмары – туған тілі. «Әр халықтың ана тілі – білімнің кілті» [1],-деп Ахмет Жұбанов тілдің адамзат өміріндегі маңызын аша түскен. Ана тілінің құдіреті жайлы қаншама ойшылдарымыз, ақын-жазушыларымыз құнды пікірлер қалдырды. Осынау бабаларымыз сөйлеп, даналарымыз толғап, аналарымыз әлдилеп өскен қазақ тілі еліміздің болашағының көркеюіне зор ықпал етуде.

«Қазақ тілі – біздің рухани негізіміз» [2]. Қазіргі жаһанданған, ақпараттың дамыған ғасырында болып жатқан түрлі өзгерістер мен жаңашылдықтар еліміздің экономика саласына да, білім беру жүйесіне де тың ізденістерді енгізіп отыр.

Түркілік рухани бірлік идеясын түркі тектес халықтардың бәрі қолдайды. «Рухани бірлік халықтарды бір ұлтқа айналдырмайды, мемлекеттерді бір ел қылмайды. Туысқан ағайындардың бір-біріне жақын тартуы – табиғи іс. Біз де түркілік рухани бірігу деген кезде осыны ескеруіміз керек. Бізді біріктіретін кешегі ортақ тарихи тұлғаларымыз, салт-дәстүрлеріміз, мейрамдарымыз, ойындарымыз, музыкалық аспаптарымыз, тағамдарымыз, қала берді дүниетанымымыз бен өзгеде жоқ тәлім-тәрбиеміз бар. Осының бәрі тұрған кезде біз неге бір-бірімізден алшақтауымыз керек? Рухани тұтасудан неге қорқуымыз керек? Бәз-біреулердің рухани бірлесуден өзге мақсат көріп, қауіптеніп жатқандары – бос әуре, теріс көзқарас» [3].

«Ұлы Далаға Ислам діні тарағаннан кейін руникалық жазулар біртіндеп ысырылып, араб тілі мен араб әліпбиі тарала бастады. X ғасырдан XX ғасырға дейін, 900 жыл бойы Қазақстан аумағында араб әліпбиі қолданылды. 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпби – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылдады. Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, кейін кириллицаға ауыстырылды. 1940 жылғы 13 қарашада «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданды. Осылайша, қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептермен айқындалып келді» [4].

2025 жылға қарай іс қағаздарың, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрін де латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіспіз. Ол кезең де таяп қалды, сондықтан біз уақыт ұттырмай, бұл жұмысты осы бастан қолға алуымыз керек. Біз осынау ауқымды жұмысты бастауға қажетті дайындық жұмыстарына қазірден кірісеміз. Үкімет қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің нақты кестесін жасауы керек. Латын әліпбиіне көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондай-ақ, XXI ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты. Мектеп қабырғасында балаларымыз ағылшын тілін оқып, латын әріптерін онсыз да үйреніп жатыр. Сондықтан, жас буын үшін ешқандай қиындық, кедергілер болмақ емес.

Біреулер латын әліпбиінің оңтайлы тұстарын алға тартса, енді басқалары бұл істе асығыстық жасамайық деп сақтандырады. Мұндай пікірлердің орын алуы өте заңды. Соның арқасында көпшілік осы бір күрделі мәселеге орай өзінің көзқарасын қалыптастырады.

"Кеңесіп пішкен тон келте болмайды". Көзін жұмып латынға топ етіп ауысқан елдердің қалай қиналғанын білеміз. Басты шарт – тілдің үндестік заңын, дыбыстық-мағыналық құрылымын, буын мен тасымал жігі мен сөйлеу ырғағын бұзбау.

Латын әліпбиінің қажеттілігіне біздің көзіміз айқын жетіп отыр. Әуелі тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік туады. Қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқаратыны белгілі. Ол мектептен бастап барлық оқу орындарында оқыту үрдісін жеңілдетеді. Уақыт та, қаржы да үнемделеді. Сондай-ақ латын әліпбиіне көшу қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді мүмкіндік туады. Және түбі бір түркі дүниесімен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым-қатынасты, тығыз байланысты күшейтуге жол ашылады.

«Тұтастай алғанда, латын әліпбиіне көшуіміз – дұрыс таңдау. Жастар жағы латын әліпбиіндегі қазақ жазуын тез меңгеріп алады. Мектепте ағылшын тілі оқытылатындықтан, олар латын әліпбиін тез қабылдайтыны сөзсіз. Жаңа латын әліпбиі қолдануға өте ыңғайлы, әлемдік жаңа технологияларға бейімделген, қазақ тілінің, сондай-ақ Қазақстанда тұрып жатқан басқа да сан ұлттың тілдік жағдайларын да қамтитын жақсы алфавит болып шықты деп ойлаймын» [5].

Латын әліпбиінің жаңа нұсқадағы бірнеше жобасы тілші-ғалымдардың, әдебиетшілердің, жалпы жұртшылықтың талқылауынан өтіп, осы бекітілген нұсқа қабылданып отыр. Бұл әліпбиді жасауда бұрынғы нұсқалар, латын әліпбиіне көшкен туыстас елдердің тәжірибесі ескерілді. Әрине, талас-тартыс та, келіспеушіліктер де аз болмағаны белгілі. Пікірдің әралуандығы мұндайда өте қажет. Сол пікірлердің ең бағалысы іске септігін тигізгені анық.

Атап айтқанда: – *I, I* дыбыстары. Аталған жаңа нұсқадағы латын қарпінде осы үшеу *i – I* таңбасымен берілген. *Ii* мен *Iu* әріптерінің жаңа нұсқадағы бас әріптері бірдей *I* болып таңбаланады.

Сонда мысалы: – *ИГІ, СИЗДІ, ІСТІК, ИІР, ИІЛ, ИІС* т.б. сөздердің *IGI, SIZDI, IIR, IIL, IIS* деп бір әріпті екі рет қайталап жазамыз ба?

"Түркия да "Қ"-ны жоғалтпаймыз деген! Қазір "Қ"-ларын ұмытқан! "К" деп қана сөйлейді. "Қаймақ" деген сөзін "Қаймақ" десең, түк ұқпайды! Сол сияқты біз де "i, u"-ді қашанғы "I" болып жүреді?! Ұмытасың, жаңыласың! "И" деп айтасың түбі! Не "i" деп екі дыбыстың біріне ғана тоқтайсың!"

"Екі "u" мен "й"-ді бір әріп етіпті. Саиданы – *Сайда*, Аиданы – *Айда* деп қате жазушылар көп еді, бұл дұрыс болды. Бірақ үлкен "i" мен "u"-ді де бір әріп "I" етіп қойыпты. Ертең әріп үйренген балалар *Ish-iu*-ті *иш* деп, *Ilgek*-ті – *илгек* деп оқиды ғой. "Y" мен "Y" қазақтың ең керекті әріптері ғой. Олардың латынша таңбаларын орын ауыстырған дұрыс-ау. "F"-ны басын түрткен әріппен өзгерткендей "Y"-ның басын түрткен жөн болар".

О мен Ө, У мен Ү, У әріптері

Кириллицадағы "У" дыбысын жаңа дыбыс (y') жасамай-ақ пернетақтада бар, әлеуметтік желіде көп қолданыста жүрген "W"-ді пайдаланса жеткілікті еді. Мысалы: *bay'yr, say'yr, say'yt, tau'yq* қатарлы сөздерде екі бірдей "y" қатар келуі өте ыңғайсыз, көрер көзге жазудың көркемдігіне де кір келтіретіндей екен.

"Иә, "Y" мен "Y" ауыстыру керек. Жіңішке дыбыстардың белгіленуінде бір жүйені сақтау керек. Ал "қ" мен "к", "з" мен "z" тіліміздің үндестік заңының тұрғысынан қарасақ, негізі бір дыбыстың екі түрлі таңбасы ғой. Соны да ескеру керек. Осы мәселе бойынша Жүнісбек ағамыздың үні жоғары жаққа жетпеді-ау деймін".

Х мен Һ-ны өзгертіп, Ц мен С-ны көргісі келетіндер

Естеріңізге сала кетейік, жаңа нұсқада "X" мен "H" әріптерін бір дыбыс ретінде "H" әрпі арқылы берген.

Аққаз Ален, тіл жанашыры: "Асхат, Асхана сөздерін *Asxat, Asxana* қылсақ қайтеді. Анау өзбек, әзірбайжан ағайындарда бұл "X" әрпі сол түрінде қалды емес пе? Сосын "Ch" болса, "y"-ны белгілейтін "C"-ны қалдырсақ қайтеді. *Tsement, Tsirk, Tsezar, Tsitrus, Aktsiya* деп шұбыртып жақзғанша, *Cement, Cirk, Cezar, Citrus, Akcia* деген ыңғайлы"

"Бастапқы "a" мен "e"-ні қосақтап "ә" жасаған нұсқаға қарсылығымызды білдірдік. "Бір харіпті түсіру үшін екі таңба жазсақ, біздің өмірімізді кім екі есе ұзартып береді?" дедік әлеуметтік желіде. Ол пікірімізді бір газет жариялады да. Екінші нұсқаға да қарсы болдық. Өйткені, тағы сол кемшілікті көрдік: енді "ә" үшін "a" мен "үтір" таңбасын теру керек. Және екі жұмыс. Ол туралы "Балақтағы үтір басқа шықты" деп жазба жарияладық. Осы тұста Қасым-Жомарт Тоқаевтың "мынау да түпкілікті нұсқа болмас" деген аталы сөзіне ішіміз жылып, оны өз парақшамызға көшіріп жарияладық. "Көш жүре түзеледі" деген рас. Міне, үшінші кезекте сәл-пәл түзелді. Ең бастысы: бір харіп үшін екі таңба теріп әуре болмаймыз.

Алдымен бүгінгі компьютер заманында интернет жүйесінде үстемдік ететін латын әліпбиі екендігін мойындауымыз керек. Бәріміздің электрондық поштамыз бар. Ол поштамыз кирилл, араб, немесе басқа емес, латынмен жазылған. Астымыздағы көлігіміздің нөміріндегі әріптер латынмен берілген. Куәлігіміз бен паспортымызда латын әліпбиі тұр. Осындай мысалдарды көптеп келтіре беруге болады. Яғни латын әліпбиі бізге таңсық емес. Ол біздің қоғамға еніп кеткен. Оны еліміздегі кез келген сауатты адам белгілі дәрежеде біледі. Ал латынның бізге берері дегенде толып жатқан тиімді тұстарын көрсетуге болады.

«Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде. Қазақ тілі 2025 жылға қарай өмірдің барлық саласында үстемдік етіп, кез-келген ортада күнделікті қатынас тіліне айналады. Осылай тәуелсіздігіміз бүкіл ұлтты ұйыстыратын ең басты құндылығымыз – туған тіліміздің мерейін үстем ете түседі» [6].

Латынға көшкенімізде ұтатын тұстарымыз төмендегідей:

Біріншіден, тіл тазалығы мәселесі. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік аламыз.

Екіншіден, қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқартатыны белгілі. Ол мектептен бастап барлық оқу орындарында оқыту үрдісін жеңілдетеді. Уақыт та, қаржы да үнемделеді.

Үшіншіден, латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылады.

Төртіншіден, түбі бір түркі дүниесі, негізінен, латынды қолданады. Біздерге олармен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым-қатынасты, тығыз байланысты күшейтуіміз керек. Ол да табиғи іс екендігін айтқым келеді.

«Латын қарпіне көшу секілді маңызы жоғары мемлекеттік мәселеде ғалымдардың, әсіресе осы істе тәжірибесі бар түркі ағайындарының пікірлеріне құлақ артқанымыз орынды. Әлемдік өркениетті елдер қатарынан қалмау үшін жасалған игі қадамдардың бірі деп санаймыз. Ұлт тағдырына қатысты мемлекеттік саяси науқан деп білеміз. Ол біздің мәдениетімізді көрсетеді. Иә, рас Қазақстандағы қазақтың барлығы қазақ тілінде сөйлейді, жазады, іс-қағаздарын жүргізеді деп айта алмаймыз. Ол біздің шындығымыз, керек десеңіз – тағдырымыз. Оның себебін қазатын болсақ, тереңге кетіп қаламыз. Қазақтың барлығы қазақ тілінде сөйлемеген жағдайда латынға асығыс көшудің қиындықтары болатыны белгілі» [7].

Қазаққа ұлт ретінде жойылып кетпеу үшін алдымен өзінің тамырын жақсы түсіну керек. Ал қазақтың тамыры – ер түрік. Одан кейін ұлт білімді болу керек. Білімді мыңды жығады деген атамыз қазақта дана сөз бар. Білім мен ғылым заманында оқыған ұлттың тасы өрге домалайды. Бүгінгі жастар еліміздің өркендегенін, жылдан-жылға дамып келе жатқандығын көріп отыр. Олар азат рухта тәрбиеленіп, өздерінің бай тариыхына мақтана алатындай сезімде бой түзеуде. Сондықтан, менің пікірімше, отаршылдық санада емес,

тәуелсіздік рухтағы қазіргі қазақ жастары ұлтын сүйетін патриоттық сезімде қалыптасуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. Алматы: Атамұра, 2010, 319б.
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Астана: Елорда, 2006, 466 б.
3. Айталы А. Қазақ тіліне сұраныс жоқ елде, латын әліпбиіне сұраныс бола ма? // «Жалын» журналы, №3, 2013, Б. 89-96.
4. Әбілқасымов Б., Мәжітаева Ш. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. Астана: Елорда, 2000, 647 б.
5. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы: Алматыкітап, 1992, 297 б.
6. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, 2017, Б. 4-6.
7. Қазыбек Иса. Түбі бір түркілік идеясын қолдаймын // Жас Алаш, №69, 2017, Б. 6-7.

Аннотация

Переход на латинскую графику – это давно заявленная цель. К ней государство шло целенаправленно и поэтапно. Для тех, кто, как говорится, не в теме, напомню, президент впервые высказался о необходимости перехода на латинскую графику еще в 2006 году. И замечу, это было сделано на сессии Ассамблеи народного единства — главного органа и института межэтнического согласия в Казахстане.

Затем в 2012 году в своем послании Нурсултан Назарбаев развил тему латинизации, указав на 2025 год как на финишную прямую. Тогда в Послании-2012 глава государства сформулировал Стратегию «Казахстан-2050» – это документ, в котором обозначены долгосрочные стратегические цели развития страны.

Начало практической реализации реформы, то есть о чем сказал президент в своей программной статье, вполне закономерный и ожидаемый шаг. Он укладывается в общую логику данной давно принятой стратегии. Как говорится, все идет по плану. И для специалистов ничего неожиданного не произошло.

Реформу языковой графики надо рассматривать исключительно с модернизацией самого казахского языка. Подчеркну, это касается только графики.

Abstract

The transition to Latin graphics is a long-stated goal. To her, the state went purposefully and in stages. For those who, as they say, are off topic, I remind you, the president spoke for the first time about the need to switch to the Latin script back in 2006. And I note, this was done at a session of the Assembly of National Unity - the main body and institution of interethnic harmony in Kazakhstan.

Then, in 2012, in his message, NursultanNazarbayev developed the theme of Latinization, pointing to 2025 as the finish line. Then in the 2012 Address, the head of state formulated the Strategy “Kazakhstan-2050” - this is a document that outlines the long-term strategic goals of the country's development.

The beginning of the practical implementation of the reform, that is, what the president said in his program article, is a completely logical and expected step. It fits into the general logic of this long-accepted strategy. As they say, everything goes according to plan. And for the experts, nothing unexpected happened.

The reform of language graphics should be considered exclusively with the modernization of the Kazakh language itself. I emphasize that this applies only to graphics.

УДК 7.012:747

С.К. Бейсенбаев, Д.А. Битемир, Ф.М. Мамедова

д.п.н., академик АПНК, Член Союза дизайнеров Казахстана, Член Союза художников РК, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ТРЕНДЫ И ТЕНДЕНЦИИ В ДИЗАЙНЕ ИНТЕРЬЕРА

Аннотация

Уютный дом – это прежде всего зона комфорта для хозяев и домочадцев. Но любое жилище должно соответствовать не только критериям уюта, но и модным тенденциям. Новинки интерьерного дизайна касаются как общего оформления комнат, так и отдельных деталей, на которые следует обратить внимание при организации пространства. Вдохновиться и почерпнуть новые идеи для своего дома помогут модные тенденции интерьера, которые я собрала в этой статье. В первом полугодии 2019 прошли главные выставки мебели и декора, отразившие основные тренды дизайна интерьеров. Дизайн гостиной, спальни или кухни очень важен для создания желаемой атмосферы в доме и сегодня дизайнеры предлагают узнать о том, какими будут модные интерьеры 2019-2020 года, обсудить актуальные тенденции грядущего сезона и оценить идеи дизайнеров.

Ключевые слова: дизайн интерьера, тренды в дизайне, тенденции в дизайне, новинки интерьерного дизайна.

Перед тем, как в целом писать о трендах и о том, что же сейчас в моде, я могу описать общую тенденцию 2019 года. Я заметила, что экстерьерные стенды практически не отличаются от интерьерных. С чем это связано? На самом деле все интерьеры стремятся быть отражением природы, можно сказать, продолжением природы. И в любом интерьере прослеживаются натуральные материалы, стремление к природе, большие растения. Сейчас стало больше и больше растений, и такое ощущение, что ты находишься в каком-то саду.

И исходя из этого выходят все остальные тренды, так что, первое, что мы рассмотрим, это мрамор. Мрамор сейчас самый популярный черный с такими золотистыми прожилками – это то, что можно увидеть практически у каждого производителя. Это естественно не натуральный мрамор, как правило, это крупноформатная керамика, либо керамогранит. Но именно с текстурой так называемого мрамора Laurent Gold. Это текстура чёрного, тёмного мрамора, на котором есть оранжевые, золотистые прожилки. Помимо чёрного мрамора, я также заметила тенденцию в прожилках белого мрамора. Сейчас белый мрамор не просто имеет какой-то серый оттенок и уже не используется типичный белый мрамор с черными прожилками. Используется белый мрамор с добавлением таких оттенков, как розовый, охры, немножко оранжевый, т.е. какие-то красные пигменты. Это уже не просто белый мрамор, а действительно интересные цвета и фактуры. Помимо этого, очень много используют серый мрамор, поэтому уверена, что серый мрамор будет в моде, как правило – это матовая фактура, крупноформатный размер. Серый мрамор отлично подходит в качестве отделки стен. Также серый мрамор применяется в отделке мебели. Я обратила внимание, что мрамор используется не только в качестве каких-нибудь столешниц, а из этого крупноформатного керамогранита, либо керамики делают каркасы мебели. Т.е. фасад, боковые стенки и такое ощущение, что это целиком монолитная конструкция из мрамора, а на самом деле это крупноформатный керамогранит.

Дерево. Если раньше мы привыкли видеть классический орех, благородный коричневый цвет в качестве отделки фасадов на мебели, то сейчас в связи с модой на терракотовые оттенки появляется и терракотовый оттенок дерева, который при этом

комбинируется с классическим орехом и может выглядеть действительно достойно и круто. Из этого ореха делают и полки, столешницы, каркасы, корпусные мебели и, в общем-то, любые изделия. А вот чёрное дерево круто сочетается с такими цветными металлами, как латунь и используется на фасадах, на каркасах корпусной мебели и даже иногда используется в качестве отделки целой стены.

Металл. Сейчас фаворит среди тренда 2019 года является латунь. Латунь и медь – самое интересное, что сейчас можно сочетать абсолютно всё. Любой цвет металла в интерьере будет сочетаться между собой гармонично, и это удивительно. Например, сочетание меди, золота и латуни, причём латунь, как и такого тёмно-серого, болотного оттенка, так и приближённые к золоту, можно смело сочетать вместе и это будет смотреться действительно круто и интересно. Теперь не нужно переживать по этому поводу, что ручка хромированная и она плохо сочетается с какой-нибудь полочкой из меди, теперь можно сочетать и готово!

Перфорация металла. Перфорированный металл, металлическая сетка, всё, что связанное с какими-то металлическими переплетениями – очень модный и популярный в уходящем году. Это просматривается как и в мебели, например, есть кресла со стенками из перфорированного металла, так и перегородки, вместо, например, лёгких межкомнатных перегородок из реек, можно использовать теперь перфорированный металл и это будет очень круто выглядеть, особенно из меди, либо из латуни[1].

В тренде будут предметы интерьера с эффектом левитации, которые создадут иллюзию полета и движения в пространстве. Как этого достичь? На дно тумбы или кровати устанавливают LED-подсветку, таким образом мебель словно парит над полом. Дизайнеры любят использовать этот прием, чтобы визуально увеличить пространство. Помещению придает воздушности парящая мебель, даже кажутся невесомыми массивная кровать или шкаф. Эффект полета также достигается за счет подвесных конструкций на тросах, скрытых опор или магнитов. Еще одна модная тенденция в дизайне интерьера, которая останется актуальной и в следующем 2020 году, - это зеркальный декор. Отражающие поверхности и зеркала тоже отлично работают на расширение пространства.

Терраццо. Тренд в топе 2019 в дизайне интерьера – терраццо. Это такой отделочный материал, который делают из природных натуральных пигментов и материалов. Например, берут крошку камня и стекла, делают это вместе с цементным составом и потом шлифуют, и получается такой разноцветный материал. Такие материалы, на самом деле, были замечены во многих советских интерьерах, то же самое – метро, где часто делают этим материалом. И вот, мода циклична и модуль терраццо возвращается! Теперь терраццо может быть не только в отделке стен, но и в отделке мебели. Т.е. берут текстуру терраццо и применяют в ткани в обивке мебели. Также терраццо очень круто выглядит, не когда он слишком пёстрый, пятнистый, а когда имеет такую однородную монотонную текстуру. Например, серый оттенок либо немножко бежевый, т.е. имеет натуральные природные материалы. Были действительно такие крутые решения, где можно, например, из крупноформатного керамогранита и крупноформатной керамики создавать целые шкафы с текстурой, как раз, из монотонного монокромного терраццо. Выглядит очень круто, очень стильно и мне кажется, что этот тренд закрепится надолго.

Мягкая мебель. Основной тренд 2019 года в диванах – это то, что формы становятся всё проще и проще. Особенность этих диванов в том, что, по сути, это большая подушка, которая лежит на полу, это первый вариант. Второй вариант, если хочется диван не ставить на пол, а чуть-чуть открыть материал пола, чтобы он был виден, то в этом случае есть другое решение. Форма подушка остается и она кладётся на такую плоскую поверхность, которая является, в том числе, и мини журнальным столиком, где можно положить какой-нибудь бокал. Это очень удобно и функционально, и мне кажется, что и этот тренд тоже закрепится надолго. Так как диваны можно легко трансформировать, легко собирать, отцеплять и соединять вместе модули внутри вашего пространства – это так же очень функционально и

очень комфортно. В диванах есть определенный момент, который мне кажется, уже, как несколько лет, проглядывается в трендах, то, что диваны становятся всё ниже и ниже по посадке. Если стандартная высота посадочного места – 45 см, то сейчас высота дивана от пола становится 40 см. они действительно достаточно невысокие, но это создаёт эффект расслабления. Также низкие диваны актуальны, например, для небольших квартир с невысокими потолками, так как низкая мебель визуально увеличивает потолки. Также я заметила в диванах то, что они имеют классное сочетание материалов и фактур, таких, как кожа и ткань рогожка с крупной вязкой, применяются разные цвета и оттенки, в отделках – дерево, мрамор, металл и латунь – и всё это смотрится вместе действительно круто и интересно. Если раньше это были просто однотонные диваны и никаких разных материалов, то сейчас мода на то, чтобы ткани и фактуры сочетались вместе на одном изделии, как можно, в большом количестве.

Дерево, камень и ротанг – экостиль снова в тренде. Без них не обойдется модный интерьер. Одобряются натуральные и органические материалы, деревянные гарнитуры, а еще такие уютные детали, как глиняная или плетеная посуда, каменные подставки, предметы из льна, шерсти или шелка. Философия проста: больше природных материалов, максимум освещения и зеркал[2]. В тренде также множество комнатных растений, поэтому дизайнеры предлагают расставить большие горшки с цветами в спальне и в гостиной на хорошо освещенных солнцем участках.

Корпусная мебель. Что касается корпусной мебели, то здесь, в принципе, применяются те же самые материалы, о котором я упоминала ранее – это как и мрамор в каркасе, так и латунь разных оттенков. Самое интересное, что гардеробные, например, стали открытыми, т.е. без дверей либо дверь имеет прозрачное или матированное стекло. Все плоские формы столешниц и полок становятся всё тоньше и тоньше. Внутренние отделки полок везде стали практически кожаными, из кожи и ткани, применяемые в качестве обивки каркасов внутри. В недорогих брендах внутри шкафчиков используется пластик под кожу. Также в корпусной мебели часто применяется подсветка. Я думаю, что сейчас это особенно проглядывается почти в каждой мебели, для того, чтобы мебель имела визуально лёгкий вид, её подсвечивают как сверху, так и снизу. Это касается и кроватей с подвесными тумбочками и полками, просто обычных подвесных полок, и вообще, подсветки достаточно много.

Я считаю, что наибольшее распространение в интерьерах 2020 года – множество точек освещения или даже применение светящихся панелей. В новом сезоне светодиодная подсветка передвигается с потолка на пол и мебель. Подсвечивать можно все, даже сантехнику. Благодаря подсветке образовывается эффект парения предметов в пространстве.

Рейки. Они всё ещё актуальны в современных интерьерах и никогда не выйдут из моды. Сейчас рейки трансформируются и имеют несколько однородную текстуру или неоднородный объем. Рейки можно применить теперь не только из дерева, но и из металла, потому, что латунь и цветной металл в моде. Почему бы не сделать рейки из латуни? Во-первых, это более прочная конструкция, возможно, выглядит дороже, но зато роскошно. Если брать трендовые цвета дерева, то они также применяются и в рейках. При этом рейки применяются не как отдельные маленькие элементы, а как целые 3D панели. Например, в отделке шкафа очень здорово выглядит микро-реечка – это рейка, которая толщиной 5 мм в значительном количестве, и вот эта вся рельефная стена выглядит просто замечательно. Сочетание рельефной стены с латунными ручками на фасадах – будет смотреться просто продвинуто.

Стекло. В этом году нереальное количество стекла, но при этом стекло не просто прозрачное, а имеет какую-то фактуру или цвет. Очень часто я замечала в отделке раздвижных перегородок цветное стекло или фактурное с рельефом в отделке фасадов мебели. Матовое стекло может быть с разными фактурами, но суть в том, что это какая-то необычная фактура. Например, даже внутри как металлическая сетка может быть и ткань прямо внутри стекла находится нити ткани, что даже как-то немного взрывает мозг, но это

выглядит действительно очень интересно. Что касается цветного стекла, то она применяется, как и в свете, так и в сантехнике. Например, ванна из оранжевого стекла.

Цвета. На самом деле в тренде всё, что находится от охры до красного цвета. Это может быть оранжевый с желтоватым оттенком и постепенный переход в кораллово-розовый. Всё, что касается терракотового и уходит в красный оттенок – вся эта гамма отлично сочетается с природными оттенками. Например, охра с оранжевым оттенком классно сочетается с лёгким природным голубым оттенком, с серо-зелёным и, в общем, со всеми оттенками природы.

Уже имеется представление о том, что тенденция 2020 года - темные, глубокие и бледные цвета. Таким образом, пространство квартиры можно наполнить бархатистыми зелеными и синими оттенками. Хорошо также будут смотреться светлые тона зеленого. Например, цвет NeoMint, который поразительно сочетается с белым. Дизайнеры советуют использовать оттенки зеленого и синего прежде всего для домашнего текстиля и обивки мягкой мебели[3]. Для отделки стен в жилых комнатах дизайнеры советуют использовать текстильные обои с растительным или геометрическим орнаментом. По вопросу дизайна санузла, на первом месте будут лидировать природные материалы: мрамор, камень, гранит и дерево. В моде также декоративная штукатурка [4]. Главное, не терять голову и использовать данный тренд в разумных мерах. Например, лучше всего облицевать камнем или керамической плиткой пространство вокруг раковины.

Декор. Декор морской тематики из ракушек и коралл трендового терракотового цвета и не только терракотового. Помимо коралловой и морской тематики, ещё можно декорировать кирпичами. Просто нужно класть на дорогую мебель из мрамора и это уже произведение искусства. Подойдет также декор ручной работы.

Свет. Во-первых, светильники стали всё тоньше и тоньше, профильные светильники имеют толщину меньше 1 см, но при этом имеют источники света и делают освещение всего интерьера. Профиля, которые мы привыкли видеть со встроенными решениями, где можно поставить как накладной светильник, так и встроенный, и менять их, как пожелаешь. Самая главная тенденция в свете то, что сам источник света не заметен глазу и весь свет отражается, является отражённым, т.е. свет сейчас светит на стену, а от стены уже отражается на весь интерьер или на потолок или два светильника направлены друг на друга и за счёт внутреннего отражения получается рассеянный свет. Помимо этого, в свете применяются те же самые тренды, которые я упоминала ранее, латунь и цветной металл сочетается с разными элементами металла, как и хрома, так и серебра, так и золота, латуни и меди – всё это в одном светильнике. Цветное стекло, невидимая подсветка, всё то же самое, как на корпусной мебели, так и везде тоже применяется собственно в свете.

Актуальны встроенные светильники из натуральных материалов: бумага, дерево, металл и фарфор. В новых коллекциях изображены как лаконичные простые светильники, так и модели необычной формы и цвета с своеобразными декоративными элементами. Но самым актуальным остается минималистичный стиль.

Современный человек «болен» желанием выставлять свою жизнь напоказ. В связи с этим, актуальным считается дизайн интерьера 2019, который превращает каждый уголок дома в фон для сэлфи и фото для Инстаграма и социальных сетей. Подобное оформление имеет в виду использование узнаваемых брендов мебели и декора. Попадая в кадр, они будут сообщать миру о вашем утонченном вкусе и финансовых возможностях.

Дизайнеры советуют отдавать предпочтение мебели в стиле этно. Отлично будут смотреться ротанговые кресла и предметы из бамбука. Для интерьера в стиле хай-тек подойдут стулья и столики из прозрачного пластика или стекла. Прозрачная мебель облегчит интерьер и создаст эффект невидимости. В оформлении спальни в особенности хорошо будут смотреться мягкие изголовья из натуральной или экокожи. Кроме того, в новом сезоне подходит такой роскошный материал, как бархат, а также мягкая мебель с обивкой из замши

или велюра[5]. Главное не переусердствовать и подобрать из другой ткани текстиль, шторы и покрывала.

Основной тенденцией в сфере дизайна станет исполнение интерьера. Это значит, что правильный стиль, проверенный по всем модным законам, больше не актуален. На первый план выходит передача индивидуальных выборов и вкусов. Но в то же время такая тенденция открывает перед дизайнерами свободу для творчества. Эксперименты со стилем, смешение разнообразных цветов и текстур, яркие неожиданные акценты - все эти методы позволяют создать уникальный и своеобразный интерьер. Даже в отделке потолка можно применять оригинальные решения. Например, гипсокартон можно комбинировать с натяжными потолками и покраской, также экспериментировать с модными техниками штукатурки

Сегодня дизайнеры все чаще заботятся о растениях в интерьерах. Независимо от того, будет ли это простой современный стиль или пышный дворцовый, необходимо дополнить комнату красивыми растениями. Они сделают комнату более живой и улучшат не только визуальное восприятие пространства, а качество воздуха. Если вы не готовы уделять много времени уходу за вазонами, смените неприхотливыми растениями, которые будут быстро расти и долго радовать сочным цветом зеленой листвы.

Каждый новый сезон предлагает интересные новинки в области дизайна интерьеров. Я считаю, что среди них можно подобрать необычные идеи, истолковывая их под собственные вкусы и предпочтения. Необходимо внимательно анализировать любые изменения, вносимые в собственное жилище, так как преобладающим требованием всегда остается комфорт, уют, домашняя теплая обстановка.

Основная концепция, которой должен следовать дизайн интерьера 2020 – это уют и близость к природе.

Список литературы

1. Нестеренко О.И. Краткая энциклопедия дизайна. М.: Молодая гвардия, 1998, 315с.
2. Джилл М. Гармония цвета в дизайне интерьера. М.: АСТ, 2005, 160с.
3. Макарова В.В. Дизайн помещений: стили интерьера на примерах. СПб.: ВНУ, 2011, 160с.
4. Адамс Ш. Словарь цвета для дизайнеров. М.: КоЛибри, 2018, 272с.
5. Ахремко, В.А. Сам себе дизайнер интерьера. Иллюстрированное пошаговое руководство. М.: Эксмо, 2018, 96с.

Түйін

Жайлы үй – бұл ең алдымен үй иелері мен бала-шағасы үшін жайлылық аймақ. Бірақ кез келген тұрғын үй жайлылық өлшемдеріне ғана емес, сәнді үрдістерге де сәйкес келуі тиіс. Жаңа интерьерлік дизайнның кеңістікті ұйымдастыру кезінде жалпы бөлме безендіруіне де, сондай-ақ жеке бөлшектерге де қатысты екеніне назар аудару керек. Өзіміздің үйіміз үшін жаңа идеялар мен осы мақалада жиналған интерьер сәнді үрдістер шабыт алуға көмектеседі. 2019 бірінші жарты жылдықта интерьер дизайнының негізгі трендтерін көрсететін жиһаз бен декораның басты көрмелері өтті. Қонақ бөлмесі, жатын бөлме немесе ас үй дизайны үйде қалаулы атмосфера жасау үшін өте маңызды және бүгінгі таңда дизайнерлер 2019-2020 жылғы сәнді интерьер қандай болатынын білуді, алдағы маусымның өзекті тенденцияларын талқылауды және дизайнерлердің идеяларын бағалауды ұсынады.

Abstract

A cozy home is primarily a comfort zone for owners and households. However, any home must meet not only the criteria of comfort, but also fashion trends. Interior design novelties concern both the General design of rooms and individual details that should be paid attention to when organizing space. Get inspired and learn new ideas for your home will help fashion trends interior, which we have collected in this article. In the first half of 2019 there were held the main exhibitions of furniture and décor, reflecting the main trends in interior design. The design of the living room, bedroom or kitchen is very important to create the

desired atmosphere in the house and today designers offer to learn about what will be fashionable interiors 2019-2020, discuss current trends of the coming season and evaluate the ideas of designers.

УДК 37.091.33:781

С.С. Естемесова

к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

Для развития музыкально-творческих способностей студентов современная педагогика предлагает широкий спектр интерактивных методов обучения, среди которых мозговой штурм (мозговая атака, брейнсторм), ролевые и деловые игры, study (анализ определенных ситуаций), мастер-класс, практикумы, работа в малых группах, взаимоконтроль и взаимообучение. К примеру, метод моделирования художественно-творческого процесса направлен на повышение активного, деятельного освоения произведения искусства в противовес словесно-информативным методам, которые, к сожалению, главенствуют на музыкальных занятиях. Иногда очень важно за короткий отрезок времени именно самому педагогу рассказать, показать, спеть, объяснить и т.д. Важно, чтобы решение новых вопросов приобретало форму кратких собеседований преподавателя со студентами. В каждом таком собеседовании должны наглядно ощущаться три неразрывно связанных момента: первый – четко сформулированная педагогом задача; второй – постепенное, совместно со студентами, решение этой задачи; третий – окончательный вывод, сделать который и произнести должны сами студенты.

Ключевые слова: развитие, студент, структура, музыкальная педагогика, образование, формирование, творческие способности, учитель музыки.

Новый взгляд на содержание и структуру музыкально-педагогического образования, способного ответить на многочисленные запросы современности, обуславливает необходимость нового подхода к проблеме профессиональной подготовки будущих учителей музыки. Такой подход определит возрастание интереса к проблемам профессионального и личностного становления специалиста, что, в свою очередь, выводит на первый план проблему развития творческих способностей у будущего учителя музыки профессиональных качеств как признаков высокого профессионального мастерства.

Поиск путей и методов, направленных на формирование и развитие творческих способностей в процессе обучения в вузе будущих учителей музыки должен занять одно из центральных мест в музыкальной педагогике. Несомненно, преимущества творческого усвоения знаний, выработка умений и навыков по сравнению с иными способами и методами, где отсутствует творческий элемент, объясняются принципиальным различием механизмов мыслительной деятельности в каждом конкретном случае.

Организация музыкально-теоретической подготовки студентов кафедры «Музыкальное образование» ЮКГУ им. М.Ауэзова охватывает множество содержательных компонентов, направленных на формирование у будущих учителей музыки целого ряда специальных, профессиональных и общекультурных компетенций. Данная подготовка имеет преобладающее значение в образовательном процессе вузовского обучения и осуществляется на предметах цикла музыкально-исторических и теоретических дисциплин – «История мировой музыки», «История казахской музыки», «История зарубежной музыки», «Основы теории музыки», «Сольфеджио», «Гармония», «Анализ музыкальных произведений», «Музыкальная психология и психология музыкального образования» и т.д.

Благодаря своей практической и творческой направленности дисциплины этого цикла занимают одно из ведущих мест в решении задач образования будущих учителей музыки, позволяя студентам освоить максимальное количество компетенций для осуществления профессиональной деятельности в образовании, социальной сфере и сфере культуры.

В этой связи необходимо разработать теоретическую концепцию учебной деятельности, выраженную во взаимодействии и взаимосвязи комплекса музыкально-теоретических знаний и навыков (вырабатываемых в курсах гармонии, полифонии, анализа музыкальных произведений, сольфеджио), и выявить их значимость в образовательном процессе как базовой области формирования и активизации творческих способностей будущего учителя музыки педагогического факультета.

Основополагающими дисциплинами музыкального образования являются история и теория музыки. История музыкального искусства (во всех ее проявлениях — всеобщая, западноевропейская, отечественная, исполнительского искусства, этноса, жанра, формы, теории музыки) и теория музыкальных технологий, выраженных в музыкальных дисциплинах (сольфеджио, полифонии, гармонии, анализе музыкального произведения, драматургии, композиции) активно взаимодействуют в образовательном процессе. Каждая из упомянутых дисциплин выполняет конкретную задачу в процессе формирования и развития музыкальных способностей человека, в приобретении той или иной профессии, способствует раскрытию творческого потенциала студента.

Теоретические и исторические курсы — основополагающие для студентов специальности музыкального образования. Задачи каждого курса организация и развитие музыкального слуха и логики мышления, выработка прочной опоры на музыкально-слуховые представления в исполнительской практике, формирование и развитие художественного вкуса музыканта (слушателя), воспитание навыков оценки, адекватной пониманию идейно-образного содержания музыки, обогащение и расширение музыкальной памяти. Курсы опираются на теоретические и исторические положения и практические навыки, приобретенные в проходимых параллельно специальных художественных дисциплинах. Они формируют и развивают прочную опору на слуховые представления в исполнительской (слушательской) практике, самостоятельную работу над музыкальными произведениями в классах художественных специализаций.

Все практические задания по теоретическим дисциплинам рассчитаны на объем, который необходим каждому для совершенствования глубинных структур человеческого интеллекта в области музыкального искусства. При современных возможностях развивать музыкальные слуховые и вкусовые навыки можно в комплексе с использованием технических средств и практических заданий, которые призваны упорядочить, систематизировать, углубить знания студентов-музыкантов (и любителей музыки). Они дают возможность системно использовать музыкальные алгоритмы. Задания в процессе прохождения курсов выполняются студентами всех музыкальных специализаций гуманитарных вузов. Опыт показал, что и в области музыкального ремесла, закладываются основы музыкального профессионализма. Сам же профессионализм базируется на комплексе умений и знаний, доведенных до автоматизма. Этот комплекс знаний позволяет развить любые музыкальные способности человека, даже самые незначительные, данные природой. В комплексе практических заданий отфильтровывается круг тем, аспекты проблем, объем знаний и умений, а также создается системная база, стимулирующая к дальнейшему развитию.

Практических заданий по сольфеджио всего 15. Студенты всех специализаций в каждом семестре выполняют по 3 задания, в зависимости от протяженности курса. Все задания выполняются письменно и устно (проверка на уроке или на консультации). В конце каждого семестра проводится письменная контрольная работа, по итогам которой осуществляется допуск к экзамену или зачету. В каждом задании имеются три раздела: инструктивные упражнения (выполняются устно и письменно), чтение с листа (готовятся

дома и сдаются во время занятий или на консультациях), слуховой анализ (устно на слух или записываются в виде письменной работы на занятиях или в виде блиц-диктанта по усмотрению педагога)

По гармонии практических заданий всего 16. Они должны быть выполнены в зависимости от уровня подготовки группы. В них также три раздела упражнения на гармонизацию мелодических, фактурных и других средств, игра на инструменте — построение аккордов, оборотов, последовательностей, модуляций, гармонический анализ. По полифонии и анализу музыкальных произведений — по 8 заданий на различные средства развития и организации музыкальной ткани в различных стилях, жанрах и формах. В каждом задании имеется аналитический раздел (полифонические, композиционные средства, особенности жанра и формы)

По курсам истории музыки в каждом семестре проводится по одному аттестационному опроснику, тесту и контрольной работе, в зависимости от специализации и формы обучения Исторические факты помогают лучше осмыслить музыкальную технологию, теоретические предметы ведутся в историческом аспекте. Таким образом, весь цикл дисциплин объединяет метод «цепной реакции», в котором задействованы одни и те же сформированные навыки, а в последующих курсах они приспособляются и взаимодействуют, способствуют взаимопониманию внутри и между предметами, изменяются, трансформируются и формируют новые способности.

Для развития музыкально-творческих способностей студентов современная педагогика предлагает широкий спектр интерактивных методов обучения, среди которых мозговой штурм (мозговая атака, брейншторм), ролевые и деловые игры, study (анализ определенных ситуаций), мастер-класс, практикумы, работа в малых группах, взаимоконтроль и взаимообучение.

К примеру, метод моделирования художественно-творческого процесса направлен на повышение активного, деятельного освоения произведения искусства в противовес словесно-информативным методам, которые, к сожалению, главенствуют на музыкальных занятиях. Иногда очень важно за короткий отрезок времени именно самому педагогу рассказать, показать, спеть, объяснить и т.д. Важно, чтобы решение новых вопросов приобретало форму кратких собеседований преподавателя со студентами. В каждом таком собеседовании должны наглядно ощущаться три неразрывно связанных момента: первый – четко сформулированная педагогом задача; второй – постепенное, совместно со студентами, решение этой задачи; третий – окончательный вывод, сделать который и произнести должны сами студенты.

Метод моделирования художественно-творческого процесса углубляет проблемный метод, направляя музыкальное мышление студентов в русло выявления истоков происхождения изучаемого явления. Нужно с самого начала воспитывать у студентов полноценный опыт восприятия глубокой, серьезной, т.е. классической музыки. При использовании метода моделирования художественно-творческого процесса в момент восприятия музыки, каждый студент становится в позицию композитора, отвечающего для себя на вопросы, которыми мучается и композитор – творец: о чем и как я хочу сказать своей музыкой, почему именно это важно для меня, и важно ли это для других?

Успешное решение проблемы творческого развития будущего учителя музыки на занятиях музыкально-теоретического цикла предполагает формирование у него способности к созданию собственной интерпретации музыкального сочинения и умения воплотить ее в практической работе.

Проведенный курс обучения помог студентам в определенной мере улучшить свои достижения по другим исполнительским дисциплинам: стремление понять и выявить идею и смысл произведения, значение разных жанров и стилей способствовало их активному участию в творческом процессе, делало исполнение более осмысленным и убедительным в художественном отношении.

Список литературы

1. Активные и интерактивные образовательные технологии (формы проведения занятий) высшей школе: учебное пособие / сост. Т.Г. Мухина. Н. Новгород: ННГАСУ, 2013, 97 с.
2. Естемесова С.С. Ролевые игры по музыкальным дисциплинам. Шымкент: ЮКГУ им.М.Ауэзова, 2018, 64 с.
3. Трайнев В.А., Трайнев И.В. Интенсивные педагогические игровые технологии в гуманитарном образовании (методология и практика) / Под общ. ред. засл. деят. науки и техники РФ, проф. В.А. Трайнева. - 2-е изд. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2009, 282 с.

Түйін

Болашақ музыка мұғалімдерінің шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру үшін заманауи педагогика оқытудың интерактивті әдістерінің кең аясын ұсынады, олардың ішінде мғаа шабуыл (ми шабуылы, брейнсторм), рөлдік және іскерлік ойындар, study (нақты талдау жасау), шеберлік-сыныптар, практикумдар, кіші топтарда жұмыс, өзара бақылау және өзара оқытуды атауға болады. Мысалы, көркемдік-шығармашылық үрдісті модельдеу әдісі сөздік-ақпараттық әдіске қарсы өнер шығармаларын әрекеттік игеруге, белсенділікті арттыруға бағытталған. Ол студенттердің музыкалық ойлауын зерттеліп отырған құбылыстың шығу тегін анықтаудың қажетті арнасына бағыттап отырып, мәселелік әдісті тереңдетеді. Бастынан бастап студенттердің терең, салмақты классикалық музыканы қабылдауының толыққанды тәжірибесін тәрбиелеу керек. Музыканы қабылдау кезінде көркемдік-шығармашылық үрдісті модельдеу әдісін пайдалануда әрбір студент жасампаз-сазгерді ойландыратын сұрақтарға жауап іздеу ұстанымына ауысады, бұл сұрақ: мен өз музыкамен не жайлы және қалай айтуым керек, неге мен үшін дәл осы маңызды және өзгелер үшін осы маңызды ма? Болашақ музыка мұғалімінің шығармашылығын музыкалық-теориялық цикл сабақтарында дамыту мәселесін жемісті шешу оның музыкалық шығармасын құру қабілетін және оны практикалық жұмыста іске асыруды қалыптастыруды болжайды.

Abstract

To create the creative abilities of the future music teacher, modern pedagogy offers a wide range of interactive teaching methods, including brainstorming (brainstorming, brainstorm), role-playing and business games, study, master classes, workshops, mutual control and mutual learning. For example, the method of modeling the artistic and creative process is aimed at enhancing active, active mastering of a work of art as opposed to verbal and informative methods. He deepens the problem method, directing the students' musical thinking to the channel of identifying the origins of the phenomenon being studied. It is necessary from the very beginning to bring up a full experience of students in the perception of a deep, serious, i.e. classical music. When using the method of modeling the artistic and creative process at the time of perception of music, each student becomes a composer who answers for himself the questions that the composer-creator is tormenting: what and how I want to say with my music, why this is important for me, and is it important for others? Successful solution of the problem of the creative development of the future music teacher in the classroom of the musical-theoretical cycle assumes the formation of his ability to create his own interpretation of the musical composition and the ability to translate it into practical work.

ӘОЖ 372.578

Р. Жанабаева, Н.Т. Фаттахова, С.А. Естемкулов

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

МУЗЫКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Түйін

Мақалада ән-күй сабағында инновациялық педагогикалық технология құралдарын қолданып, бастауыш мектеп оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекеттерінің ерекшеліктерін қалыптастыру ашылып көрсетіледі. Автор қазіргі кезде музыка сабағында оқытушылардың танымдық белсенділігін қалыптастыруда педагогикалық жолдарын және танымдық белсенділігін арттырудың кейбір жолдарын қарастырып отыр. Сондай –ақ оқушыларды қазақ халық педагогикасы құралдарын инновациялық технологиялармен үйлестіру арқылы балалардың танымдық белсенділігін арттыруға оларды музыка өнері арқылы тәрбиелеуге көңіл бөлген. Сонымен қатар, мақалада жалпы білім беретін мектептегі музыка сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін арттырудың халық музыкалық шығармашылығының мүмкіндіктері, қазақ халық педагогикасының элементтері қарастырылған. Ән-күй сабағында инновациялық педагогикалық технология құралдарын қолданып, бастауыш мектеп оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекеттерінің ерекшеліктерін қалыптастыру ашылып көрсетіледі. Қазіргі таңдағы жаңаша оқытудағы басты мәселе – білім алу және өздігінен білім алу негізінде адам қабілеттерін, икемдігін дамыту болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда ғылыми міндеттерді дәстүрлі емес әдістермен шешудің бірі ретінде проблемалық оқыту жүйесінен пайдалануға болады. Болашақ музыка мұғалімінің рухани мәдениеттілігін қалыптастыру, оқу танымдық белсенділігін арттыру болып табылады.

Кілттік сөздер: Музыка, танымдық фольклор, белсенділігі, эмоция, дамыту функциясы, шығармашылық, психологиялық мақсаттары, педагогика теориясы.

Қазақстан Республикасы этикалық мәдени білім беру тұжырымдамасында «Жан-жақты қалыптасқан тұлға, ең алдымен шығармашылық қабілетке ие болуы қажет деп, жеке тұлға шығармашылығын қалыптастыруға ерекше мән берілсе, ал Қазақстан Республикасының орта білімді дамыту тұжырымдамасында үздіксіз білім беру жүйесінің үш ілгері мақсаттарының ішіндегі ең негізгісі шығармашылық қабілет екені анық айтылған».

Қазіргі күні музыкалық педагогикада педагог музыканттың шығармашыл іс-әрекетін дамыту, оны тұлғаның қалыптасуына бағыттау, сезімталдық шығармашылық арқылы өзін, қазақ музыка өнерін тану сияқты мәселелердің бары айқындалды.

Көне заман философ ойшылы Пифагор музыканың акустикалық заңдарын ашса, Платон, Аристотель музыканы - адамның ізгілік және әсемдік әлеміне ықпал етудің маңызды құралы, мінез-құлықты түзету, жеке тұлғаның психологиялық көңіл-күйін жасау құралы ретінде қарастырған.

Әбу-Насыр әл-Фарабидің пікірінше: музыка – табиғаты терең, жан-жақты сыры, әсері бар құбылыс. Оның ерекше атап көрсеткен ойы музыкалық әуеннің адам бойында үлкен эмоциялық тебіреніс күш туғыза алатын құдыретті күш екендігі және оны әртүрлі мақсатта, адам баласының жанын сауықтыруда немесе адам тәрбиесінде халыққа басшылық жасап, меңгеруде үлкен маңызды құрал бола алатындығын айтады.

Әл-Фараби «Музыканың адамға емдік қасиетін, жағымды әсерін сондай-ақ, оның адамның мен жан дүниесіне әсер ететін, тәрбиелік мәні зор» деп тұжырымдаса, Абай: "Артыңа із қалдырғың келсе, кейінгі ұрпаққа білім нұрын сеп, болашағымыз өз ұлт өнері мен

мәдениетінің тұнығынан сусындап, тарихын терең түсінетін болсын” деген өсиеті де болашақ ұрпақты өнер білім арқылы тәрбиелеудің қажеттігі мен маңыздылығын дәлелдейді.

Мұғалімнің басты міндеті қазақ халық музыкасына оқушылардың назарын аудару білу қабілеті болып табылады. Қазақ халық музыкасының идеялық мазмұны маңызды екендігі іс-тәжірибе жүзінде дәлелденген. Сондықтан мұғалімнің міндеті музыканы меңгеруде сыныптағы оқушылардың нақты эмоциялық көңіл-күйін қалыптастыра отырып, арнайы оның мазмұны, сипаты және тағы басқа жөнінде білім беруде шығармашылық ізденісті ұйымдастыра білгені жөн. Осының нәтижесінде білім алушыларда шығарманың идеялық-эмоциялық бейнесін жасауға, мазмұнның эмоциялық - ойын ашуға және үйретілген туындының көркемдік бейнесін көркемдік мәнерлік құралдарды табуға толығымен мүмкіндік болады.

Ұлттық музыкалық мол мұраны ғылыми зерделеу тек қана сол музыка мәдениетінің парқын тануға себепші болып қана қоймайды, сонымен бірге халықтың тарихы тұлғасын тануға да мейлінше көмектеседі. Қазақ халқының тарихы болмысы әні мен күйінде тұнып тұр.

Ендеше қазақ халқының мәдени-рухани даму ерекшеліктерінен ұлттық дүниетаным мен түсініктерді ығыстырып тастамай, сан ғасырлар бойы қалыптасқан мәні терең ұлттық музыкамыздың құрылымдарын жаңғырта тану, ғылыми негізде сараптап түсіндіруіміз керек.

М.Жұмабаев музыканың адамға әсері жайында: «Халықтың арғы-бергісін қозғап, естеріне түсіріп, мұң-мұқтажын зарлап, кем-кетігін көрсетіп, әдемі даусымен құйқылжытып тұрғанда қандай тас көңіл болса да қандары қайнап, тіпті арқалары қызып кетеді» - дейді.

Р.Қ.Дүйсембінова музыканы оқыту үдерісінің өзіне тән функциялары бар екендігін, олар:

- музыканы оқытудың білімділік функциясы - бұл оқушыларды музыкалық ғылыми білім, іскерлік дағдылар жүйесімен қаруландыру. Оның түпкілікті нәтижесі берілген білімнің іс-жүзінде саналы түрде қолдана білуі.

-музыканы оқытудың тәрбиелік функциясы – музыканы оқытудың мазмұнымен, оқытудың формасымен, әдістерімен анықталатын және мұғалім мен оқушылардың қарым-қатынасы арқылы жүзеге асатын үдеріс. Музыканы оқыту үдерісінде жеке тұлғаның белгілі бір көзқарастары, қарым-қатынастары, тұлғалық сапа-қасиеттері, музыка өнеріне, музыкалық іс-әрекеттерге деген өзіндік көзқарастары, пікір-пайымдаулары, мінез-құлықтары қалыптасады.

- музыканы оқытудың дамыту функциясы - мұғалімнің басшылығымен жүзеге асырылады. Музыканы оқытудың дұрыс ұйымдастырылуы оқушылардың сенсорлық, қозғалыстық, мотивациялық дамуына көмектеседі. Қажеттік және тұлғаның танымдылық үдерісінің белсендірілуі арқылы әсіресе музыкалық есту, музыкалық ес, музыкалық ойлау, қиялдау, сонымен бірге музыкалық қабілеттері дамиды – деп атап көрсетеді.

Қазіргі кезеңде мектептің алдына қойылып отырған ең басты талап-рухани бай, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Адамзат ұрпағынан жинақталған мәдени байлығын ұлттық байлықпен ұштастыру, оның озық үлгілерімен байланыстыру жеке тұлға қалыптастырудың бірден-бір жолы болып табылады.

Қазір айтылып жүрген технология талаптары білім мен тәрбиені жеке тұлғаға қарай бағыттау ісі болып отыр. Оқушының «Мен» деген менталитетін қалыптастыру, өзін-өзі тану, өмірден өз орнын таба білуге баулу мәселелерінің музыка пәнінде маңызы ерекше.

Оқушылардың музыкалық шығармашылық қабілеті іс - әрекет үдерісінде қалыптасады. Ғалымдар пікіріне сүйенсек дарынсыз, мүлде қабілетсіз бала болмайды. Сол қабілеттің көзін ашу оны әрі қарай дамыту - әр бір музыка мұғалімінің қасиетті борышы. Жалпы музыка пәні эстетикалық сезімі жетілген, рухани бай тұлға тәрбиелеудің қайнар көзі десек қателеспейміз.

Мектептегі музыкалық-педагогикалық жұмыстың басты мақсаты-оқушыларды музыкалық даму үдерісіне талдау жасауға үйрету. Музыкалық - есту түсініктерін өз бетінше

орындату. Музыканы көпшілігі тыңдайды, бірақ азы ғана естиді, әсіресе аспапты музыканы адамдар көбінесе қойылған музыканың жеке сәттерін қабылдайды, нақтырақ айтсақ осы сәттердегі өз әсерлерін ұсынады. Ал шығарма толығымен оларға түсініксіз болып қалады.

Сонымен қатар оқушының шығармашылық қабілетін қалыптастыру үшін төмендегі міндеттер орындалу қажет: қазақ халық музыкасын қабылдай, талдай білуі; өзара пікірталастар мен талқылауларға белсенді қатысуы; өз бетінше жұмыс жасау; нәтижеге, жетістікке ұмтылу; өз бетімен күрделі тапсырманы таңдауға құштарлану; іс-тәжірибелік әрекетін талдауға қызығушылық таныту;

Музыка саласында халқымыздың өткеніне терең үңіліп, сол өнер қазынамызды оқушыларға белгілібір жүйелі бағытта теориялық және іс-тәжірибеде қолдана білсек, *оқушылардың шығармашылық*

- Қазақ халық музыкасының шығу тарихы, ерекшелігін тануға ұмтылу;

- Қазақ халық музыкасының тәрбиелік мәнін, сезімталдық әсерін ашып талдауға талпыну;

- Қазақ халық музыкасын жеткізуде нәтижеге жету сияқты қабілетін қалыптастыра аламыз.

Музыкалық дамудың логикасын білмей және оны бөлшектей талдай алмай, музыканы қабылдау, бағалау мүмкін емес. Қазақ халық музыкасының өзіндік мәні мен маңызы, қадір-қасиеті, ерекшелігі бар. Мәні – адамның аңсаған арманы, қуанышы мен күйінішін, өмір құбылыстарын сан алуан сиқырлы иірімдер арқылы санаға жеткізіп, жүрегіне құйып беретіндігінде болса, ал маңызы – сиқырлы да сүйкімді ырғақтарымен, тебіреністі -- тербелістерімен адамды дүние сырын түсінуге, сезінуге жетелейді. Оның негізгі мақсаты мен міндеттерін іске асыруы мен табысты болуының мұғалімінің іскерлігіне, шеберлігіне, білімділігіне байланысты. Оқушының бейімділігіне, білімділігіне, қабілетіне, шеберлігіне бағыт беріп, тұлға ретінде қалыптасуына мұғалім мүмкіндік жасап, бірігіп жұмыс істеп, оқушылардың шығармашылық қабілетін қалыптастырады.

Шығармашылық қабілеті қалыптасқан оқушының ерекшелігі:

1-ден, педагогикалық тұрғыдан: өзгеше ойлайды, білуге талпынады, белсенділік, көп көлемде білім меңгереді де оны ұмытпайды.

2-ден, психологиялық тұрғыдан: ішкі сезім өзгеше - өте сезімтал, шыдамды, өзін-өзі бақылау, ықылас қойған нәрсесін негізгі мәселе етіп қояды.

3-ден, физиологиялық тұрғыдан: мақсатқа жетудегі табандылық, дамудағы шапшаңдық, ойға берілу, қиял күшінің басымдылығы.

4-ден, әлеуметтік тұрғыдан ерекшелігі: адамгершілік сезімдері дамыған, парызға берілген, моральдық қасиеттері жоғары.

Бүгінгі таңда мектептердің оқу-тәрбие үдерісінде қазақ халық музыкасы негізінде оқушылардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруды жетілдіруде мұғалімдерге төмендегідей ұсыныстар береміз:

- оқушылардың шығармашылық қабілетін қалыптастыруда қазақ халық музыка материалдарын оқу-тәрбие үдерісінде пайдаланудың жүйелі-әдістемелік кешенін жетілдіру;

- оқушылардың шығармашылық қабілетін қалыптастыруда оқу-тәрбие үдерісінде қазақ халық музыкаларын жүйелі пайдалану және сыныптан тыс әрекеттер ұйымдастыру, олардың қызығушылығын тудырып, дамыту;

- қазақ халық музыка шығармашылығын оқу-тәрбие үдерісінде пайдалануға байланысты үлгілі ұстаздардың озат тәжірибелерін кеңінен насихаттау үшін, бастауыш сынып мұғалімдерімен семинар, тренингтер өткізіп, әдістемелік кенестер ұйымдастырып, дәстүрлі емес ашық сабақтар өткізу.

Бүгінгі оқушы – ертеңгі біздің болашағымыз. Қазақстан келешегі – жастардың еншісінде. "Еліміздің 2030 жылы барысқа айналдыратын күші бүгінгі мектеп партасында отырған оқушылар мен 15-20 жас аралығындағы жастар", -деп Елбасымыз тегіннен-тегін айтқан жоқ. Қазіргі жас буын мемлекетіміздің мығым тірегі бола алса ғана, шын мәнінде

экономикалық-әлеуметтік жағдайымыз өз дәрежесіне көтеріліп, жаңа дәуір салтанат құрады. Олай болса, ХХІ ғасыр жастардың жан-жақты терең интеллектуалды деңгейі жоғары болуын талап етеді.

Бүгінгі қоғам талабына сай мектепте мұғалім ой-өрісі жаңашыл, шығармашылық деңгейде қызмет атқара алатын, дүние тану мәдениеті жоғары ізденімпаз ғалым, нәзік психолог, танымпаз еңбекқор, терең қазыналы білімпаз, кез-келген ортаның ұйытқысы болатын өнерлі, рухани-бай, шеберліктің шыңына шыққан ұстаз болуы қажет.

Қорыта айтқанда, музыка мұғалімдері қазақ хлық музыкасын оқушыларға тереңдете меңгертіп білім беру, оның ерекшеліктерін музыкалық тәрбиенің дағдыларын қалыптастырудың нәтижелі болуында. Бүгінгі таңда жас ұрпақты тәрбиелеп, шығармашылық Қабілеттерін қалыптастыруда оқушыларға музыкалық білім берудің барлық әдіс-тәсілдерін қолдана отырып шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеуге тиістіміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Волков В.Н. Этнопедагогика. – Москва.: Академия, 2010, 168б.
2. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. Алматы: Ғылым, 1994, 288б.
3. Жұмабаев М. Таңдамалы (Өлеңдер, поэмалар, зерттеулер, аудармалар). Алматы: Ғылым, 2012, 152б.
4. Р.Қ.Дүйсембінова. Музыкалық білім беру педагогикасы. Алматы:, Ғылым. 2006, 89б.
5. Омарова Р.С., Нұрмұханова Г.Е. Оқушылардың шығармашылық дербестігін қалыптастырудың дидактикалық негіздері. Оқу құралы. Ақтөбе, ИздКазНПУ, 2007, 304б.
6. Коменский Я.А. Великая дидактика. Избр. пед. соч. Москва, Педагогика, 1995, 656б.
7. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения в 6 т. /Сост.: С.Ф.Егоров. Москва: Педагогика, 2002, 49б.

Аннотация

В статье раскрыто формирование особенностей учебно-познавательной деятельности учащихся начальной школы с использованием инновационных педагогических технологий в классе музыки. В настоящее время автор рассматривает некоторые пути совершенствования педагогических приемов и познавательной деятельности при формировании познавательной активности учителей музыки в школе. Кроме того, авторы сосредоточились на том, как привнести познавательную активность детей в музыкальное образование путем координации казахской народной педагогики с инновационными технологиями. В статье рассматриваются возможности народного музыкального творчества, элементы казахской народной педагогики для повышения познавательной активности учащихся в музыкальной школе общего образования. Тема статьи - формирование особенностей учебно-познавательной деятельности учащихся начальной школы с использованием инновационных педагогических технологий. Основной проблемой современного образования является развитие способностей человека, воспитание и самообразование на основе самообразования. С этой точки зрения систему проблемного образования можно использовать как один из способов решения научных проблем нетрадиционными методами. Формирование духовной культуры будущего учителя музыки - это повышение образовательной познавательной активности.

Abstract

The article discloses the formation of the features of educational and cognitive activity of elementary school students using innovative pedagogical technologies in the music class. Currently, the author is considering some ways to improve pedagogical techniques and cognitive activity in the formation of cognitive activity of music teachers in music. Also, students were asked to increase the cognitive activity of children with the help of musical art, combining Kazakh folk pedagogy with innovative technologies. In addition, the article discusses the possibilities of folk musical creativity, elements of Kazakh folk pedagogy to increase the cognitive activity of students in the music school of general education. The theme of the master class is the formation of the features of the educational and cognitive activities of elementary school students using innovative pedagogical technologies. The main problem of modern modern education is the development of human abilities, education and self-education on the basis of self-education. From this point of view, the system of problem education can be used as one of the ways to solve scientific

problems by non-traditional methods. The formation of the spiritual culture of the future music teacher is an increase in educational cognitive activity.

УДК 023.05

Г.К. Жанысбекова, А.Г. Исенгалиева

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан

к.фил.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент,
Казахстан

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ БИБЛИОТЕЧНОГО РАБОТНИКА ЮНОШЕСКОЙ БИБЛИОТЕКИ

Аннотация

Раскрывается понятие компетентности библиотечного специалиста, рассматриваются подходы разных авторов к определению компетентности, которые включают в себя систему общих и специальных знаний, умений, навыков и способностей. С помощью применения определенных способов и методов психологического тренинга в системе повышения квалификации возможно формирование творческих компетенций, как необходимого условия готовности работников библиотек к реализации инновационной деятельности. При этом конкурентоспособный специалист должен обладать способностью к ранжированию информации, интуитивным чутьем на ее актуальность, умением в окружающей действительности уяснить наиболее злободневную проблему и сформулировать профессиональную задачу, определить основные информационные источники. Профессионализм специалиста инновационной сферы - это новообразование личности, требующее непрерывного поиска качественного роста и реализации в определенной профессиональной деятельности. В статье представлены исследования отечественных учёных, анализирующих сущность компетентностного подхода в различных видах профессиональной деятельности. Рассматриваются традиционные для юношеской библиотеки знания, умения и навыки руководителя чтения.

Ключевые слова: библиотека, компетентность, библиотечный специалист, профессиональные компетенции, профессиональная среда, библиотечная профессиология, библиотечно-информационная деятельность.

Современное общество предъявляет высокие требования к качеству подготовки специалистов. Реализовать себя в будущей профессиональной деятельности в современных, достаточно сложных и изменяющихся условиях, может специалист, обладающий профессиональной компетентностью, важными свойствами личности, развитым духовно - творческим потенциалом, а также устойчивыми психофизическими характеристиками и хорошим здоровьем. Становление такой личности будущего специалиста - задача профессиональной подготовки в высшем учебном заведении [1].

На современном этапе развития высшей школы, при формировании стандартов нового поколения, значительное внимание уделяется профессиональным компетенциям, способностям и готовности специалиста выполнять те или иные функциональные обязанности. Компетенции определены спецификой того или иного вида профессиональной деятельности, особенностью профессии. Основные отличия профессий определяются особенностями предмета, технологии и внешних условий конкретного труда и выражаются в специфике трудовой деятельности, входящих в нее операций, действий (сенсорных, интеллектуальных - по восприятию, переработке информации, принятию решений; двигательных - по практическому воздействию на предмет труда). Этим обусловлены объективно неодинаковые требования к функциональным возможностям, физическим и другим качествам людей, профессионально занимающихся тем или иным видом труда.

Профессиональная деятельность библиотечно-информационных специалистов многоаспектна. Она включает организаторскую, педагогическую, творческую работу с людьми, обеспечение процессов, связанных со сбором, обработкой, хранением документов, а также с их распространением среди пользователей. Библиотечно-информационная деятельность предъявляет разные требования профессионального (профессиональные знания и умения) и личностного характера к специалисту

Современная библиотека широко использует новые информационные технологии и средства связи. Освоение новых коммуникационных возможностей современных библиотек выдвигает и новые профессиональные требования к библиотечно - информационным специалистам. В этих условиях как никогда ранее актуализируется проблема формирования разнообразных типов и видов их коммуникативной компетенции и привития соответствующих коммуникативных способностей, овладение соответствующим минимумом знаний, умений и навыков. Для библиотечного специалиста, который по роду своей профессии является коммуникатором, владение коммуникативной компетенцией становится одним из приоритетных направлений самосовершенствования и образования [2].

В изменении нуждается характер взаимоотношений библиотечно - информационного специалиста с пользователем. Пассивно - индифферентная позиция специалистов библиотеки по отношению к пользователям является одним из серьезных факторов, препятствующих решению многих социальных и культурных задач, стоящих перед библиотеками. Коммуникативная компетентность специалиста библиотеки позволит перестроить систему взаимоотношений с пользователями и продуктивно решить профессионально- педагогические задачи. Коммуникативная компетентность личности библиотекаря - это проблема социально-психологических, а также психофизических сложностей, имеющих место в сфере библиотечного обслуживания, связанных с моделированием новых отношений в рамках библиотеки.

Коммуникативная компетентность в этом аспекте выступает как интегративная характеристика человека, включающая в себя совокупность психофизических его качеств.

В специальной литературе рассмотрение специфики библиотечной профессии, рассматривалось преимущественно в контексте профессиональных знаний и умений. На современном этапе развития библиотечно-информационной деятельности изучение психофизических качеств библиотечно - информационных специалистов становится особенно важным [3].

Множество трактовок профессиональной компетентности предопределено несколькими научными подходами к решению научных задач: личностно-деятельностным, культурологическим, системно-структурным, информационным.

Библиотекарям юношеской библиотеки необходимо: постоянно совершенствовать свою профессиональную компетентность, овладевать новейшими достижениями педагогической и психологической науки, быть в курсе новинок в области литературы и искусства, усваивать наиболее результативные приемы и методы деятельности, изучать и творчески использовать передовой опыт библиотечной работы, совершенствовать свою деятельность, разрабатывать новую методику организации массовых библиотечных мероприятий и индивидуальной работы с учащимися. В этих условиях большое значение имеет организация методического обеспечения развития ключевых компетентностей школьного библиотекаря [4].

Что же, собственно, такое ключевые компетентности? Компетентность в переводе с латинского *competentia* означает круг вопросов, в которых человек хорошо осведомлен, имеет знания, опыт. Компетентность работника - это степень его квалификации, которая позволяет успешно решать задачи, стоящие перед ним. Ключевые компетентности - это те главные личностные качества, которые нужны человеку, чтобы справиться с настоящими и будущими требованиями его повседневной и профессиональной жизни.. Компетентности, прежде всего, зависят от потребностей и требований времени, в котором живет и работает

специалист, а также от специфики профессиональной деятельности, творческих способностей того или иного сотрудника. Для определения ключевых компетентностей библиотекаря юношеской библиотеки первоочередным является выявление основных показателей компетентности библиотекаря, которые необходимы для плодотворной, результативной работы, а именно: профессиональная подготовка работника; общая и профессиональная культура; индивидуально-психологические качества; знание и владение информационно-коммуникативными технологиями; этические, социальные и гражданские позиции и установки личности; самообразовательная деятельность; творчество и креативность мышления [5]. Анализ работ специалистов позволяет нам выделить ключевые аспекты профессиональной компетенции библиотекаря-педагога, призванного открыть подрастающему поколению мир художественной литературы, обеспечить самоактуализацию в читательской деятельности. В частности, такой специалист должен:

- изучать и формировать информационную культуру детей, подростков и юношества;
- понимать возрастные и индивидуальные психологические особенности юных читателей;
- понимать ближайшее социальное окружение, определяющее особенности его восприятия произведения искусства слова;
- уметь создавать библиографические пособия, ориентируясь, в том числе, и на интернет-источники;
- знать классическую и современную отечественную и зарубежную литературу, адресованную подрастающему поколению;
- знать психолого-педагогические концепции социализации подрастающего поколения;
- знать наиболее эффективные формы и методы библиотечного обслуживания и применять их в руководстве чтением подрастающего поколения, ориентируясь при этом на особенности читательской аудитории;
- способствовать самообразованию юных читателей, их профориентации и профессиональной подготовке.

Формирование профессиональных компетенций современного библиотекаря обусловлено не только разработкой нового контента образовательной системы, но и методологическими, технологическими и дидактическими инновациями, которые сегодня активно применяются на всех её структурно-функциональных этапах [6].

Профессионально – ориентированная компетенция. Основой этой компетентности является специальная подготовка специалиста, а также его готовность к выполнению повседневных должностных обязанностей. Профессиональную компетентность рассматривают как основной критерий соответствия работника требованиям его профессиональной деятельности.

Этическая, общекультурная компетентность. Она компетентность представляет и регулирует главные действия, которые закрепляются в навыках, традициях, принципах жизни и профессиональной деятельности, психических состояниях, действиях, поступках и качествах библиотекаря, обеспечивает выбор сознательного этического поведения согласно профессионально-этическим нормам. Под общекультурной компетентностью понимают сформированность духовно-нравственных качеств личности, для которой наиболее ценны гуманизм, отзывчивость, честность, доброта, справедливость существенно влияют на процесс информатизации школьных библиотек [7].

Информационную компетентность понимают как способность личности ориентироваться в потоке информации, умение работать с различными видами информации, находить и отбирать необходимый материал, классифицировать его, обобщать, критически к нему относиться, на основе полученных знаний решать любую информационную проблему, связанную с профессиональной деятельностью. Информационная компетентность является основным компонентом информационной культуры личности

Социальная и гражданская компетентности дополняют друг друга, и цель у них одна - адаптация в социуме. Гражданская компетентность позволяет человеку ориентироваться в проблемах современной общественно-политической жизни, делать сознательный выбор при принятии индивидуальных и коллективных решений, учитывая интересы и потребности коллег, а также представителей определенной общности

Самообразовательная компетентность. Самообразование - это ведущая форма совершенствования профессиональной компетентности, которая заключается в усвоении, обновлении, распространении и углублении знаний, обобщении опыта путем целенаправленной, системной самообразовательной работы, направленной на саморазвитие и самосовершенствование личности, удовлетворение собственных интересов и объективных потребностей образовательного учреждения.

Личностная, психологическая компетентность. Уровень личностной компетентности определяется способностью человека адекватно воспринимать и оценивать черты своего характера, собственные жизненные ценности и приоритеты, желания, способности и потенциальные возможности. Поэтому в условиях современного мира библиотекарь-профессионалу необходимо, кроме умения гибко реагировать на изменчивую реальность, еще и возможность и умение развивать свою психологическую компетентность.

Сегодня библиотекари представляют собой профессию, непосредственно призванную к защите интеллектуальной свободы и свободы доступа к информации. На них возложена особая обязанность, обеспечивать свободный поток информации и идей в настоящем и будущем поколениях.

Список литературы

1. Алтухова Г. А. Профессиональная идеология как целостный свод идей, ценностей и норм // Библиотечное дело, 2010, № 5, С. 16-20.
2. Байтемирова М.Д. Профессиональные компетенции библиотечного специалиста // Вестник МГУКИ, 2015, №2, С. 192-194.
3. Земсков А.И. Современные библиотеки и будущее научных коммуникаций // Научные и технические библиотеки, 2019, №11, С. 3-16.
4. Домбровская И.В. Соотношение мотивационных факторов и уровня креативности в профессиональном развитии работы библиотек // Библиосфера, 2009, №3, С. 35-38
5. Паршукова Г.С. Компетенции современного библиотекаря в контексте европейских квалификационных рамок // Библиотечное дело, 2018, № 4, С. 14-18
6. Туралина Н. А., Куриленко Е. А. Эффективные вербальные коммуникации в современном библиотечном пространстве и подготовка кадров // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств, 2015, №3, С. 165-170.
7. Степанов В.К. Новое видение библиотеки как социального института в обществе знаний // Научные и технические библиотеки, 2019, № 1, С. 8-15.

Түйін

Кітапхана маманының құзыреттілігі түсінігі ашылады, жалпы және арнайы білім, білік, дағды мен қабілет жүйесін қамтитын құзыреттілікті анықтауға әр түрлі авторлардың көзқарасы қарастырылады. Мақалада кәсіби қызметтің түрлі түрлеріндегі құзыреттілік тәсілдің мәнін талдайтын отандық ғалымдардың зерттеулері берілген. Біліктілікті арттыру жүйесінде психологиялық тренингтің белгілі бір тәсілдері мен әдістерін қолдану арқылы кітапхана қызметкерлерінің инновациялық қызметті жүзеге асыруға дайындығының қажетті шарты ретінде шығармашылық құзыреттілікті қалыптастыруға болады. Бұл ретте бәсекеге қабілетті маман ақпаратты ранжирлеу қабілетіне, оның өзектілігіне интуитивті бейімділікке, қоршаған ортада ең өзекті мәселені анықтай білуге және кәсіби міндетті тұжырымдауға, негізгі ақпараттық көздерді анықтауға қабілетті болуы тиіс. Инновациялық сала маманының кәсіпқойлығы-бұл сапалы өсуді үздіксіз іздеуді және белгілі бір кәсіби қызметте жүзеге асыруды талап ететін тұлғаның жаңашылдығы. Мақалада кәсіби қызметтің түрлі түрлеріндегі құзыреттілік тәсілдің мәнін талдайтын отандық ғалымдардың зерттеулері берілген.

Жасөспірімдер кітапханасы үшін дәстүрлі білім, оқу жетекшісінің шеберлігі мен дағдылары қарастырылады.

Abstract

The concept of competence of a library specialist is revealed, the approaches of different authors to the definition of competence, which include a system of General and special knowledge, skills and abilities, are considered. The article presents the research of domestic scientists analyzing the essence of the competence approach in various types of professional activity. Through the use of certain methods and methods of psychological training in the system of professional development, it is possible to form creative competencies as a necessary condition for the readiness of library employees to implement innovative activities. At the same time, a competitive specialist should have the ability to rank information, an intuitive sense of its relevance, the ability to understand the most pressing problem in the surrounding reality and formulate a professional task, to determine the main information sources. Professionalism of the specialist of innovative sphere is a new formation of the personality demanding continuous search of qualitative growth and realization in a certain professional activity. The article presents the research of domestic scientists analyzing the essence of the competence approach in various types of professional activity. Traditional knowledge, skills and abilities of the head of reading for youth library are considered.

УДК 021.6 (574)

М.К. Кукеева, Т.С. Базарбаева

к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

БИБЛИОТЕКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАНА В СОХРАНЕНИИ ПАМЯТНИКОВ КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

Рассмотрен опыт работы казахстанских национальных библиотек, музеев, архивов по сохранению памятников книжной культуры. Отражены вопросы сохранности, реставрации и консервации документов, вопросы оцифровки фондов. Дается историографический обзор теории сохранения книжных памятников в составе библиотечных фондов. Ставится вопрос о междисциплинарности проблемы, в связи с чем рассматриваются библиотековедческие, правовые, археографические аспекты проблемы сохранения книжных памятников. Заострено внимание на таких важных аспектах сохранности документов, как режим хранения, использование документов, обеспечение сохранности редких документов, профилактика. Анализируются современные методики работы научных центров по консервации и реставрации книжных памятников в стране. Описывается пути создания банка данных «Фонды книжных памятников Казахстана». Приведены материалы по проведению теоретических исследований по всем направлениям работы с книжными памятниками. Раскрыта работа республиканского и региональных научных центров по работе с книжными памятниками; разработка и внедрение нормативной и научно-методической базы по всем направлениям деятельности.

Ключевые слова: сохранение библиотечного фонда, книжные памятники, культурное наследие, письменные источники, музей редкой книги, сохранность, реставрация.

В соответствии с современным пониманием, книжные памятники - это книги (рукописные и все виды печатных изданий) или книжные коллекции, обладающие выдающимися духовными, эстетическими или документирующими свойствами, представляющие общественно значимую научную, историческую, культурную ценность, особо выделенные в составе совокупного книжного фонда страны и охраняемые специальным законодательством[7]. Термин «книжный памятник» является синонимом

традиционного термина «редкая книга» (разновидность «ценная книга») и позволяет точнее определить понятие, поставить книгу в один ряд с другими видами памятников истории и культуры. По сравнению с книгами, находящимися в системе обычного библиотечного использования, где они в основном воспринимаются лишь нейтральными носителями опубликованных произведений, книжные памятники требуют к себе иного подхода. Они представляют книгу как явление культуры, сущность которого реализуется в единстве опубликованного произведения и способа его материального воплощения. Книга в единстве всех своих составляющих несет важный историко-культурный потенциал, является подлинным памятником и книжной культуры, и отраженной в каждом конкретном издании современной ему истории и культуры общества [3].

Этим определяется задача сохранения книжных памятников в полном объеме их изначальных характеристик и важных в историко-культурном отношении особенностей, приобретенных в процессе бытования книги. В библиотеках и музеях книжные памятники выделяются из общего собрания документов в обособленные фонды и подфонды, которые рассматриваются как комплексные ценные историко-культурные объекты. Параллельно историческому развитию общества они выполняли сложную работу передачи сведений о достижениях каждого конкретного периода последующим поколениям. Время диктует возрастание интереса к редким книжным раритетам, к роли человеческого фактора в истории общества. Запросы отдельных исследователей и граждан, изучающих книжные памятники, с каждым годом растут. И библиотеки в состоянии удовлетворить этот спрос. Другая, немаловажная сторона вопроса - оцифровки памятников редких изданий. Это дает возможность максимального расширения общения, ускорение взаимодействия [4].

Информирование широкой общественности, аудитории потенциальных пользователей о наличии электронной версии документов расширит географию и обогатит казахстанских пользователей о новых источниках. Рукописные и книжные памятники Республики являются его составной частью культурной жизни. Они обладают духовной и материальной ценностью и имеют для исследователей источниковедов, библиографов, библиотековедов, музееведов, архивистов, историков Казахстана неопределимое значение [6].

Гост 7.87 – 2003 «Книжные памятники. Общие требования» дает следующее определение: «Книжные памятники – это рукописные и печатные книги, книжные коллекции, обладающие выдающимися духовными, эстетическими, полиграфическими или документирующими свойствами, представляющие общественно-значимую научную, историческую или культурную ценность и охраняемые специальным законодательством». Решение этой проблемы требует комплексного подхода, объединения усилий всех заинтересованных профессионалов, поэтому в 2004 г. была принята «Национальная программа Культурное наследие РК». С ее принятием у библиотек возрос интерес к проблеме обеспечения сохранности библиотечных, архивных фондов. Так, при отборе книг в фонды книжных памятников библиотеки используют инструкции и другие нормативные документы Казахстана, учитывают задачи по сохранению культурного наследия.

Сохранение книжных памятников, как части культурного наследия является одной из важнейших задач государственной культурной политики. В казахстанском законодательстве принят ряд норм, регулирующих работу по созданию свода книжных памятников, разработкой регламентирующих документов и методических рекомендаций. Так, на основе этого закона в Республике Казахстан разработаны нормативные акты Республики Казахстан («Положение о книжных памятниках Республики Казахстан»), разработана программа, «Память Казахстана». Сегодня в Республике четыре ведущих исследовательских центра занимающихся данным вопросом: Национальная библиотека РК им Пушкина (Алматы), Научная библиотека «Ғылым Ордасы, Республиканское государственное учреждение «Национальный центр рукописей и редких книг» (Астана), Национальный музей Республики Казахстан. Целью деятельности данных государственных учреждений является комплектование историческими источниками, рукописями и редкими книгами (копиями),

обеспечение сохранности и реставрация документов. На их базе стали создаваться центры консервации и реставрации которые занимаются проблемами сохранности редких изданий. К примеру, в структуре Национальной библиотеки РК была создана Школа по консервации и реставрации письменных документов. Она является базой для работников библиотек, музеев и архивов в реализации государственной политики обеспечения сохранности фондов. По проблемам хранения, консервации и реставрации документов проводятся онлайн консультации с сотрудниками архивов, музеев и библиотек. Данная школа является главным методическим центром повышения квалификации для библиотекарей в области реставрации и консервации документов. Реализованы проекты по улучшению материально - технической базы Центра: приобретено оборудование, улучшен режим хранения и обучение библиотекарей новым технологиям. Сотрудники Школы активно участвуют со своими научными исследованиями на международных конференциях, семинарах. К примеру, Нургазы Шалкар и Тохтарова Жанар участвовали в VIII Международном научно-практическом семинаре «Лики памятники». Новейшие технологии сохранения и восстановления рукописного и печатного наследия», который проходил в Институте древних рукописей им. Месропа Маштоца «Матенадаран», в г. Ереван [2].

В 2008 году Национальная библиотека Республики Казахстан получила статус Регионального центра ИФЛА по сохранности и консервации. На основе этого, сотрудники Школы регулярно проводят курсы по подготовке специалистов - консерваторов для работников библиотек Центрально-азиатского региона. К примеру, стажировку прошли библиотекари Кыргызстана, Таджикистана. Активную помощь сотрудникам Школы оказывают ученые –реставраторы в гг. Москвы, Санкт-Петербурга. К примеру 9 специалистов прошли повышение квалификации в Улан-Уде в Центре восточных рукописей и ксилографов ИМБ СО РАН и Национального музея Республики Бурятия по теме "Научно-техническая обработка старопечатных книг и рукописей". Такое обучение стало возможным благодаря договору о сотрудничестве между двумя организациями, подписанному в июне 2017 года[5].

В 2010 году был открыт Музей редких книг РКП «Ғылым Ордасы». Коллекция насчитывает 500 редких книг и рукописей. Это издания времен XVIII-XIX века. Все они имеют историческую, этнографическую и краеведческую ценность. Музей состоит из отделов и размещены в четырех основных разделах: «Древнее письменное наследие Казахской степи», «Рукопись - наследие веков», «Ранние отечественные издания», «Письменные и печатные памятники Казахстана». Музей создает электронный каталоги, базы данных, веб сайт посвященный этим книгам. Организуют экспозиции «Рукописи - наследие веков», «Экскурсии в прошлое Казахстана» [2,6].

Постоянно растущий спрос на редкие фонды книг, обусловили открытие в июне 2017 года в здании Национального архива Казахстана «Национальный центр рукописной и редкой книги». Открыт он был в рамках государственной программы «Рухани жаңғыру» от 12 апреля 2017 г. Музей состоит из отделов: «Отдел учета, хранения и реставрационно-консервационной работы», «Отдел организации выставочной работы», «Отдел организации научно- исследовательской работы», «Публикационно-издательский отдел». Полное комплексное исследование фонда пока не проводилось. Именно поэтому, выставочная работа очень важна как в целях популяризации фонда Центра, так и для того, чтобы вызвать заинтересованность в его изучении. Первым крупным проектом стала масштабная выставка «Ұлт мұрасы – Ұрпақ қазынасы», на которой представлено свыше 200 редчайших экспонатов. Большая часть рукописей и редких книг демонстрируется впервые. Особый интерес вызывает один из переводов «Шахнаме» выдающегося иранского поэта Фирдоуси «Книга мудрости» Ахмета Яссави, или пергаментный свиток Торы с текстом на телячьей коже и длиной 26 метров [1].

Суть проекта заключается в обеспечении сохранности уникального фонда на основе современных информационных технологий, в экономии временных и материальных затрат

исследователей. Это лишь краткий обзор коллекций и архивов, которые хранятся в Республике. Фонды редких книг несут ценную информацию, дарят радость новых открытий исследователям и всем, кто интересуется историей. Особенную значимость придает этим собраниям осознание того, что каждая такая коллекция была создана человеком. В Национальном центре рукописей и редких книг открылся первый в стране электронный читальный зал. На его полках хранятся больше полумиллиона исторических экземпляров. Теперь казахстанским читателям доступны уникальные книги практически всех библиотек, архивов и музеев мира. Здесь также оцифровали подлинные труды аль-Фараби, Кожа Ахмета Яссауи и многих других ученых Востока[5].

Таким образом, в Казахстане накоплен достаточный опыт по поддержке культурной идентичности. Существующие проекты нуждаются в постоянной модернизации и актуализации. Сохраняя редкие фонды для пользователей - сегодняшних и грядущих - посредством информационных технологий, библиотеки выполняет важную задачу не только государственного, но и мирового значения. Необходимо провести цифровую обработку всего комплекса накопленных данных по редким книжным собраниям Казахстана на основе ранее опубликованных библиографических источников и реестров по республике и областям, недостаточно используются возможности новых цифровых технологий для раскрытия информации о книжных памятниках, в том числе путём их представления в онлайн-режиме.

Казахстанским библиотекам и музеям необходимо сотрудничество и взаимодействие с различными организациями стран СНГ, общей целью которых является сохранение документального наследия и передача письменных памятников культуры будущим поколениям, для обмена опытом, изучения инноваций т.д.

Список литературы

1. Аbugалиева К.К. Из истории Центральной научной библиотеки Республики Казахстан // Наследие. Сб. Посвященный 70-летию ЦНБ. Алматы, 2002, С. 11-12.
2. Бекишев А. Место и роль редких книг и рукописей в науке. Сб. статей рукописей в науке. Алматы: Ғылым Ордасы, 2013, 260 с.
3. Библиотечная энциклопедия / Рос. гос. б-ка. М.: Пашков дом, 2007, 1300 с.
4. Столяров Ю.Н. Библиотечный фонд. Санкт-Петербург: Профессия, 2015, 220 с.
5. В Национальном центре рукописей и редких книг открылся первый в стране электронный читальный зал (2018). Доступно на: https://kazakh-tv.kz/ru/view/hi-tech/page_191649_kolzhabalar-men-sirek-kitaptar-ulattyk-ortalyhynda-ele (от 24 сентября 2019 года)
6. Место и роль редких книг и рукописей в науке: Сб. статей и рукописей в науке. Алматы: Ғылым Ордасы, 2013, 260 с.
7. Морева О.Н. Документные фонды библиотек и информационных служб. СПб: Профессия, 2010, 400 с.

Түйін

Қазақстандық ұлттық кітапханалардың, мұражайлардың, кітап мәдениетінің ескерткіштерін сақтау жөніндегі мұрағаттардың жұмыс тәжірибесі қарастырылды. Құжаттарды сақтау, қалпына келтіру және консервациялау мәселелері, қорды цифрлау мәселелері көрсетілген. Кітапхана қоры құрамында кітап ескерткіштерін сақтау теориясына тарихнамалық шолу жасалады. Осыған байланысты кітап ескерткіштерін сақтау мәселелерінің кітапханатану, құқықтық, археографиялық аспектілері қарастырылады. Құжаттарды сақтау тәртібі, құжаттарды пайдалану, сирек кездесетін құжаттардың сақталуын қамтамасыз ету, алдын алу сияқты маңызды аспектілерге назар аударылды. Елдегі кітап ескерткіштерін консервациялау және қалпына келтіру жөніндегі ғылыми орталықтар жұмысының қазіргі заманғы әдістемелері талданады. "Қазақстанның кітап ескерткіштері Қоры" деректер банкі құру жолдары сипатталады. Кітап ескерткіштерімен жұмыстың барлық бағыттары бойынша теориялық зерттеулер жүргізу бойынша материалдар келтірілген. Кітап ескерткіштерімен жұмыс істеу бойынша республикалық және аймақтық ғылыми орталықтардың жұмысы ашылды;

қызметтің барлық бағыттары бойынша нормативтік және ғылыми-әдістемелік базаны әзірлеу және енгізу сипатталады.

Abstract

The experience of Kazakhstan national libraries, museums, archives on preservation of monuments of book culture is considered. Questions of preservation, restoration and preservation of documents, questions of digitization of funds are reflected. The historiographical review of the theory of preservation of book monuments as a part of library funds is given. The question of the interdisciplinary nature of the problem is raised, in connection with which the library, legal, archaeological aspects of the problem of preservation of book monuments are considered. Attention is focused on such important aspects of document safety as storage mode, use of documents, ensuring the safety of rare documents, prevention. Modern methods of work of scientific centers on preservation and restoration of book monuments in the country are analyzed. The ways of creating a data Bank "book monuments of Kazakhstan" Are described. Materials on carrying out theoretical researches in all directions of work with book monuments are given. The work of the Republican and regional scientific centers on work with book monuments; development and implementation of normative and scientific-methodical base in all areas of activity is revealed.

УДК 15.81.70

Г.Ж. Лекерова, Г.Т. Айтжанова, А.Д. Байрова, Ж.А. Төлеген, А.Н. Жаппар

д.п.с.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр, психолог, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр, психолог, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

психолог, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ОРГАНИЗАЦИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА ПЕДАГОГА И РОДИТЕЛЕЙ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

Семья имеет право выбирать форму получения образования своего ребенка; определять вид учреждения образования; призвана обеспечить освоение ребенком образовательных программ, формируя индивидуальный образовательный маршрут, обозначая требования к образовательным результатам, что предполагает усиление роли семьи в образовательном процессе. В работе педагога с родителями в условиях инклюзивного образования можно выделить такие основные составляющие: поддержка родителей детей с особенностями психофизического развития, просветительская работа с родителями обычных детей, их подготовка к совместному обучению всех детей и работа со всеми родителями класса на основе партнерских отношений. Взаимодействие с родителями следует строить на диагностической основе, дающей представления о характере взаимоотношений между членами семьи. Принципы организации инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивное образование, индивидуальный образовательный маршрут, взаимодействие с родителями

Введение. В работе педагога с родителями в условиях инклюзивного образования можно выделить такие основные составляющие: поддержка родителей детей с особенностями психофизического развития (далее ОПФР), просветительская работа с родителями обычных детей, их подготовка к совместному обучению всех детей и работа со всеми родителями класса на основе партнерских отношений. Семья имеет право выбирать

форму получения образования своего ребенка; определять вид учреждения образования; призвана обеспечить освоение ребенком образовательных программ, формируя индивидуальный образовательный маршрут, обозначая требования к образовательным результатам, что предполагает усиление роли семьи в образовательном процессе [1].

Теоретический анализ. Установление партнерских отношений - это последовательный пролонгированный процесс, проходящий в своем становлении ряд этапов:

- начальный этап предполагает установление простейших контактов в целях обмена информацией (важным моментом является подтверждение взаимных ожиданий: например, родители обеих групп детей и учитель в качестве важной считают задачу создания условий общения и взаимодействия детей в классе, и первым шагом является знакомство друг с другом);

- этап сотрудничества, определяет решение определенных образовательных проблем совместными усилиями (например, помощь учителю в подготовке или подборе учебных средств, дидактических материалов с учетом образовательных потребностей всех детей класса);

- этап эффективной совместной деятельности - взаимопонимание и взаимодействие всех сторон в достижении общей цели (например, организация экскурсионной поездки детей и родителей всего класса) [2].

Организуя взаимодействие с родителями, учитель ставит перед собой ряд задач, среди которых могут быть такие: установление партнерских отношений с родителями; объединение усилий родителей всех детей класса для развития, обучения, воспитания, социализации детей; создание атмосферы общности интересов; активизация и обогащение воспитательных умений родителей, поддержание их уверенности в собственных педагогических возможностях; личностное и социальное развитие родителей, формирование навыков социальной активности и конструктивного поведения [3].

Экспериментальная часть. Взаимодействие учителя с родителями, их сопровождение в условиях инклюзивного образования опирается на следующие принципы:

- принцип априорного уважительного отношения между партнерами по общению или принцип «презумпции родительской компетенции» в сочетании с повышением уровня образовательного потенциала семьи означает, с одной стороны, признание наличия индивидуального опыта родителей в воспитании своего ребенка, а с другой - расширение возможностей семьи, направленных на полноценное осуществление функций обучения, воспитания и социализации воспитывающихся в ней детей, и реализуется в построении партнерских отношений между учителем и родителями на основе обмена и взаимообогащения педагогического опыта;

- принцип комплексного подхода предполагает привлечение группы специалистов (учителя-дефектолога, педагога-психолога, социального педагога). Содержание работы группы специалистов направляется на решение как образовательных (просветительских), так и психологических задач (формирование адвокативных компетенций, моделей ассертивного поведения, уверенности в своих силах и силах своего ребенка). Реализация этого принципа предполагает дифференцированную диагностику учебной деятельности, успешности продвижения ребенка по разработанному образовательному маршруту, возникающих затруднений и их причин, характера взаимодействия в коллективе детей, подбор и/или разработку дидактических материалов и учебных средств. Участие родителей в получении необходимой информации, ее анализе и обсуждении вариантов решения возникающих образовательных задач рассматривается как необходимое условие;

- принцип учета субъектности позиции семьи в обучении, воспитании, социализации каждого ребенка. Сегодня семья имеет право выбирать форму получения образования своего ребенка; определять вид учреждения образования; призвана обеспечить освоение ребенком образовательных программ, формируя индивидуальный образовательный маршрут, обозначая требования к образовательным результатам, что предполагает усиление роли

семьи в образовательном процессе. Семья является групповым субъектом и объективно становится «субъектом образовательного пространства, имеющим характеристики самостоятельности, ответственности, активности». Реализация этого принципа предполагает: а) активное включение семьи в образовательное пространство при понимании семьи как группового субъекта, в который включен ребенок, имеющего единые цели в вопросах образования, а также создание условий удовлетворения семьей индивидуальных образовательных потребностей ребенка; б) стимулирование активности членов семьи и направление ее на обучение, воспитание, социализацию ребенка, умение соотносить образовательный запрос с результатами, способность к «адекватной оценке эффективности собственного участия в образовательном процессе с точки зрения результатов образования ребенка»;

- принцип системности, систематичности, непрерывности и последовательности сопровождения означает, что работа с семьей представляет собой сложно организованный динамический согласованный процесс, в который включены все формы работы, все направления образовательной деятельности в четкой, логически оправданной последовательности. Реализация этого принципа предполагает построение системы групповой и индивидуальной работы с родителями класса. Планирование такой работы должно носить как долгосрочный (на учебный год), так и кратковременный характер (на одну четверть), учитывать особенности родительского запроса и согласовываться с работой по сопровождению родителей учителем-дефектологом, педагогом-психологом, социальным педагогом, администрацией школы;

- принцип семейно-ориентированного подхода с центрацией на личности ребенка означает признание целостности семьи, условности прав родителей и априорной абсолютности прав ребенка, права семьи на самоопределение, основанное на уважении права членов семьи на жизнь в соответствии с ценностями, стандартами и понятиями, которые соответствуют их «корням», их культурному наследию, уважение уникальности каждой личности. Реализация принципа предполагает проведение диагностики отношений в семье, просветительскую работу с родителями на основе уважительного толерантного отношения к позициям родителей, их оценкам и суждениям. Советы и пожелания, высказываемые педагогом (учителем-дефектологом, педагогом-психологом, социальным педагогом), должны иметь рекомендательный характер и однозначно определять приоритет интересов и особых потребностей ребенка (быть «на стороне ребенка») [4].

- принцип индивидуализации форм и методов работы учителя с учетом родительского запроса, особенностей восприятия ребенка родителями, видения его жизненной перспективы предполагает опору на данные предварительной педагогической диагностики родительской позиции и реализуется посредством подбора адекватных форм и методов работы с родителями [5].

Результаты и их обсуждение. Взаимодействие с родителями следует строить на диагностической основе, дающей представления о характере взаимоотношений между членами семьи, особенностях детско-родительских отношений; ценностях, позиционируемых в семье в качестве основных, семейных традициях и устоях; наличии совместных или индивидуальных увлечений членов семьи; отношении к моделям совместного обучения детей; планировании и видении жизненной перспективы ребенка; основных трудностях, которые испытывают родители в воспитании и обучении своего ребенка; оценке родителями характера отношений ребенка с другими детьми класса, а также первоочередные задачи, которые ставят родители перед школой, и их пожелания и др. [6].

Выводы. Материалом для такой диагностики могут служить как данные, полученные при заполнении родителями специально составленных учителем (учителем-дефектологом, педагогом-психологом, социальным педагогом) анкет, так и проведение индивидуальных консультаций и бесед, написание родителями эссе по заранее продуманному учителем

(педагогом-психологом) плану. В работу по сбору диагностического материала следует привлекать социального педагога и педагога-психолога [7].

Список литературы

1. Андреева А.К. К проблеме инклюзивного воспитания и обучения. М.: -Перспектива, 2012, 251 с.
2. Алехина С.В. Инклюзивное образование: история и современность. М.: Перспектива, 2013, 330с.
3. Лекерова Г.Ж., Калыбекова С.К. Особенности психического развития детей с ограниченными возможностями здоровья // Инновации в образовании, 2010, № 10, С. 13-17.
4. Г.Ж. Лекерова, Г.Р. Юнусова, Г.К. Бейсенбаева, К.О. Джексенбаева, С.К. Калыбекова, Н.А. Турекулова Система организации сопровождения образовательной деятельности детей с ограниченными возможностями здоровья // сб. ст. по материалам XLIV Международной научно-практической конференции «Научная дискуссия: инновации в современном мире». М., 2015, №12 (43), ч. 2, С. 113-119.
5. Нирье Б. Нормализация жизни в закрытых учреждениях для людей с интеллектуальными функциональными нарушениями / под ред. К.Грюневальд. Спб.: Питер, 2003, 192 с.
6. Специальная педагогика: учебное пособие / Л.И. Аксенова: под ред. Н.М. Назаровой. М.: Академия, 2000, 400 с.
7. Инклюзивное образование: Стратегии ОДВ для всех детей/под ред. В.В. Митрофаненко. Ставрополь: Образование, 2010, 124 с.

Түйін

Отбасы өз баласына білім беру түрін таңдауға құқылы; оқу орнының түрін анықтайды; ол баланың білім беру бағдарламаларына қатысуын, жеке білім беру бағытын қалыптастырып, білім беру нәтижелеріне қойылатын талаптарды ескере отырып, білім алу процесінде отбасының рөлін күшейтуді көздейді. Инклюзивті білім беру жағдайындағы мұғалімнің ата-аналармен жұмысының негізгі құрамдас бөліктері: ерекше қажеттіліктері бар балалардың ата-аналарына қолдау көрсету, қалыпты балалардың ата-аналарымен тәрбие жұмысы, олардың барлық балаларды бірлесіп оқуға дайындау және серіктестік қатынастар негізінде сыныптың барлық ата-аналарымен жұмыстары. Ата-аналармен қарым-қатынас диагностикалық негізде құрылуы керек, бұл отбасы мүшелерінің қарым-қатынасы туралы түсінік береді. Инклюзивті білім беруді ұйымдастыру принциптері.

Abstract

The family has the right to choose the form of education of its child; Determine the type of educational institution; Is intended to ensure the child 's mastery of educational programs, forming an individual educational route, marking requirements for educational results, which implies strengthening the role of the family in the educational process. The teacher 's work with parents in conditions of inclusive education can highlight such main components: support for parents of children with special features of psychophysical development, educational work with parents of ordinary children, their preparation for joint education of all children and work with all parents of the class on the basis of partnerships. Interaction with parents should be based on a diagnostic basis that gives an idea of the nature of relationships between family members. Principles of inclusive design.

УДК 15.81.70

**Г.Ж. Лекерова¹, А.Т. Балабеков¹, М.М. Молдаханова¹, Д.Б. Ешенкулова²,
Г.Е. Дильдабекова³**

¹д.п.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, г.Шымкент, Казахстан

²магистр, старший преподаватель, университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

³магистр, преподаватель, Шымкентский университет, г.Шымкент, Казахстан.

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ ЛИЦ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Аннотация

Идея совместного обучения и воспитания детей с особенностями психофизического развития и детей нормально развивающихся - неотъемлемая часть философии открытого общества, отражающая не только отношение к правам и возможностям лиц с особенностями развития, но и уровень развития общества. Реализация интегрированного общения (инклюзивного образования) позволяет ребенку жить в семье, а родителям активно участвовать в его воспитании.

Интеграция в общество человека с особыми образовательными потребностями и ограниченной трудоспособностью сегодня означает процесс результат предоставления ему прав и реальных возможностей участвовать во всех видах и формах социальной жизни включая и образование наравне и вместе с остальными членами общества в условиях, компенсирующих ему отклонения в развитии и ограничения возможностей.

Социальная интеграция детей с особенностями психофизического развития - это полное, равноправное включение во все сферы социума, достижение возможности полноценной независимой жизни и самореализации в обществе.

Ключевые слова: понятия «интеграция», «интегрированное обучение и воспитание», «инклюзия», инклюзивное образование, формы и условия интеграции лиц с особенностями развития, особые образовательные потребности.

Введение. Экономическая и социокультурная детерминированность развития процессов интеграции. Идея совместного обучения и воспитания детей с особенностями психофизического развития (ОПФР) и детей нормально развивающихся - неотъемлемая часть философии открытого общества, отражающая не только отношение к правам и возможностям лиц с особенностями развития, но и уровень развития общества. Реализация интегрированного общения (инклюзивного образования) позволяет ребенку жить в семье, а родителям активно участвовать в его воспитании.

Попытки совместного обучения детей с нарушениями развития вместе с обычными детьми предпринимались с тех времен, когда было признано их право на образование. В истории специальной педагогики описано немало случаев обучения в массовых школах детей с ОПФР. Однако в большинстве случаев они были не совсем удачными, так как педагоги школ не владели основами дидактики специального образования.

Одним из первых обосновал идею интеграции Л. С. Выготский, который указывал на необходимость создания такой системы обучения, в которой аномальный ребенок не исключался бы из общества детей с нормальным развитием «для успешной практики социальной компенсации имеющегося у ребенка физического дефекта» [1].

Теоретический анализ. Вместе с тем современная форма интеграции в образовании появляется за рубежом только во второй половине XX в. Социально-экономическими детерминантами возникновения интегрированного обучения явились:

- экономический рост, наличие финансовых средств для предоставления ребенку с особенностями в развитии всех необходимых ему специальных образовательных услуг и особых условий жизнедеятельности;

- демократическое общественное устройство, социальные преобразования в обществе, идеи достоинства и самооценности личности, имеющей все права для реализации своих интересов и потребностей, готовность общества к взаимодействию с людьми с особенностями развития;

- демократизация и гуманизация образования, признание права каждого ребенка на получение образования.

Начиная с середины XX в. по инициативе родителей, которые хотели разрешить проблему в образовании, разделяющую их детей и здоровых детей, в США и странах Западной Европы развиваются процессы включения детей с особыми образовательными потребностями в обычные учебные заведения.

Понятия «интеграция», «интегрированное обучение и воспитание». Идея интеграции базируется на концепции «нормализации» жизнедеятельности лиц с инвалидностью, выдвинутой скандинавскими учеными (Н. Э. Бенк-Миккельсен - 1959 г., Б. Нирье - 1968 г.). Основное положение концепции состоит в том, что «люди с ограниченными возможностями при соответствующих условиях могут усвоить социально значимые навыки и стереотипы поведения, которые считаются необходимыми для нормального социального функционирования наравне с другими членами общества, для того чтобы жить в обществе независимой жизнью в соответствии со своими особыми потребностями». «Принцип нормализации означает, что для людей с ... нарушениями делаются доступными такие формы повседневного существования и условия жизни, которые являются как можно более близкими к общепринятым или фактически полностью совпадают с ними» [2].

Экспериментальная часть. Основываясь на принципе «нормализации» и имея экономические, технологические и информационные возможности, развитые страны Европы, США, Японии стали создавать специальную образовательную среду в системе массового образования, делать максимально доступной для лиц с ограничениями городскую инфраструктуру, снимать информационные и другие барьеры, расширять возможности участия этой категории населения в социальной жизни.

Интеграция в общество человека с особыми образовательными потребностями и ограниченной трудоспособностью сегодня означает процесс результат предоставления ему прав и реальных возможностей участвовать во всех видах и формах социальной жизни, включая и образование наравне и вместе с остальными членами общества в условиях, компенсирующих ему отклонения в развитии и ограничения возможностей.

Социальная интеграция (применительно к лицам с ОПФР) – это полное, равноправное включение во все сферы социума, достижение возможности полноценной независимой жизни и самореализации в обществе.

В системе образования интеграция означает возможность выбора для детей с ОПФР: получение образования в учреждении специального образования или, с равными возможностями, в учреждении общего образования (учреждение дошкольного образования, общеобразовательная школа и пр.).

Формы интеграции. Российские авторы (Н. Н. Малофеев, Н. М. Назарова) выделяют две формы интеграции в образовании: интернальную и экстернальную [3].

Интернальная интеграция - это интеграция внутри системы специального образования. Например, дети с множественными нарушениями (у ребенка интеллектуальная недостаточность и нарушение слуха) интегрируются в соответствующие специальные учреждения образования для детей с нарушением слуха, где обучаются в отдельных классах.

Экстернальная интеграция предполагает взаимодействие специального и массового образования. Например, современные классы интегрированного обучения и воспитания в Республике Казахстан.

Результаты и их обсуждение. *Условия успешной интеграции.* Для успешной реализации идей интегрированного обучения и воспитания необходимо наличие следующих условий. На уровне общества: демократическое общественное устройство с гарантированным соблюдением прав личности; финансовая обеспеченность, создание адекватного ассортимента специальных образовательных услуг и особых условий жизнедеятельности для детей с ОПФР в условиях учреждений общего образования; ненасильственный характер протекания интеграционных процессов, возможность выбора, альтернативы при наличии гарантий получения образовательных и коррекционных услуг, предоставляемых системой общего и специального образования; готовность общества в целом, социальных групп, отдельных людей к интеграционным процессам, к сосуществованию и взаимодействию с людьми с ОПФР.

На уровне системы образования: нормативное правовое и научно-методическое обеспечение процесса интегрированного обучения и воспитания; психологическая готовность всех его участников; профессиональная компетентность и педагогическая готовность педагогов к работе с детьми с особенностями психофизического развития; наличие в учреждении необходимой для детей с ОПФР адаптивной образовательной среды.

Кроме того, на успешность интегрированного обучения и воспитания оказывают влияние внешние и внутренние условия со стороны самого ребенка с ОПФР (Н. Н. Малофеев, Н. Д. Шматко) [4].

К внешним условиям, обеспечивающим эффективную интеграцию детей с отклонениями в развитии, относятся: раннее выявление нарушений (на первом году жизни) и проведение коррекционной работы с первых месяцев жизни; желание родителей обучать ребенка вместе со здоровыми детьми, стремление и готовность помогать ребенку в процессе совместного обучения; наличие возможности оказывать ребенку с особенностями психофизического развития эффективную, квалифицированную коррекционную помощь.

К внутренним условиям, от которых зависит успешность интеграции, относят: уровень психофизического развития ребенка (чем ближе он к норме, тем выше успешность совместного обучения и воспитания); способность ребенка обучаться и воспитываться вместе с нормально развивающимися детьми; психологическая готовность ученика с особенностями психофизического развития к интегрированному обучению и воспитанию.

Понятия «инклюзия», инклюзивное образование. Широкое внедрение в 70-80-х гг. интеграционных инноваций в образовательную практику массовой школы США и стран Западной Европы привело к появлению ряда проблем, которые во многом были обусловлены неготовностью учителей к новому виду профессиональной деятельности и к новой ответственности. Стало понятно, что необходима значительная предваряющая организационно-методическая работа: подготовка педагогов, нахождение оптимальных способов адаптации учебных планов, разработка новых методических подходов, приемов и средств, которые позволяли бы всем детям с особенностями участвовать в общем учебном процессе. Поэтому в последние десятилетия на смену понятию «интеграция» пришло понятие «инклюзия».

Необходимость введения термина «инклюзия» основана на предположении, что механическое объединение в одном классе или группе обычных детей и детей с ОПФР не означает полноценного участия последних в жизни класса.

Инклюзивное (от лат. include — заключаю, включаю), или включенное, образование подразумевает доступность образования для всех, приспособление к различным нуждам всех детей. Идеология инклюзивного образования не только исключает любую дискриминацию детей, обеспечивает равное отношение ко всем людям, но и создает особые условия для детей, имеющих особые образовательные потребности [5].

Инклюзия - это процесс удовлетворения индивидуальных образовательных потребностей каждого ученика посредством вовлечения его в учебную, общественную, культурную жизнь класса и школы в целом. Цель инклюзивной школы - дать каждой личности адекватное ее возможностям образование и предоставить максимальные возможности для развития.

Выводы. На сегодняшний момент не существует единого определения понятия инклюзии. Согласно методическим материалам ЮНЕСКО, инклюзивное образование - это такая организация процесса обучения, при которой все дети, независимо от их физических, психических, интеллектуальных, культурно-этнических, языковых и иных особенностей, включены в общую систему образования и обучаются по месту жительства вместе со своими сверстниками в таких школах общего типа, которые учитывают их особые образовательные потребности и оказывают своим ученикам необходимую специальную поддержку [6].

Под особыми образовательными потребностями понимается необходимость в специальных условиях, методах и дополнительных средствах обучения, обусловленная особенностями (физическими, психическими, социальными, лингвистическими) и способностями обучающегося. Соответственно, понятие «дети с особыми образовательными потребностями» шире, чем понятие «дети с особенностями психофизического развития», и включает в себя, кроме последних, детей с нарушениями поведения; детей, находящихся в социально опасном положении; детей из семей национальных меньшинств; одаренных и талантливых детей и др. [7].

Список литературы

1. Андреева А.К. К проблеме инклюзивного воспитания и обучения. М.: Перспектива, 2012, 251 с.
2. Алехина С.В. Инклюзивное образование: история и современность. М.: Перспектива, 2013, 330с.
3. Лекерова Г.Ж., Калыбекова С.К. Особенности психического развития детей с ограниченными возможностями здоровья // Инновации в образовании, 2010, № 10, С. 13-17.
4. Г.Ж. Лекерова, Г.Р. Юнусова, Г.К. Бейсенбаева, К.О. Джексенбаева, С.К. Калыбекова, Н.А. Турекулова Система организации сопровождения образовательной деятельности детей с ограниченными возможностями здоровья // сб. ст. по материалам XLIV Международной научно-практической конференции «Научная дискуссия: инновации в современном мире». М., 2015, №12 (43), ч. 2, С. 113-119.
5. Нирье Б. Нормализация жизни в закрытых учреждениях для людей с интеллектуальными функциональными нарушениями / под ред. К.Грюневальд. Спб.: Питер, 2003, 192с.
6. Специальная педагогика: учебное пособие / Л.И. Аксенова: под ред. Н.М. Назаровой. М.: Академия, 2000, 400 с.
7. Инклюзивное образование: Стратегии ОДВ для всех детей/под ред. В.В. Митрофаненко. Ставрополь, Образование, 2010, 124 с.

Түйін

Психофизикалық дамуы ерекше және қалыпты дамып келе жатқан балаларда бірлесіп оқыту және тәрбиелеу идеясы ашық қоғам философиясының ажырамас бөлігі болып табылады, ол ерекше қажеттіліктері бар адамдардың құқықтары мен мүмкіндіктеріне қатынасты ғана емес, сонымен бірге қоғамның даму деңгейін де көрсетеді. Интеграциялық қарым-қатынасты (инклюзивті білім беру) енгізу баланың отбасында өмір сүруіне, ал ата-ананың оның тәрбиесіне белсенді қатысуына мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда ерекше білім беру қажеттіліктері бар және еңбекке қабілеті шектеулі адамның қоғамға кірігіуі оған қоғамның барлық түрлері мен нысандарына қатысуға құқықтар мен нақты мүмкіндіктер беру процесінің нәтижесі, оның ішінде қоғамның басқа мүшелерімен оның даму мүгедектері мен мүгедектері үшін өтемақы беретін жағдайында тең дәрежеде білім алуды білдіреді.

Психофизикалық дамуында ерекшеліктері бар балалардың әлеуметтік интеграциясы - бұл қоғамның барлық салаларына толық, тең қосылу, толыққанды тәуелсіз өмір сүру және қоғамда өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігіне қол жеткізу.

Abstract

The idea of joint education and upbringing of children with special features of psychophysical development and children of normal developing ones is an integral part of the philosophy of open society, reflecting not only the attitude to the rights and opportunities of persons with special features of development, but also the level of development of society. The implementation of integrated communication (inclusive education) allows the child to live in a family and for parents to participate actively in his or her upbringing.

The integration of a person with special educational needs and limited working capacity into society today means the result of giving him rights and real opportunities to participate in all types and forms of social life, including education on an equal basis and together with the rest of society, in conditions that compensate for his development deviations and limitations.

Social integration of children with special features of psychophysical development is a complete, equal inclusion in all spheres of society, achievement of the possibility of full independent life and self-realization in society.

ӘОЖ 37.013.28

Г. А. Нуридинова, А. А. Садыкова, Г.П. Сартбай

п.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

п.ғ.м, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

«РУХАНИ ЖАНҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін

Мақалада кәсіби құзіреттілікті қалыптатсырудың барлық құрылымдық құрамдас бөліктері болашақ мамандардың білім беру ұйымдарындағы қызметіне, атап айтқанда, нақты педагогикалық жағдайларды шеше алу шеберлігіне бағытталған. Кәсіби құзіреттіліктерді меңгеруде болашақ мамандардың теориялық білімін тереңдетумен қоса шеберліктің жиынтығын, яғни, кәсіби қызметті орындау әдістеріне үйрену аса маңызды болмақ. Болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруда төмендегі мәселелерге: кәсіби құзіреттілікті қалыптастырудың тиімді жолдарын айқындай алуға, іс-әрекетті ұйымдастыруға қызығушылықтарының басым болуына; қажеттіліктері, белсенділіктері, ізденістері мен білім берудің әдістемесін толық меңгеруі; білім, білік, дағдылардың дәрежесіне сәйкес болуын қадағалай білуі; мектепте берілетін білім мазмұнын жаңарту мәселесіне қатысты теориялық, әдістемелік дайындығының жеткілікті деңгейде болуы; мақсатқа жетуге байланысты тиімді жолдарды таңдай алуы; ұсынылған жаңа білім мазмұнын игеруі және оны эмоционалдық көңіл күймен қабылдауы; оқушылармен жүргізілетін оқу-тәрбие үдерісінің міндеттерін жүзеге асыра алуы, талдау жасауы, түзету жұмыстарын жүргізе білуге ықпал ете алуы; шығармашылықпен болжам жасай білуі мен нәтижеге жетуге ұмтылысының болуына баса назар аударуы қажет.

Кілттік сөздер: Болашақ маман, кәсіби құзіреттілік, инновациялық құбылыстар, ұйымдастыру-басқарушылық, ғылыми-зерттеушілік, білім берушілік.

Кіріспе

Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық. Қазіргі кезде егемен елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне еруге бағыт алуда. Бұл оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі.

Теориялық талдау

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» атты ұзақмерзімді стратегиясында да білім беру мәселесіне қатысты біраз пікірлер айтылды. Жолдауда еліміздің ұзақ мерзімді дамуындағы негізгі басымдықтарды бірі ретінде білім беру саласы қарастырылған екен. Бұл маңызды құжатта ұсыныс ретінде 2050 жылға дейін әлемдегі дамыған 30 мемлекеттің қатарына енуі үшін жеке және мемлекеттік білім беру мекемелері ұсынатын оқыту қызметтерінің арасындағы алшақтыққа жол беруге болмауы қажеттігі, білім беру жүйесі жалпы ұлттық күйінде қалуға тиіс екені ерекше аталған. Еліміздегі білім жүйесін дамыту - дәуір талабы екенін «Қазақстан-2050» Стратегиясы да айқындап берді .

Мәдени-құндылықтылық парадигмасына сәйкес кәсіби мәдениетті қалыптастырудың басты мақсаты жоғары білім берудің құндылығы ретінде студенттердің әлеуметтік маңызы бар қасиеттерін дамыту болып табылады. Кәсіби білім берудің әлеуметтік-тұлғалық аспектісін іске асырудың негізгі тәсілі ретінде білім берудің проблемалық, сараптамалық, рефлексивтілік, диалогтік оқытудың және тәрбиелеудің, ұжымдық мәдени-шығармашылық іс-әрекеті технологияларын пайдалану деп түсінеміз.

Шығармашылықтың объектісі ретінде маманның бейнелері мен мақсаттары, символдары мен ұғымдары, қылықтары мен қатынастары, құндылықтары мен сенімдері қарастырылады. Болашақ маман шығармашылық ізденіс барысында өзі үшін маңызды жаңалықтар ашады, адамтану мен құрметтеу аумағындағы коммуникативтік мәдениет көрсеткіші ретіндегі гуманистік құндылықтарымен танысады.

Болашақ маманды дайындау жүйесіндегі жүйелілік-құндылықтық көзқарасы маман біліктілігінің жоғары көрінісі және кәсіби құзырлығы болып табылады. Осы кәсіби-тұлғалық мәдениеті деңгейінде толығынан маманның адами жеке даралығы көрініс беруі мүмкін. Болашақ маманның тұлғалық және кәсіби мәдениеті жүйесіндегі құрылымында басты компоненттері ретінде құрастырушылық, ұйымдастырушылық, коммуникативтік аймақтарын анықтадық. Студенттер іс-әрекетінің құрастырушылық аймағы ұйымдастырушылық іс-әрекетімен нәтиже шығарады, өйткені әрбір кәсіби әрекет соңғы нәтижесінде кешенді ұйымдастырушылық іс ретінде қаралады. Өз кезегінде құрастырушылық және ұйымдастырушылық іс-әрекеттері оқытушының студенттермен дұрыс өзара қатынастарын орната білуінен күрделене түседі.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі — оқытудың әдіс тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

«Инновация» ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Раджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация- нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея». Майлс «Инновация — арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз», — дейді.

Инновациялық құбылыстар білім беру саласында өткен ғасырдың сексенінші жылдарында кеңінен тарала бастады. Әдетте инновация бірнеше өзекті мәселелердің түйіскен жерінде пайда болады да, берік түрде жаңа мақсатты шешуге бағытталады, педагогикалық құбылысты үздіксіз жаңғыртуға жетелейді» Масырова Р.Линчевская Т — «Жаңару» дегенімізді былай деп түсіндіреді: «Жаңару — белгілі бір адам үшін әділ түрде жаңа ма, әлде ескі ме оған байланысты емес, ашылған уақытынан бірінші қолданған уақытымен анықталатын жаңа идея [2].

Бүгінгі таңда білім беруді жаңғырту – заманның талабы. Болашақ мамандарды даярлауда олардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың маңыздылығы қазіргі таңда жаңа технологиялармен оқыту жүйелі түрде жүргізілуде. Ол үшін студенттердің кәсіби құзіреттілігін теориялық және тәжірибелік тұрғыдан жетілдіру қажет және білім беру ұйымдарында қызмет жасайтын мамандарды қайта оқыту, интерактивті білім беру, түрлі технологиялық тәсілдер арқылы оқуға деген қолжетімділікті арттыру, білім беруді жаңғырту сынды мысалдарды айтуға болады. Біздің елімізде білім беру жүйесін жаңғырту үш басым бағыттар бойынша жүзеге асуда. Біріншісі, білім беру ұйымдарын оңтайландыру және оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу.

Екіншісі, оқу-тәрбие үдерісін жаңғырту және педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор. Арнаулы педагогикалық білім берудің үлгі-қалыптарын, мектептер мен жоғары оқу орындарының оқытушыларының біліктілігін арттыруға талаптарды күшейту қажет. Әр өңірде педогогтардың біліктілігін арттыратын интеграцияланған орталықтар жұмыс істеуі тиіс.

Үшіншісі, білім беру қызметтерінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыру және біліктілікті жетілдірудің тәуелсіз жүйесін құру қажет.

Мамандар даярлауда оқу-тәрбие үдерісін жаңғырту білім саласына ене бастады. Мәселен, бүгінгі таңда академиялық еркіндікті дамыту білім беру жүйесін түбегейлі өзгертті деп айтуға болады. Білім алушының таңдаған пәні бойынша, мамандығына қатысты сабақтарды меңгеруі – академиялық еркіндіктің басты қағидаты болып саналады. Элективті курстар еңбек нарығы сұраныстары негізінде оқытылады. Оқыту үдерісін жаңғырту бағыты бойынша сұранысқа ие, болашағы бар бағыттарды күшейтудің маңызы зор. Сонымен қатар, тілдерді меңгеруге, электронды оқытуға, инклюзивті білім беруге, шағын кешенді мектеп мәселелері, 12 жылдық мектепке арналған маман даярлауға баса мән беріле бастады. Жоғары интеллектуалды әлеуеті қалыптасқан, инновациялық технологияларды еркін меңгерген, ғылыми-зерттеушілік қызметке бағытталған болашақ педагогтарды даярлау, қайта даярлауды да айта кету керек. Мектеп мұғалімдері, ғалым-оқытушыларды елдегі және шетелдегі біліктілікті арттыру орталықтарында жүйелі түрде оқыту қолға алынуда.

Білім беру қызметтерінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыруда инновациялық технологияларды, компьютер мүмкіндіктерін пайдалану, интерактивті білім беру, қашықтықтан оқыту, виртуальды педагогика тағы басқаларды тәжірибеге ендіруге баса назар аудару қажет. Ғалым-оқытушылар, зерттеушілер жалпы орта білім беретін мектептің жаңашыл мұғалімдерімен бірлесе отырып мектеп базасында инновациялық технологияларды енгізу арқылы оқушылардың, студенттердің интеллектуалдық қабілеттерін арттыруды көздейді. Еліміздегі жоғары білім беру ордалары әлемдік білім беру жүйесіне көше бастады. Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін арттыра түсетін білікті мамандарды дайындау үшін ЖОО-ры да түрлі инновациялық әдістемелерді пайдалана бастады. «Академиялық мобильділік» бағдарламасы еліміздегі бірқатар жоғары оқу орындарында жүзеге асуда. Жоғары білім саласына көп сатылы оқу гранттары жүйесін әзірлеу, қос диплом алу, қолданбалы білім берудің өңірлік мамандықтарды ескеретін мамандандырылған оқу орындары жүйесін құру, оқыту әдістемелерін жаңғырту, оқытудың онлайн жүйелерін дамыту сынды жоғарыдағы бағыттың негізгі тетігі ретінде қарастырылуда [5].

Білім беру реформасын жүзеге асырудағы негізгі тұлға педагог болып табылады. Мемлекеттің педагог мамандарға бағдарланған әлеуметтік тапсырысы ең алдымен, жоғары

оқу орнын, балабақша, мектеп таңдау жағдайында өз бетімен жауапты шешім қабылдай алатын, ынтымақтастыққа икемді, ел тағдырына жанашырлықпен қарайтын жоғары құзіретті мамандарды қалыптастыруды көздейді. Кәсіби құзіреттілікті қалыптастырудың негізгі бағыттары білім беру мазмұнын жаңартудың және қазақстандық білім беру жүйесін өзгертудің негізгі бөлігі болып табылады. Алайда білім берудің сапасы мен тиімділігін арттыруды жүзеге асыруда қазіргі педагог мамандардың қолынан келер мүмкіндіктерінің арасындағы қарама-қайшылықтың сақталып отырғанын атап айту керек. Осы қайшылықтарды жоюда білім беру саясатындағы басым бағыттардың бірі – білім беру үдерісін құзіретті тәсілге бағдарлай отырып, оны жүзеге асырудың жолдарын қамтамасыз ететін төмендегідей маңызды міндеттерді шешу қажет:

- педагогтарды білім берудің жаңа технологияларын меңгеруден, кәсіби рөлдерді (кеңесші, топтық талдауды ұйымдастырушы, фасилитатор, тьютор) сәйкесінше игеруден тұратын құзіретті тәсілдері аясындағы жұмыстарға даярлау;
- педагогтарды баланың және өзінің денсаулығын сақтау технологиясымен қамтамасыз ету;
- білім беру үдерісін барынша дараландыру жағдайындағы іс-әрекетке даярлығын қалыптастыру;

Болашақ мамандардың негізгі құзіреттіліктерінің қалыптасу деңгейін бағалау белгіленген міндеттерді іске асыра алуымен тікелей байланысты. Педагогтардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру жаңа білім беру стандартының төмендегідей талаптарына сәйкес болуы шарт:

- жаңа білім беру стандартының мазмұны мен әдіснамасын қабылдауға;
- білім беру үдерісін бағдарламалық және әдістемелік тұрғыдан өзгертуге;
- педагог қызметінің мақсаттары мен тәсілдерінің өзгеруіне;
- білім берудің дәстүрлі және тың нәтижелерін бағалауға мүмкіндік беретін бағалау әрекетінің жаңа тәсілдерін қолдануға даярлануы керек. Мұнда білім беру жүйесін ақпараттандыру мәселесіне көңіл бөлу де болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруға ықпал етеді. Ақпараттық-коммуникативтік технологияның білім беру үдерісінің ресурсына айналуы болашақ мамандардың өзіндік жұмысқа арналған тапсырмалар жүйесін пайдалануына және түрлі педагогикалық жағдаяттар арқылы ақпараттық-коммуникативтік технологияның (АКТ) мүмкіндіктерін қолдануға бағдарлау қабілетіне тікелей байланысты. Ол АКТ озық қолданыс деңгейінде игеруін және ақпараттық ортада болашақ мамандардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру әдістері мен дидактикалық тәсілдерін меңгеруі маңызды [6].

Нәтижелер мен талқылау

Кәсіби педагогикалық білім беру жүйесін жетілдіруде: жоғары және орта кәсіби педагогикалық білім беру жүйесіндегі жаңарту бағыттарының ортасынан ең алдымен, педагогикалық мамандар даярлаудағы ресурстарға қойылатын талаптарды бөліп алуға болады:

- құзіреттілік-бағдарлы білім беруге көшу негізгі кәсіби құзіреттіліктерді қалыптастыру;
- тар мамандандырудан түлектің кәсіби белсенділігінің базасын құратын кең профильді даярлыққа өту;
- кәсіби білім беру мен еңбек нарығы арасындағы байланысты күшейту.

Білім беру жүйесін жаңарту жағдайында кәсіби қызметтің жаңа тәсілдерін, педагогикалық үдеріске қатысушылар арасындағы жаңа қатынас құрылымын игерген маман даярлануы қажет. Кәсіби құзіреттердің білім беруді ақпараттандыруға байланысты талаптарға сәйкестігі – педагогикалық оқу орындарының түлектері соңғы уақыттарда бастапқы қолдану дағдыларын игергенін көрсетіп жүр. Біліктілікті арттыру жүйесі мен түрлі серіктестіктер жобалары жалпы алғанда қызметкерлердің компьютерлік сауаттылығын

қамтамасыз ету міндеттерін орындауға көңіл бөлгендігімен, болашақ мамандар ақпараттық ортадағы өзіндік жұмысты ұйымдастыруға жеткілікті дәрежеде дайын болуы керек [7].

Осыған орай, білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында әлеуметтік шындық және оларды көрсететін тенденциялар өз жұмысының аумағында білікті және кәсіби-педагогикалық мәдениетке ие мамандар даярлауда олардың меңгеруге тиісті төмендегідей кәсіби құзіреттіліктеріне тоқталамыз.

Аталған құзіреттіліктерді игеру болашақ мамандардың білім алуына жағдайлар жасауға бағытталған педагогикалық қызметтің көлемін жоғары дәрежеде қарастыруға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, болашақ мамандардың педагогикалық әрекеті құрылымына сәйкес кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру төмендегідей бағыттарда қарастырылды:

Ұйымдастыру-басқарушылық:

- болашақ мамандар білім беру ұйымдарымен кәсіби және тұлғалық байланыс орнату;
- олардың білім алуы мен дамуы үшін жағымды ортаны құруға мүмкіндік туғызу;
- педагогикалық үдеріске қатысушылардың арасында диалогты және көңіл-күйге негізделген адамгершілік қарым-қатынасты қалыптастыру;
- білім беру ұйымдарының қызметкерлерінің қарым-қатынасын үйлестіру;
- қоғаммен байланысты қалыптастыру;
- білім беру ұйымдарының әрекетін жоспарлауды жүзеге асыру;
- білім беру ұйымдарының педагогикалық үдерісін бақылауды және өз іс-әрекетін үйлестіре білуді жүзеге асыру;
- білім беру ұйымдарындағы әкімшілік мәдени басқарудың жүзеге асырылу бағыттарына бақылау жасай білу;
- білім беру ұйымдарының қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін көтеруді жүзеге асыру;
- маркетингті қызметтің әрекетін ұйымдастыру;
- аналитикалық және жарнамалық әрекетті жүзеге асыру (қоғам мен бала қажеттілігі негізінде тестілеу, сауалнама жүргізу; ғылыми-әдістемелік көрмелер, жәрмеңкелер және сайттар құру т.б.).

Білім берушілік:

- қоғамдық қатынастардағы жас ұрпақтың маңыздылығын түсіну;
- жоғары мектепте студенттердің білім алуына бағытталған оқыту үдерісін инновациялық тұрғыда жүзеге асыру;
- технология мен тәрбиелеудің сан түрлі нұсқаларын пайдалану;
- болашақ мамандарды кәсіби құзіреттілігіне бағытталған диагностикалық әдістерді меңгеру және оларды тәжірибеде қолдана білу;
- білім беру мазмұнын таңдау, яғни білім беру саласындағы нормативтік құжаттар мазмұнына сүйену (мемлекеттік білім беру стандарты, типтік бағдарламалар, оқу жоспарлары мен оқуәдістемелік кешендері т.б.);
- оқытудың инновациялық технологияларын қолдану және оның тиімділігін анықтау;
- білім беру ұйымдарының қызметкерлері мен оқушылардың, студенттердің ортақ тұлғалық мәдениетінің қалыптасуына ықпал ету;
- психологиялық-педагогикалық әрекеттің түрлі формаларын ұйымдастыру;
- рефлексия және өзіндік рефлексия қабілеттерінің әрекетіне ие болу;

Ғылыми-зерттеушілік:

- өзінің әрекет саласындағы кәсіптік жетілуіне бағдарлама жасай алу және инновациялық бағыттарға сәйкес зерттеулер жүргізу;
- әдістемелік бірлестіктер мен шығармашылық топтардың жұмыстарын ұйымдастыру;
- педагогикалық, психологиялық және әлеуметтік педагог мамандықтарына арналған оқу іс-әрекетіне арнайы бағдарланған зерттеулер жүргізу;
- ғылыми жобалар қоғау, ғылыми-әдістемелік бағыттағы мақалалар, еңбектер дайындау[3]. Біз жоғары мектепте болашақ мамандардың кәсіби құзіреттіліктерін қалыптасыруды білім беру ұйымдарында педагогикалық үдерісті құру барысында пайда

болатын, әрбір нақты жағдайларда дұрыс шешімге келуіне мүмкіндік беретін, оның білімі мен кәсіби шеберлігінің деңгейі ретінде анықтаймыз. Жоғарыда айтылған кәсіби құзіреттіліктер болашақ мамандардың өзінің педагогикалық қызметі мен мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін кәсіптік бағдарын көрсетеді. Жоғары білім беру жүйесін қамтамасыз ету барысында келтірілген барлық ұстанымдар басым болып табылады. Бұл ретте, біздің ойымызша, білім беру ұйымдарында жас ұрпақтың жемісті дамуын ұйымдастыратын білікті педагогтің қатысуынсыз әрбір шартты жүзеге асыру мүмкін емес.

Кәсіби құзіреттіліктерді меңгеруде болашақ мамандардың теориялық білімін тереңдетумен қоса шеберліктің жиынтығын, яғни, кәсіби қызметті орындау әдістеріне үйрену аса маңызды болмақ. Болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруда төмендегі мәселелерге: кәсіби құзіреттілікті қалыптастырудың тиімді жолдарын айқындай алуға, іс-әрекетті ұйымдастыруға қызығушылықтарының басым болуына; қажеттіліктері, белсенділіктері, ізденістері мен білім берудің әдістемесін толық меңгеруі; білім, білік, дағдылардың дәрежесіне сәйкес болуын қадағалай білуі; мектепте берілетін білім мазмұнын жаңарту мәселесіне қатысты теориялық, әдістемелік дайындығының жеткілікті деңгейде болуы; мақсатқа жетуге байланысты тиімді жолдарды таңдай алуы; ұсынылған жаңа білім мазмұнын игеруі және оны эмоционалдық көңіл күймен қабылдауы; оқушылармен жүргізілетін оқу-тәрбие үдерісінің міндеттерін жүзеге асыра алуы, талдау жасауы, түзету жұмыстарын жүргізе білуге ықпал ете алуы; шығармашылықпен болжам жасай білуі мен нәтижеге жетуге ұмтылысының болуына баса назар аударуы қажет.

Кәсіби білімнің қазіргі жүйесі болашақ мамандар өзінің педагогикалық қызметін түсінумен ғана емес, сонымен бірге басқа да әріптестерімен, басшылармен «байланыстыратын» өзіндік қасиеттерді бағалаумен де байланысты біліктілігінің рефлексивті құрамдас бөлігін иеленуді талап етеді. Аталған құрамдас бөлікті жүзеге асыру тиімділігі педагогтің сыни ойлау, талпыныс пен талдау жасау, өзінің ұстанымын дәлелдей алуы, ақпаратты сәйкесінше қабылдауы сияқты қасиеттерге ие болуымен байланысты [9].

Нәтижесінде: жоғары оқу орындарында болашақ мамандардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың сапасы қоғам сұранысына сай болуы ескерілді. Студенттер Қазақстандағы және Ресейдегі т.б шетелдік озық іс-тәжірибелермен танысып, болашақта өз тәжірибесінде қандай әдістемені таңдайтындарын ойланды. Тәжірибе тақырыбын анықтап, жұмыс кезеңдерін белгіледі, қысқа және ұзақ мерзімге арналған жұмыс жоспарын құруды үйренді. Белгіленген тақырыпқа сәйкес философиялық, психологиялық-педагогикалық, әдістемелік әдебиеттермен танысып, талдау жасады. Дәріс сабақтарында өздері таңдаған тақырыптары бойынша теориялық материалдар жинақтап, оны семинар және лабораториялық сабақтарда, тәжірибелік байқаудан өткізуде ғылыми жобаларын қорғады. Мұнда анықтау экспериментінде: мектепте, балалар үйінде, қарттар үйінде әлеуметтік қолдау көрсетуге арналған бағдарламалар дайындалып, оны жүзеге асырудың жолдары қарастырылды. Қалыптастыру экспериментінде студенттер дайындаған бағдарламалары мазмұнына сәйкес білім беру ұйымдарына барып арнайы іс-шаралар өткізді. Қорытынды экспериментте педагогикалық мониторинг жүргізіп, сандық сапалық көрсеткіштерді анықтаудың жолдарын үйренді. Зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік қорытындыларынан «портфолио» дайындады.

Қорытынды

Қорытындалай келе, кәсіби құзіреттілікті қалыптатсырудың барлық құрылымдық құрамдас бөліктері болашақ мамандардың білім беру ұйымдарындағы қызметіне, атап айтқанда, нақты педагогикалық жағдайларды шеше алу шеберлігіне бағытталған. Мамандардың кәсіби даярлығы, яғни оның білім беру қызметі барысында иеленген білімі, тәжірибесі, жеке және әлеуметтік қасиеттері мен құндылықтарын жұмылдыру қабілеті оның кәсіби құзіреттілігін қалыптастырып, біліктілігін арттаруды құрайды және оны өз тәжірибесінде тиімді пайдалана алуымен өлшенеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/ (15.12.2012ж).
2. Тұрғынбаева Б.А. «Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе». Алматы, 2005, 236б.
3. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: пед.ғыл. докт...автореф.: 21.05.05. – Қарағанды: Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, 2005, 40б.
4. Смоленский Н.И. Теория и методология истории: учеб. пособие для студ. выш. учеб. заведений. 2-е изд. М.: Издателский центр «Академия», 2008, 125б.
5. Калиев С.К. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. Алматы: Рауан, 1998, 286б.
6. Мәңгілік Ел: – Оқулық / М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова және т.б. Абай атындағы ҚазҰПУ. Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015, 336б.
7. Тұрғынбаева Б.А. «Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе». Алматы, 2005, Ғылым, 188 б.

Аннотация

В статье все структурные составляющие профессиональной компетентности ориентированы на будущую работу специалистов в образовательных учреждениях, в частности умение решать конкретные педагогические ситуации. В дополнение к теоретическим знаниям, полученным будущими профессионалами в овладении профессиональными компетенциями, очень важно научиться таким навыкам, как профессиональная деятельность. Формирование профессиональной компетентности будущих специалистов включает в себя следующие вопросы: умение определять наиболее эффективные способы формирования профессиональной компетентности, ориентироваться на организацию действий; полное знание потребностей, видов деятельности, исследований и методов обучения; способность контролировать знания, умения и навыки; достаточный уровень теоретической, методической подготовки по предмету обновления содержания обучения в школе; уметь выбирать эффективные способы достижения целей; овладеть содержанием новых знаний и воспринимать их эмоционально; уметь выполнять задачи учебного процесса со студентами, анализировать и вносить коррективы; они должны быть творческими в своей способности делать прогнозы и стремления к достижению результатов.

Abstract

In the article, all the structural components of professional competence are focused on the future work of specialists in educational institutions, in particular the ability to solve specific pedagogical situations. In addition to the theoretical knowledge acquired by future professionals in mastering professional competencies, it is very important to learn such skills as professional activity. The formation of professional competence of future specialists includes the following questions: the ability to determine the most effective ways of forming professional competence, focus on the organization of actions; full knowledge of needs, activities, research and teaching methods; ability to control knowledge, skills; a sufficient level of theoretical, methodological training in the subject of updating the content of instruction in the school; be able to choose effective ways to achieve goals; master the content of new knowledge and perceive them emotionally; be able to perform the tasks of the educational process with students, analyze and make adjustments; they must be creative in their ability to make predictions and aspirations to achieve results.

ӘОК 823. 613. 242.04

А.А. Шойбекова, Б. Абдумажитова

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

студент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

ФИЗИКА САЛАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Түйін

Бұл мақалада физика ғылымының тілі-бұл физикалық терминдер екендігі. Физикалық термин дегеніміз – бұл физикалық ұғымның атауы болып табылатын сөз немесе сөз тіркесі, ал физикалық ұғым – физикалық объектілер мен физикалық құбылыстардың мәнді белгілерінің бейнесі. Бүгінгі күнде физиканы толық негізде қазіргі кезде ғылым мен техниканың тілі деуге болады. Әрине қандайда бір ғылым тек физикалық емес, сондай-ақ табиғи және өзінің арнайы тілімен қолданылады. Ғылымның кез-келген саласындатермин жасауда әр түрлі көздер қолданылып, олар қазақ тіліндегі терминдер қорын толықтырып келді. Терминтануда ғалымдар терминжасам тәсілдерін түрліше жіктеді. Бірақ, бұл жіктеулердің ішінен негізінен тілдің лексика-семантикалық, синтетикалық немесе морфологиялық, аналитикалық немесе синтаксистік және калькалау тәсілдерін қарастыру терминтану саласындағы еңбектерде жиі кездесетіндігі айтылған.

Кілттік сөздер: терминдер, лексика-семантикалық, синтетикалық немесе морфологиялық, аналитикалық, синтаксистік, калькалау тәсілдері.

Егеменді ел, тәуелсіз мемлекет болғалы бері, қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерілу жолында мемлекеттік тілді ғылым тіліне айналдыра түсетін саласы терминология болып отыр. Терминология немесе терминдер ғылым тілінің негізін құрайды. Физика ғылымының тілі-бұл физикалық терминдер. Термин дегеніміз – ғылым, техника, өнер аумағындағы қандай да бір белгілі ұғымның атауы болып табылады. “Термин” ұғымының жалпы анықтамасына сүйене отырып біз физикалық терминді келесі түрдегідей анықтаймыз. Осыдан физикалық термин дегеніміз – бұл физикалық ұғымның атауы болып табылатын сөз немесе сөз тіркесі, ал физикалық ұғым – физикалық объектілер мен физикалық құбылыстардың мәнді белгілерінің бейнесі. Ғылыми – техникалық даму барлық ғылыми білім салаларындағы түсініктер мен терминдердің жүйесін тәртіпке салу мәселесін күшейте түсті. Физика қазіргі техника мен өндірістің негізі болып табылады және маман халық шаруашылығының кез-келген саласында физика ғылымдарының әдістері мен тілін еркін пайдалануға тиіс. Сондықтан арнайы оқу орындарында қазіргі кездегі өзгертулерінің басты мәселелерінің бірі- табиғи математикалық, жалпы техникалық және арнайы пәндердің жетік меңгерілуі үшін физиканың оқытылуының сапасын, нәтижесін және ғылыми деңгейін айтарлықтай көтеру. Бүгінгі күнде физиканы толық негізде қазіргі кезде ғылым мен техниканың тілі деуге болады. Әрине қандайда бір ғылым тек физикалық емес, сондай-ақ табиғи және өзінің арнайы тілімен қолданылады. Бірақ физика тілінің қолдану деңгейі сол немесе басқа ғылымның дамуының маңызды көрсеткіші. Физика тілін меңгеру мақсатымен студентердің оқу ісін ұйымдастырудағы мақсатқа сай ұстанылған жолда ең алдымен жақсы әсермен осы істе мәдениеттің дамуына студентердің ой пікірі себеп және қалыптасуы болып қазіргі білімнің және оның күшейтілуіне бағытталған негізді, кейінге қалдыруға болмайтын мәселелердің бірі. Бірақ, өкінішке орай педагогтар студентердің жауаптары, сөйлемдері анық және физика терминология тұрғысынан қарағанда мінсіз болуы әр қашан қадағаланбайды. Білімалушылардың жалпы сауаттылығын кез-келген пән мұғалімі қадағалап отыруы тиіс. Терминология – жаңа кезеңнің ғылымы. Ол ғылым мен техниканың, өндірістің өрлеуіне байланысты. Қоғамда болып жатқан өзгерістерге сай тіліміздегі терминдер едәуір өзгеріске ұшырап, қайта қаралып, өңделіп, дамуда, жаңаруда. Жаңа сөз, термин жасау ісіне зиялы қауымның өкілдері белсене араласуда. Ұлттық термин жасау ісіне Ахмет Байтұрсынов

бастаған ХХ ғасырдағы зиялы қауым өкілдерінен бастап бүгінгі қазақ зиялылары белсене атсалысып отыр. Жалпы, қазақ тілінде термин жасау ісі Ахмет Байтұрсынов еңбектерінен бастау алады [5].

Қазіргі ғылым мен техниканың қарқынды даму кезеңі термин саласында салалық терминологияға көп көңіл бөлуді қажет етеді. Салалық терминология дегеніміз – ғылым мен техникада, өндіріс пен шаруашылықта және т.б. түрлі салаларда қолданылатын терминдер мен ұғымдар, солардың жиынтығы. Осы кезеңге дейін салалық терминдер ішінде мал шаруашылығы мен жағрафия, ботаника ғылымының терминдеріне көп көңіл бөлінген. Бұл ғылым терминдерінің ертерек дамып қалыптасуының себебі: қазақтың ұлан-байтақ жері менертеден мал шаруашылығымен, әсіресе, жылқы, түйе, қой шаруашылығымен айналысқандығы. Сондықтан осы кезеңге дейін ауыл шаруашылығына қатысты терминдер кеңінен қарастырылды. Соңғы кезде қалыптасып, дамып бітпеген терминдік салалар қатарындағы үлкен бір сала – техника ғылымдары. Техника саласына көптеген шетелдік технология енгізіліп, жаңа құрал-жабдықтар өндірісте пайдаланылуда. Осыған байланысты мамандарға қойылатын талап – техникалық терминдерді де байытып, уақыт талабына сай түбегейлі жаңғырту қажет. Дегенмен, қазір терминология ғылымының түрлі саласына қатысты сөздіктер шығару барысында терминдер сараланып келеді [1].

Кезкелген ғылым саласындағыдай физика саласында да өзіне тән терминдердің жасалу жолы бар. Ғылымның кез-келген саласында термин жасауда әртүрлі көздер қолданылып, олар қазақ тіліндегі терминдер қорын толықтырып келді. Терминтануда ғалымдар термин жасам тәсілдерін түрліше жіктеді. Бірақ, бұл жіктеулердің ішінен негізінен тілдің лексика-семантикалық, синтетикалық немесе морфологиялық, аналитикалық немесе синтаксистік және калькалау тәсілдерін қарастыру терминтану саласындағы еңбектерде жиі кездеседі [2].

Лексика-семантикалық тәсіл – термин жасамның негізгі тәсілдерінің бірі ретінде терминологиялық лексика қабатының толығы, байи түсуіне үлкен септігін тигізетін негізгі амалдың бірі. Сол арқылы жасалған терминдер термин жасамның өзге амалдарына қарағанда әрі қысқа әрі нұсқа болып шығады. Семантикалық тәсіл дегенде, ең алдымен, ұлттық тіліміздің өз мүмкіндігін толығырақ пайдалануды көздейміз. Ішкі мүмкіндіктер – жалпы халықтық немесе жалпы әдеби тіл құрамында ежелден қолданылып, тіл мұқтажын өтеп келе жатқан байырғы сөздердің арнайы қызметке көшуі. Немесе олардың бір мағынасының терминдік қызметке бейімделуі. Жалпы, лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған терминдерді ғылым мен техниканың, соның ішінде біз сөз қозғағалы отырған физика саласында да кездестіруге болады. Олардың ішінде жаңадан жасалып жатқандары да, бұрынғы қазақша баламалары жоқ терминдердің орнына ұсынылып жатқандары да бар. Мысалы, физика саласындағы «куат» – «мощность», «желі» – «линия», «өріс» – «поле», «торап» – «сеть», «күш» – «сила» сияқты терминдер жалпы халықтық тілдегі сөздердің терминденуі арқылы жасалған. Ғалым Ө.Айтбаев термин жасамның бұл тәсілі жөнінде: «Негізінен, семантикалық тәсіл терминологиялық жүйені жасаудың алғашқы кезеңіне тән. Неге десеңіз, ғылым мен техниканың қанат жайған қазіргі жағдайында термин жасамның басқа сөзтіркесін, сөзбіріктіру, қосымшалы түрлері белең ала бастағанын дәлелдейтін дерек көп. Соған қарамастан семантикалық тәсіл өзінің термин жасаудағы өнімділік қасиетінен сәл де болса тежеле түскен тәрізді» деген пікір білдіріп, лексика-семантикалық тәсілден гөрі басқа тәсілдердің басым екендігін атап өтеді [4].

Қазақ тілі лексикасының ішінде терминдер дамуының басты өзегі – **синтетикалық** немесе **морфологиялық** тәсіл арқылы жаңа сөз тудыру. Түркі тілімізде соның ішінде қазақ тілі сөз тудырушы қосымшаларға бай және жүйеленуі де күрделі. Кейбір сөз тудырушы жұрнақтар тек қазақ тілінің төл сөздеріне ғана емес, сонымен бірге халықаралық және орыс тілінен енген терминдеріне де жалғана береді. Қосымшалар туралы сөз қозғағанда, зерттеушілердің термин жасауда өнімді жұрнақтар қатарына жатқызатыны:

-у жұрнағы. Етістіктерге жалғанып, қимыл есімдерін тудырумен бірге зат есімдерді де тудырады. Термин ретінде осы зат есімдер қолданылады. Қазақ тіліндегі терминологияның

қалыптасуына өлшеусіз үлес қосқан А.Байтұрсынұлының енгізген көптеген терминдері тұйық етістік – қимыл атау (есім) тұлғасында келеді: андау, әсірелеу, көріктеу т.б. Біздің қарастыратын физика саласында да бұл әдіс ең өнімді болып табылады. Ш. Құрманбайұлы өзінің «Қазақ лексикасының терминденуі» атты еңбегінде «Қазақ тілі терминологиясындағы қимыл атау формасымен келетін терминдер көбінесе орыс тіліндегі –ени(е), -ани(е) суффикстері арқылы жасалған терминдерге сәйкес келетінін байқауға болады» деген. Мысалы, «жылыту» – «отопление», «балку» – «плавление», «тежеу» – «торможение», «өлшеу» – «измерение», «ажырату» – «выключение» [1].

-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік түркі тіліндегі ең өнімді сөз тудырушы жұрнақ екені белгілі. Ол көбіне қоғамдық, әлеуметтік, ғылыми – техникалық терминдерді жасауда жиі қолданылады. Сонымен бірге, кірме терминдерге де жалғанады. Мысалы: «беріктік» – «прочность», «тұтқырлық» – «вязкость», «сыйымдылық» – «емкость», «қауіпсіздік» – «безопасность», «электрлік» – «электрический». Мысалдарда көрсетілгендей, бұл қосымшалар жалғанатын тұлғалардың морфологиялық құрылымдары бірдей болмайды. Олар түбір де, туынды да болып келе береді. Бұл қосымшалардың тағы бір ерекшелігі – тіркескен терминдерде анықтауыштық қызмет атқарады. Ол сөздің басында да, ортасында да, соңында да келебереді. Мысалы: сөздің басында «автоматтық ажыратқыш» – «автоматический выключатель», сөздің ортасында «аудандық энергетикалық жүйе» – «районная энерго система», сөздің соңында «әмбебап электр қозғалтқыш» – «универсальный электро двигатель».[3]

-ғыш, -гіш, -қыш, -кіш жұрнақтары терминолог – ғалым Ш. Құрманбай ұлының пікірінше, активтігі мен көзге түседі. Бұл туралы ғалым «физика саласында термин жасауда соңғы жылдары -қыш, -кіш, -ғыш, -гіш жұрнағы арқылы жасалған терминдердің молайғандығын, оның орыс тіліндегі –тель суффиксімен жасалған қосымшаларға сәйкес келеді» деп атап көрсетеді. Мысалы, «қозғалтқыш» – «двигатель», «қосқыш» – «включатель», «қыздырғыш» – «нагреватель», «ажыратқыш» – «выключатель». Ғалым бұл жұрнақтар арқылы жасалған терминдерде, біріншіден, мұнда бірізділік барын, екіншіден, тіл аралық сәйкестік сақталғанын, үшіншіден, бұл көмекші морфема арқылы жасалған терминдердің ықшамдылығымен, қолдануға қолайлығымен ерекшеленетіндігін де атап кетеді [6].

-уыш, -уіш жұрнағы туралы белгілі ғалым А.Ысқақов: «Бұл жұрнақтар -у және –ыш қосымшаларынан құралған күрделі жұрнақ. Бұл (-уыш, -уіш) форма етістіктерге жалғанып, олардан түрлі құрал-жабдықтар мен басқа да әралуан абстракт атаулар жасайды» деп термин жасауға қатысын ескереді. Мысалы: «өлшеуіш» – «измеритель», «орауыш» – «катушка», «реттеуіш» – «регулятор», «бөлектеуіш» – «отделитель». Бұл жұрнақтар арқылы жасалған терминдер көбіне еңбек құралдары мен техника тетіктеріне, машина саймандарына етістіктен шығарып ат қоюда неғұрлым қолайлы екені байқалады.

-ма, -ме жұрнағы арқылы жасалған терминдерді де энергетика саласында кездестіруге болады. «Батырма» – «кнопка», «орама» – «обмотка», «жүктеме» – «нагрузка» [4].

-лану, -лену, -дану, -дену, -тану, -тену, -ландыру, -лендіру, -тандыру, -тендіру, -дандыру, -дендіру тұлғасындағы қосымшалар көмегімен өзге тілдердегі бірқатар терминдер түбір тұлғасын сақтай отырып, қазақ тіліне кірігеді де, етістік мәнді терминдерді құрайды. Мысалы, «автоматтандыру» – «автоматизация», «газсыздандыру» – «дегазация», «полярлану» – «поляризация». Мысалдарда көрсетілгендей, бұл жұрнақтар арқылы жасалған терминдер қазақ тілінде берілу үшін өзге тілдегі тұлғасын сақтай отырып жасалады. Жоғарыда көрсетілген жұрнақтарды талдай отырып, оның қазақ тіліндегі физика терминдерін жасау ісінде маңыздылығын айқындағандай болдық [6].

Аналитикалық немесе **синтетикалық тәсіл**–қазақ тіл білімінде ертеректен қолданылатын және өнімділігімен ерекшеленетін тәсілдің бірі. Сөз жасамның аналитикалық тәсілі туралы белгілі ғалым «аналитикалық тәсіл бойынша жаңа сөз кемінде екі түбір сөзден жасалады, яғни бұл тәсілдің сөз жасамдық элементтері түбір сөздер» деп атап көрсетеді.

Физика саласында аналитикалық тәсіл бойынша жасалған терминдердің басым бөлігі тіркестіру тәсілі арқылы жасалып отыр. Терминолог Д.С. Лотте өз еңбегінде грамматикалық сөз тіркестерінің лексикалануы арқылы терминдерге ауысатынын ескерген.

Жалпы, кейбір зерттеушілердің көрсетуінде, сөздердің тіркесуі арқылы жасалған атаулар кез келген арнаулы саланың терминологиясында жетекші орын алады. Осы тәсіл арқылы жасалған терминдерді тіркесуші компоненттердің санына қарай екі компонентті, үш компонентті, төрт компонентті, бес компонентті деп бөлуге болады. Мысалы:

1.екі компонентті: «айнымалы өріс» – «переменное поле», «жылу торабы» – «тепловая сеть», «реактивті кедергі» – «реактивный ток».

2. үш компонентті: «сәуле шығару реакциясы» – «реакция излучения», «сыртқы электр өрісі» - «внешнее электрическое поле», «трансформаторлы қосалқы станция» – «трансформатная подстанция».

3.төрт компонентті: «ұзақ мерзімді жұмыс режимі» – «длительный режим работы», «үлкен көлемді майлы ажыратқыш»- «много объемный масляный выключатель»,

4.бес компонентті: «жүктелген күйінде кернеуі реттелетін трансформатор» – «трансформатор с регулированием напряжения под нагрузкой», «жерге тұйықталу тоғының жайылу аймағы» – «зона растекания тока замыкания на землю».

Ғалым Ш. Құрманбайұлы «Біздің терминологиялық лексикамыздағы сөздердің тіркесуі арқылы жасалған терминдердің үлес –салмағы әзірге статистикалық тұрғыдан дәл көрсетілген емес. Дегенмен, кейбір арнаулы салалардың терминдер жүйесін зерттеген еңбектердің нәтижесіне қарағанда, қазақ терминологиясында да көп сынарлы терминдердің 60 пайыздан (ең кем дегенде) аз болмайтыны байқалады» деген пікірі құптарлық. Бұл пікір біздің мақаламызда қозғалып отырған салаға да қатысты. Ғылыми-техникалық термин жасамда да біріккен сөздерден де жасалған терминдер молынан кездеседі. Олардың көбісінің алғашқы түбірі аударылмай алынып жүр: «электржетек»-«электропривод», «газтазартқыш»-«газоочиститель», «фотоөткізгіш»-«фотопроводимость», «энергиясыйымдылық» – «энергоемкость». Мұнымен қатар, қазақ тіліндегі екі немес үш түбір бірігу арқылы жасалған терминдер де кездеседі. «Көпұштық» - «многополюсник», «ауабаптағыш»-«кондиционер», «денгейөлшеуіш»-«уровномер», «дірілбасқыш» – «виброгаситель», «суөлшеуіш» – «водомер» терминдері екі түбірдің бірігуімен жасалған. Қосарлау арқылы сөз жасау – қазақ тілінде бұрыннан бар тәсіл. Бұл тәсіл терминжасамда да едәуір пайдаланылып жүр. Оған осы тәсіл арқылы жасалған төмендегідей терминдер мысал бола алады. «Ауа-отын қоспасы»-«воздушно-пластмассовая смесь», «жарық-техникалық арматура»-«светотехническая арматура», «вольт-секунд» – «вольт-секунд», «көлемдік-зарядтық полярлану» – «объемно-зарядная поляризация», «қайталама-қысқа мерзімдірежим» – «повторно – кратковременный режим».

Сондай-ақ, ғылыми-техникалық терминологияда сөздердің өнімді тобын қысқарту (аббревиатура) тәсілі құрайды. Тілдегі ықшамдалу заңдылығына байланысты сөздерді қысқартып алу – қазақ тілінде ертеден бар тәсіл. Мысалы, «авто» (грекше autos-өзі) сөзімен – «автореттеу»- «авторегуляция», «автоберілістер» – «автоколебания», «автотрансформатор»-«автотрансформатор», «терм» (грекше therme – жылу) сөзімен – «термометр» – «термометр», «термоядролық энергетика»- «термоядерная энергетика», «поли» (грекше poly-көп)- «политроптық процесс»-«политропный процесс», «полидисперсиялық»- «полидисперность», «аэро» (грекше aer-ауа) сөзімен – «аэрология» -«аэрология» терминдері жасалған [7].

Ал **калькалау тәсіл**-бұл да аударма үрдісінің жандануына байланысты кеңес дәуірінде пайда болған өнімді амалдардың біріне айналған. Мұның, әсіресе, терминжасам мәселесіндегі рөлі айрықша. Физика саласындағы калька терминдердің басым бөлігі орыс тіліндегі терминдер үлгісімен жасалған.

Ғылыми-техникалық терминдерді қалыптастырудың Кеңестік терминология мектебінің негізін қалаушы Д.С.Лотте ғылыми-техникалық терминдердің қалыптасуы үшін бірнеше тәсілдердің қолданылатынын атап өтеді:

Соның ішінде терминді аудару жөнінде: «жаңа терминдерді қалыптастыру мен терминологияны қайта қараған кездебір жақтан ғылыми нақтылық талабын, екінші жақтан қысқа түрде (нақты) қалай қолдану керек деген сұрақ туындайды. Сондықтан кейде басқа тілден енген терминдерге жүгінеміз. Бұл жағдайда екі тәсіл қолданылатынын, яғни, терминдерді «дайын күйінде» алу немесе дәлме-дәл, яғни сөзбе-сөз аударма күйінде алу керектігін» атап көрсетеді [8].

Жоғарыдағы тұжырымдарды жинақтағанда мынадай қорытынды жасауға болады.

1. термин қандай тәсіл арқылы қалыптасса да, жаңа терминнің қалыптасуына бір сөздің лексикалық мағынасы тірек болады;

2. термин жасауға негіз болған тәсілдің қай-қайсысы да терминжасауда өнімді қызмет атқара алады;

3. арнаулы сала терминдерін жасауда, сөз тудырушы тәсілдердің актив, пассивтігін ажыратуға болады.

4. термин-жалпы лексикалық қорымыздың бір бөлшегі.

Сондықтан терминология жүйесінде морфологиялық тәсілдердің болуы-табиғи құбылыс.

Әдебиеттер тізімі

1. Айтбаев Ө. «Қазақ сөзі». Алматы: Ғылым, 1997, 180 б.
2. Құрманбайұлы Ш. «Қазақ лексикасының терминденуі». Алматы: Сардар, 1998, 358 б.
3. Аппакова Т.Г. «Аффиксы терминообразования». Алматы: Білім, 1990, 244б.
4. Құрманбайұлы Ш. «Қазақ терминологиясы дамуының ғылыми қағидаттары». Алматы: Жалын, 2004, 341 б.
5. Ысқақов А. «Қазіргі қазақ тілі». Алматы: Ғылым.1991, 520 б.
6. Оралбаева Н. «Қазақ тіліндегі сөзжасам жүйесі». Алматы: Фолиант, 1984, 304 б.
7. Құрманбайұлы Ш. «Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам». Алматы: Ғылым, 2005, 360 б.

Аннотация

В этой статье речь идет о том, что язык физики-это физические термины. Физический термин - это слово или словосочетание, которое представляет собой название физического понятия, а физическое понятие – изображение существенных признаков физических объектов и физических явлений. На сегодняшний день физику на полной основе можно назвать языком науки и техники в настоящее время. Конечно, какая - то наука используется не только физическим, но и естественным и своим специальным языком. При создании термина в любой области науки используются различные источники, которые пополняли фонд терминов на казахском языке. В познании термина ученые разошлись с терминообразующими способами. Однако из этих классификаций следует, что в основном речь идет о лексико-семантическом, синтетическом или морфологическом, аналитическом или синтаксическом и калькуляционном подходах языка.

Annotation

This article is about the fact that the language of physics is physical terms. A physical term is a word or phrase that represents the name of a physical concept, and a physical concept is an image of essential features of physical objects and physical phenomena. Today, physics on a full basis can be called the language of science and technology at the present time. Of course, some science is used not only by the physical, but also by the natural and its special language. When creating a term in any field of science, various sources are used, which replenished the Fund of terms in the Kazakh language. In cognition of the term, scientists have diverged from term-forming ways. However, it follows from these classifications that it is mainly a question of lexico-semantic, synthetic or morphological, analytical or syntactic and calculative approaches of the language.

ӘОК 823.616.242.07

А.А. Шойбекова, А.Ж. Альбаева, Ж.Ф. Абдувалиев

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
студент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

САН ЕСІМ СӨЗЖАСАМЫ

Түйін

Бұл мақалада сан атаулары - өте көне заманнан келе жатқан сөздер, оларды барлық көне жазба ескерткіштерден кездестіруге болады. Сан есім сөздердің сөзжасам жүйесі ерте қалыптасқан, өзіндік сөзжасамдық бірліктері бар, ерекшеліктері бар. Сан есімнің сөзжасамдық бірліктеріне сан атаулары және сөзжасамдық жұрнақтар жатады. Сан атаулары сөзжасамда негіз сөз қызметін атқарады. Сан есімнің жұрнақтары сөзжасамдық қосымшалар қызметін атқарады. Сан есім сөзжасамына басқа сөз таптарының сөздері қатыспайды яғни басқа сөз табынан сан есім сөздер жасалмайды. Сан есім сөзжасамында тілде қалыптасқан- сөзжасамдық тәсілдердің біразы қолданылады, бірақ бәрі емес. Мысалы сан есімде семантикалық тәсіл қолданылмайды, синтетикалық тәсіл өте өнімсіз, ал сөзжасамның аналитикалық тәсілі сан есім сөзжасамында негізгі қызмет атқарады. Сан есімнің сөзжасамдық бірліктерінің қызметі белгілі заңдылықтарға негізделген. Сан есімнің синтетикалық тәсіл арқылы жасалуы белгілі қосымшалармен ғана байланысты. Сан есім -қосымшаға өте кедей сөз табы. Сан есімнің сөзжасам қосымшаларының қолданылуының тілде өзіндік заңдылығы қалыптасқан. Сан есім жұрнақтары басқа сөз табына жалғанбай, тек сан есім сөздерге ғана жалғанады. Басқа сөз таптарының қосымшалары өз аясында тұйықталмайтын болса, сан есімде оның сөзжасамдық қосымшалары оның өз аясынан шықпайды, яғни басқа сөздерге жалғанбайды. Сан есім қосымшалары жаңа сан атауларын жасай алмайды, тек сандық атауларды түрлендіріп, оған түрлі мағына үстейтіндігі айтылады.

Кілттік сөздер: Сан есім, сөзжасам, сөзжасамдық қосымшалар, сөз табы синтетикалық тәсіл, есім жұрнақтары, мағына үстейді, сан атаулар.

Сан атаулары - өте көне заманнан келе жатқан сөздер, оларды барлық көне жазба ескерткіштерден кездестіруге болады. Сан есім сөздердің сөзжасам жүйесі ерте қалыптасқан, өзіндік сөзжасамдық бірліктері бар, ерекшеліктері бар. Сан есімнің сөзжасамдық бірліктеріне сан атаулары және сөзжасамдық жұрнақтар жатады. Сан атаулары сөзжасамда негіз сөз қызметін атқарады. Сан есімнің жұрнақтары сөзжасамдық қосымшалар қызметін атқарады [1].

Сан есім сөзжасамына басқа сөз таптарының сөздері қатыспайды яғни басқа сөз табынан сан есім сөздер жасалмайды. Сан есім сөзжасамында тілде қалыптасқан- сөзжасамдық тәсілдердің біразы қолданылады, бірақ бәрі емес. Мысалы сан есімде семантикалық тәсіл қолданылмайды, синтетикалық тәсіл өте өнімсіз, ал сөзжасамның аналитикалық тәсілі сан есім сөзжасамында негізгі қызмет атқарады. Сан есімнің сөзжасамдық бірліктерінің қызметі белгілі заңдылықтарға негізделген. Сан есімнің синтетикалық тәсіл арқылы жасалуы белгілі қосымшалармен ғана байланысты. Сан есім - қосымшаға өте кедей сөз табы. Сан есімнің сөзжасам қосымшаларының қолданылуының тілде өзіндік заңдылығы қалыптасқан. Сан есім жұрнақтары басқа сөз табына жалғанбай, тек сан есім сөздерге ғана жалғанады. Басқа сөз таптарының қосымшалары өз аясында тұйықталмайтын болса, сан есімде оның сөзжасамдық қосымшалары оның өз аясынан шықпайды, яғни басқа сөздерге жалғанбайды. Сан есім қосымшалары жаңа сан атауларын жасай алмайды, тек сандық атауларды түрлендіріп, оған түрлі мағына үстейді [2]. Мысалы, Екінші, үшінші күндері ағаш отырғызушылардың тобы көбейе түсті. Иә, айтты — айтпады, өткен жылы төртінші бөлімше колхоз бойынша мемлекетке астық сату жоспарын бірінші

болып орындады. (Қ. Боранбаев). Осындағы екінші, үшінші, төртінші, бірінші деген сан есімдердің құрамындағы -нші, -інші жұрнағы реттік сан есімдер жасайды, яғни ол - сан есімнің бір семантикалық тобының жұрнағы. Мұнда осы сөздерге негіз болып тұрған сан атауларынан басқа сандық ұғым, атау жасалмаған. Негіз сөздің сандық ұғымының үстіне реттік мағына қосылған. Сан есімнің сөзжасамдық жұрнақтары мағынаны турлендіруші жұрнақтарға жатады. Мұндай сан есім қосымшалары көп емес, оларға реттік, жинақтық сан есімдердің қосымшалары жатады. Сан есімнің сөзжасамдық жұрнақтары сан есімнің мағыналық топтарын жасайды. Сан есімнің түрлі мағыналық топтарын жасауға басқа сөз таптарының көрсеткіштері де қатысады. Бұл құбылыс та-тіл заңдылығынан негізгі орын алмағанымен, тілде бар жағдай. Тілдік бірліктердің өз қызметінен басқа да түрлі қызмет атқаруы-кездесіп отыратын құбылыс. Сан есімнің мағыналық топтарының жасалуында бұл біраз орын алады [3]. Мысалы, Жасы сол кезде қырықтарды алқымдаған, сақалды, мұртты кісі еді. (С. Мұқанов). Жасы отыздардағы, қыр мұрынның астына шоқталап мұрт қойған - сіріңке қара жігіт. (Ж. Жұмақанов).

Мұнда қырықтар, отыздар деген болжалдық сандар сан есімге көптік жалғау жалғану арқылы жасалған, сан есімнің болжалдық семантикалық тобының жасалуына зат есімнің көптік жалғауы қатысып тұр [4].

Сөзжасамдық бірліктер тек қосымшалар ғана емес екені белгілі. Сан есім сөзжасамының түп негізі қосымшаларда емес, түбір сөзге, сандық атауларға қатысты. Сан атауларына тіліміз өте бай. Қандай болмасын сандық ұғымды дәлме-дәл білдіруге тіл байлығымыз, сандық атауларымыз жеткілікті. Осы бай сан атаулары негізінен бір сандық атау мен екінші сандық атаудың бір-біріне тіркесуі арқылы жасалған. Басқаша айтқанда, сан есімде сөзжасамдық негізгі бірліктер - сан атауларының өзі, өйткені сан есімде сан атаулары бір сандық атау мен екінші сандық атаудың тіркесі арқылы жасалған. Олай болса, сан есімде сандық ұғым негізінен күрделі сан атаулары арқылы беріледі. Сандық атаулардың негізгі жасалу жолы аналитикалық тәсілмен байланысты болғандықтан, бұл тәсіл арқылы сан есімдердің жасалуының өзіндік жолы, тіркесу реті, модельдері бар [5].

Сан атауларын бір-бірімен тіркестіретін морфемалар, жалғастырушы қосымшалар тілде жоқ, сан есімнің жасалуы таза аналитикалық тәсілге жатады. Сондықтан сан есім сөзжасамының аналитикалық түрінде сөзжасамға қатынасатын сыңарлардың орын тәртібінің маңызы өте зор. Мысалы, он бір, он бес, отыз алты, елу сегіз, тоқсан тоғыз т.б. Осы сандық ұғымды білдіру үшін сыңарлардың осы орны сақталу керек. Олардың орнын өзгертуге болмайды. Мысалға жоғарыдағы сандардың сыңарларының орнын өзгертіп, бір он, бес он, алты отыз, сегіз елу, тоғыз тоқсан түрінде алсақ, жоғарыдағы мағына сақталған жоқ, мүлдем басқа мағына туды. Бұдан сан есімнің аналитикалық тәсіл арқылы жасалымында сыңарлардың орын тәртібі өте тұрақты, оның ерекше мәні бар. Сан есім кез келген сандардың бір-бірімен тіркесуі арқылы жасалмайды. Мұнда қалыптасқан белгілі заңдылық бар. Ол заңдылық бойынша тілімізде сан атауларының қайсысының қалай тіркесуі қалыптасқан. Оны күрделі сандардың тіркесуі үлгілерінен көруге болады, ал сан есім сөзжасамдық үлгілерге өте бай. Айталық ондық пен бірлік аралас сандардың жасалу үлгісімен жүздіктердің үлгісін салыстырып қарайық. Ондық пен бірлік аралас сандар он және бірлік сыңардан тұратын ондық - бірлік түріндегі үлгі арқылы жасалады да, мағына сыңарлардың мағынасының қосындысынан туады: отыз бес, қырық жеті, елу алты, сексен жеті т.б. Ал жүздік атаулар бірлік-жүздік үлгісімен жасалады да, мағына сыңарлардың мағынасының көбейтіндісінен туады. Мысалы, екі жүз, бес жүз, алты жүз, сегіз жүз т.б. Әр түрлі сандық атаулардың түрлі-түрлі нақтылы үлгілері бар. Ол үлгілердің әрқайсысының белгілі құрамы бар, оған қатысатын сыңарлар тек сан есім сөздер ғана. Әр үлгі бір топ сандардың атауларын жасайды. Сан есім сөзжасамдық үлгілері күрделі сан атауларының жасалуын көрсетеді, ал сан есім мағыналық топтары да аналитикалық тәсіл арқылы жасалады, бірақ, мұнда сыңарлардың тек қана сан есім болуы міндетті емес, өйткені оған басқа сөз табы, яғни шылаулар да қатыса береді. Мысалы, Оның құны көп болса, 10-15 сом

(С. Мұқанов). Айналасы отыз шақты ғана үйлік төрелер бірімен-бірі айнала құда (С. Мұқанов). Осы мысалда сан есімнің болжалдық тобына жататын екі мысал бар. Оның біріншісі он және он бес сандарының қосарлануы арқылы жасалған, оның сыңарларының екеуі де сан есімнен, ал екіншісі есептік санға шақты шылауының тіркесуі арқылы жасалған. Нақтылы сандық атаулардың жасалуына қатысатын бірліктер - тек қана сан есімдер. Ал сан есімнің мағыналық топтарының жасалуына сан есімнің өз көрсеткіштерімен қатар, басқа сөз таптарының кейбір көрсеткіштері де белсенді қатысады. Әрине, сан есім мағыналық топтарының жасалуына кез келген қосымша қатыса бермейді. Ондай қызметке араласатын қосымшалардың түрлері де, саны да белгілі. Жоғарыда сан есім сөзжасам жүйесіне берілген сипаттамалардан сан есім сөзжасамының басқа сөз таптарының сөзжасамымен салыстырғанда, өзіндік ерекшелігі молдығы байқалды. Оларды жинақтай келгенде, төмендегі ерекшеліктерді атау қажет. Ол ерекшеліктердің бірі - сан есімнің сөз тудырушы, сандық ұғым жасаушы жұрнақтарының жоқтығы. Сан есім құрамында кездесетін, көне қосымшалардың жағдайы басқаша. Олар: -ыз/-із/сегіз, тоғыз/, -ты/-ті/алты, жеті. Бұл морфемалардың этимологиясы белгісіз. Қосымша сөзде кездесетін тілдік бірлік, бірақ ол басқа сандарда қайталанбайды. Ал сан есім сөздердің құрамында кездесетін басқа жымдасқан морфемалардың түп негізі белгілі сөзге барып тіреледі. Бұл заңды, өйткені сан есім сөзжасамының негізі-синтетикалық тәсіл емес, аналитикалық тәсіл. Оған дәлел ретінде құрамы күрделі морфемадан тұратын алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан атауларын келтіруге болады. Н.К. Дмитриев кейбір жеке сөздердің этимологиясына келсек, алтмыш /алпыс/, етмеш сөздері /алты/, ете /жеті/ сөздерінен -мыш, -меш жұрнақтары арқылы жасалған, ол алғаш он дегенді білдірген болуы керек. Мұндай сан есім формалары көптеген түркі тілдеріне қатысты дейді [6].

Ол сексен, тоқсан сөздерін сегіз, тоғыз сөздерімен байланыстырады да, олардың құрамындағы екінші сыңары он сөзінің өзгерген түрі деп санайды. Сан есімнің сөзжасамдық жұрнақтары болмағандықтан, ол өзінің құрамын басқа сөз таптарының лексикалық бірліктері арқылы толықтыра алмайды. Сан есім сөзжасамының басқа сөз таптарының сөзжасамынан негізгі ерекшеліктерінің бірі де осы белгіге байланысты. Сан есім сөзжасамына тек сан атаулары ғана негіз болады, басқа сөз таптары сан атауларының жасалуына негіз бола алмайды. Басқаша айтқанда, сан есім сөзжасамы сан есім аясынан шықпайды. Сан есімдер өзінің ішкі мүмкіндігі арқылы ғана байып, толығып, басқа сөз табының қатысын керек етпейді. Мұндай ерекшелік басқа сөз таптарында кездеспейді. Сондықтан оны сан есім сөзжасамына байланысты негізгі ерекшеліктердің бірі санауға әбден болады. Сан есімнің жекелеген қосымшалары тек сан есімдерге ғана жалғанады, басқа сөз таптарына жалғанбайды яғни мұнда негіз сөз тек сан есім ғана болуға тиіс. Бұл жағдай сан есім сөзжасамының өз ішінде тұйықталуын туғызған, басқаша айтқанда, сан есім сөзжасамы өз аясында қалады, бұл да-сан есім сөзжасамының бір ерекшелігі. Сан есім сөзжасамында тағы бір ерекшелік өзіне назар аударады [5].

Сан есім сөзжасамындағы негізгі үлгілер мен тәсілдер қазір өз қызметін тұйықтаған, өте пассивтенген, олар-тілді сан атаулармен қазір күнделікті толықтырып отырған үлгілер мен тәсілдер емес. Анығырақ айтсақ, сан есім сөзжасамының үлгілері мен тәсілдері бір кездері өте белсенді қызмет атқарып, тілдегі сан атауларын жасаған. Тілімізге орыс тілінен миллион, миллиард, триллион сияқты сан атаулары енген, олардың тіркесімен талай сан атауларын жасауда сан есім сөзжасамының тәсілдері мен үлгілері қызмет атқарған. Бірақ сан есім сөзжасамының тәсілдері мен үлгілері қазір жаңа сан атауларын жасап, тілге жаңа сан қосып, үздіксіз қызмет етіп отырған жоқ. Сондықтан да сан есім құрамы басқа сөз таптарымен салыстырғанда, тұрақты деуге болады. Аталған жағдайлар сан есім сөзжасамының өзіндік ерекшелігін танытады. Сандық ұғымдарды білдіретін сөздер басқа ешбір халықтың тілінен кем емес. Қазақ тілінде миллионға дейін күрделі сан атаулары жасалған, сан есімді сөз табы дәрежесіне көтеретіндер де - осы күрделі сан атаулары. Бірақ

олар санаттан тыс қалып, сөздіктерде көрінбей жүр. Сан есім атауларынан сөздікте небәрі 20 шақты дара сандардың атаулары ғана беріледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Алматы: Ғылым, 2002, 231 б.
2. Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Алматы: Ғылым, 1999, 120 б.
3. Салқынбай А. Қазақ тілі сөзжасамы. Алматы: Ғылым, 2003, 245 б.
4. Төлеуов Ә. Сөз таптары. Алматы: Ғылым, 1982, 148 б.
5. Қазақ грамматикасы. Астана: Астана Кітап, 2002, 420 б.
6. Қазақ тілінің грамматикасы. Алматы: Ғылым, 1967, 258 б.

Аннотация

В этой статье названия чисел очень древние, и их можно найти во всех древних памятниках. Числовая система слов состоит из ранних словесных единиц и признаков, а числовые единицы включают цифры и производные от слова суффиксы. Числовые имена служат основой слов. Суффиксы пространства имен - это приложения для обработки текста. Имена других словосочетаний не включены в слово «Числовое». Никакого слова в другом слове не используется. В языке используется множество слов, но не все. Например, мой семантический подход к синтаксису не применяется, синтетический подход очень неэффективен, а аналитический подход к речи является основной функцией числового слова. Функция подсчета слова в словах основана на известных законах. Использование числового имени в синтетическом подходе зависит только от определенных дополнений. Название числительных - чрезвычайно компактное слово для приложения. Формируется оригинальный язык использования послонных названий сан. Цифровое пространство имен не добавляется к другому слову, а только к числовому имени. Если в контексте его речи нет других слов, я не помню его словосочетания в своем уме, то есть он не привязан к ключевым словам. Приложения имени числительного не могут создавать новые числовые имена, а только конвертировать числовые имена и говорить, что они переопределяют разные значения.

Abstract

In this article, the names of the numbers are very ancient and can be found in all ancient monuments. The word number system consists of early word units and characters, and the number units include numbers and word-derived suffixes. Numerical names serve as the basis of words. Namespace suffixes are word processing applications. The names of other phrases are not included in the word "Numeric". No word in the other word is used. The language uses many words, but not all. For example, my semantic approach to syntax does not apply, the synthetic approach is very inefficient, and the analytical approach to speech is the main function of the numeric word. The word count function in words is based on known laws. The use of a numeric name in the synthetic approach depends only on certain additions. The name of numerals is an extremely compact word for the application. The original language of the use of word-by-word names of San is formed. A numeric namespace is not appended to another word, but only to a numeric name. If there are no other words in the context of his speech, I do not remember his phrase in my mind, that is, he is not tied to the key words. Numeral apps can't create new numeric names, only convert numeric names and say they override different values.

ӨОК 823.613.242.04

А.А. Шойбекова, Н.А. Байжанова, А.П. Аязбек

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
студент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛІПБИІ - ЖАС ҰРПАҚТЫ ЖАҢА ЖЕТІСТІКТЕРГЕ ЖЕТЕЛЕЙДІ

Түйін

Бұл мақалада латын әліпбиінің әлемде кеңінен қолданылуы және тарихы және қазақ қоғамына, халқына латын әліпбиінің қаншалықты маңызды екендігі. Жазуды жаңа әліпбиге көшірудің мәдени-әлеуметтік, лингвистикалық, экономикалық, саяси, ақпараттық, педагогикалық себептері. Жаңа әліпби мәселесіне қатысты салыстырмалы пікірлер. Латын графикасына көшу жұмыстарының жүйелі жүргізілуі. Болашағымыз үшін осындай шешім қабылдауға тиіс және ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіміз, ең бастысы - қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызатындығы. Дүниежүзілік ақпаратта латын әліпбиінің орны үлкен екендігі. Барлық озық технологияның тіліне айналған латын әліпбиіне көшу - еліміз үшін, өнеріміз бен мәдениетіміз үшін үлкен рухани құбылыс екендігі айтылған. Латын әліпбиі туралы дереккөздерді келтіре отырып, қазақ қоғамына, халқына латын әліпбиінің қаншалықты маңызды екендігін. Бұл дегеніміз-білім, ғылым, саясат пен техника, мәдениет пен өнер, спорт тағы басқа дүниелерге қатысты жазбаша ақпараттың барлығы дерлік латын графикасымен берілетіндігі қоғамдық өмірдегі жаңалықтардың басым бөлігі осы графиканың негізінде таралатындығы айтылды. Латын әліпбиіне көшу-қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосары сөзсіз. Біз латын әліпбиіне көше отырып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақ анықтап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезінде сөздер қолданысындағы артық кірме сөздерден арылатындығымыз, сондықтан латын әліпбиіне көшу біз үшін, болашақ үшін әлдеқайда маңыздырақ екендігі айтылды.

Кілттік сөздер: Латын әліпбиі, жазуды, жаңа, ортақ, көшу, дыбыстар, мәселе, ұсынды, рухани, мәдени, ғылыми, әлемдік өркениет, ықпал.

Латын әліпбиі, әлемде кеңінен қолданылады. Б.з.б. 7 ғасырда Римде грек және этрус әліпбиінің тармағы ретінде пайда болып, б.з. 1 ғасырында қалыптасты. Жазу оңнан солға немесе солдан оңға қарай жазылып, бағыты әрдайым алмасып отырған. Б.з.б. 4 ғасырдан бастап жазу тек солдан оңға қарай жазылды, алғаш 20 әріп болды. Орта ғасырда Латын әліпбиі Еуропаға тарады, Африка, Америка және Азия халықтары пайдаланды. Латын сөздерін оқуға негізделген әріп таңбалары қалыптасты.

Ескі әліппе мен жаңа әліппе мәселесіне қатысты академик В.Бартольд та өзіндік тұжырым жасаған. Ол латын әліппесінен түрік дыбыстарын таңбалауға ыңғайлау мәселесіне қатысты профессор А.Н. Самойлович баяндама жасап, латын әліппесін алудың қолайлылығын баса көрсеткендігін айта келе, латын әліпбиін алу кезінде оған жаңа бірнеше әріптерді қосуды ұсынды. Оның себебін Еуропа елдерінде әр халық латын әріптерін түрліше қолданатындығын, сондықтан әріптерді бірізділеу арқылы қолдануды дұрыс санады [1].

Ұлт зиялылары Халел Досмұхамедұлы, Мұхтар Мурзин, Ә.Байділдин және тағы басқалар латын әрібінің ыңғайлылығын насихаттауға белсене кірісті. Латын әрібінің алғашқы нұсқасын жасаушылардың бірі Халел Досмұхамедұлы болған. Одан кейінгі «Қазақ тіліне латын әрібін алу мәселесі» деген мақаласында: «Түркі халықтарына араб харіфтерін тастап, латын харіфін алу керек деген сөз көптен бар. Әзербайжандар латын харіфтерін қабылдады, жаһұттар да солай қылды. 1922 жылғы съезінде өзбектер де өз тілін латын харіфтерімен пішті. Профессор Поливанов үлгі жасады» - деген болатын [7]. Латын әліпбиі біздің жыл

санауымыздан 800 жыл бұрыннан келе жатыр, яғни үш мың жылға жуық уақыттан бері бар. Жоғарыда аталған латын әліпбиі туралы дереккөздерді келтіре отырып, қазақ қоғамына, халқына латын әліпбиінің қаншалықты маңызды екенін аңғаруға болады. Бұл жайына Елбасымыз 2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшу туралы ойларын таратып айтты. Бірақ біз көп ұлтты халықпыз. Әр ұлттың ой-пікірі бар. Қазіргі кириллица арқылы қазақтардың да, қазақстандықтардың да бірнеше буыны тәрбиеленіп, білім алды. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады.

Қазақ тілінің жетілуі заман талабаны сай өзгеріп отырғаны бізге мәлім. Тарихқа жүгінетін болсақ, қазақ халқы өзге түркі халықтары сияқты 4-5 ғасыр бойы араб жазуын пайдаланды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап зиялылар, оның ішінде Ыбырай Алтынсарин тәрізді ағартушылар, қазақтың ұлттық жазба әдеби тілін қалыптастыру үшін оның дыбыстық жүйесін толық бере алатын жаңа алфавит қабылдауды не осы жазуды жетілдіруді күн тәртібіне қоя бастады [4].

Қазақ жазуы - қазақ тілінің әріп таңбаларынан тұратын жазу жүйесі. Көне заманнан бері қазақтар әртүрлі жазу жүйесін пайдаланып келген. Олардың алғашқысы қазақпен бірге басқа да түркі халықтарына ортақ болған руна жазуы. Осы жазу үлгісінде Күлтегін, Білге қаған ескерткіштері сияқты көне түркі мұралары сақталған. V-XII ғасырларды қамтитын руна жазуы Орхон, Енисей, Талас өзендері бойынан табылып отыр. Мұның өзі біздің ата-бабаларымыздың өмір сүрген географиялық орындарын көрсетеді. VIII-IX ғасырларда қазақ даласына мұсылман дінінің келуі - араб жазуын ала келді. Араб графикасына негізделген жазу үлгісі 1929 жылға дейін сақталып келді. Яғни осы тұсқа дейін жазылған еңбектер араб жазуы негізінде хатқа түсті. Оны Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім сияқты ұлы тұлғалар қолданды. XX ғасырдың басында А.Байтұрсынұлы араб жазуын қазақ тілінің заңдылықтарына орай бейімдеп, қазақ әліпбиін жасады. Осы әліпби негізінде кітаптар жарық көрді, шәкірттер білім алды. Мағжан, Абай, Мұхтар секілді алыптардың еңбектері осы әліпби негізінде жазылды. 1929-1940 жылдар аралығында халқымыз латын графикасы негізіндегі әліпбиді пайдаланды. 1940 жылдан бастап қазіргі қолданыстағы кириллицаға негізделген әліпби қолданылуда [2].

ҚР Білім және ғылым министрлігі Түркі академиясының президенті Шәкір Ыбыраев әліпбиді латынмен ауыстырғанда біздің ұтатын жақтарымыз деп мынадай пункттерді атап көрсеткен болатын: Біріншіден, тіл тазалығы мәселесі. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік аламыз. Екіншіден, қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқартатыны белгілі. Ол барлық оқу орындарында оқыту үрдісін жеңілдетеді. Уақыт та, қаржы да үнемделеді. Үшіншіден, латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылады. Төртіншіден, түбі бір түркі дүниесі, негізінен, латынды қолданады. Біздерге олармен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым-қатынасты, тығыз байланысты күшейтуіміз керек [6].

Латын әліпбиін пайдалану Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан, Түркіменстан сияқты мемлекеттердің тәжірибесінен сәтті өткен. Дүниежүзілік ақпаратта латын әліпбиінің орны үлкен. Сондықтан латын әліпбиіне көшу мәселесі кезек күттірмейтін мұндет. Әлемдегі қазақтар өздерінің тұратын мемлекеттеріне қарай араб, латын, кириллица таңбаларына негізделген әліпбиді қолдануда. Осы тұрғыдан келгенде ортақ әліпбидің болуы халқымыздың бір-бірін түсінісуіне оң ықпал тигізетіні бұған дейін сан мәрте айтылды. Оны бүгін қайта дәлелдеудің қажеті де жоқ. Елбасы тапсырмасына сай бүгінгі таңда латын графикасына көшу жұмысы соңғы дайындық мезгіліне жақындап келеді [5].

Бұқаралық ақпарат деректеріне сүйенсек, бүгінде әлемнің 70% елдері латын жазуы арқылы білімді игеріп, ғылыми зерттеулермен танысуда. Бұл дегеніміз – білім, ғылым, саясат

пен техника, мәдениет пен өнер, спорт т.б. қатысты жазбаша ақпараттың барлығы дерлік латын графикасымен беріледі, қоғамдық өмірдегі жаңалықтардың басым бөлігі осы графиканың негізінде таралады дегенді білідерді. Демек, латын әліпбиінің біздің отанымыздың әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына қосылу талабының орындалуы жолында маңызды роль атқаратыны сөзсіз.

Жазуды жаңа әліпбиге көшірудің мәдени-әлеуметтік, лингвистикалық, экономикалық, саяси, ақпараттық, педагогикалық себептері бар. Осы орайда, қазақ жазуын латын графикасына көшіру де мезгілі жеткен мәселе екенін қазіргі Қазақстан қоғамында болып жатқан талқылаулар көрсетіп отыр [3].

Барлық озық технологияның тіліне айналған латын әліпбиіне көшу- еліміз үшін, өнеріміз бен мәдениетіміз үшін үлкен рухани құбылыс. Елбасы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында бұл мәселені таяу жылдардағы негізгі міндеттердің бірі деп бекітті. Әлемдік өркениет көшінен қалмай, қазақ тілінің халықаралық дәрежеге көтерілуін қаласақ, латын қарпін қолданысқа енгізудің мәні орасан.

Латын әліпбиіне көшу- қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін әкелері сөзсіз. Біз латын әліпбиіне көше отырып, өркениетті елдердің қатарына қосылып, тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақ анықтап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезінде сөздер қолданысындағы артық кірме сөздерден арыламыз. Сондықтан латын әліпбиіне көшу біз үшін, болашақ үшін әлдеқайда маңыздырақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Әліппе айтысы. Қарағанды: ҚарМУ, 1990, 106 б.
2. Уәли Н. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы Ұлттық рухтың ұлы тіні - Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы: Ғалым, 1999, 281б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Ұлттық рухтың ұлы тіні - Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы: Ана тілі, 1992, 448б.
4. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан халқына Жолдауы / 14 желтоқсан 2012 ж. /
5. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. Алматы: Ғылым, 2004ж, 238б.
6. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Ана тілі, 1998, 304б.
7. Жүнісбек А. Қазақ грамматикасы (сегментті фонетика бөлімі). Астана: Астана Кітап, 2002, 320 б.

Аннотация

В данной статье говорится о широте использования латинского алфавита в мире и об ее истории. Об использовании латинского алфавита и степени ее полезности для казахского общества, народа. Культурно-социальные, лингвистические, экономические, политические, информационные, педагогические причины перевода письменности на новый алфавит. Сравнительные мнения относительно вопроса нового алфавита. Системное проведение работ по переходу на латинскую графику. Получение возможности сохранения чистого природного состояния казахского языка, за счет сокращения букв, обозначающих звуки неприемлемые нашему языку. Необходимость принятия такого решения для нашего будущего, полное освоение английского языка и языка интернета, а главное – создание условий для модернизации казахского языка. Значительная роль латинского алфавита в мировой информации. Переход на латинский алфавит, который превратился в язык всех передовых технологий, - огромное духовное явление для нашей страны, искусства, культуры. Указывая перечисленные источники о латинском алфавите, степень значимости латинского алфавита для казахского общества, народа. Сказано от том, что письменная информация о знании, науке, политике и технике, культуре и искусстве, спорте и других работах дается с помощью латинской графики, основная часть письменных новостей социальной жизни распространяется на основе латинской графики. Безусловно, что переход на латинский алфавит приведет к прогрессу казахского народа, поможет развиваться ему в соответствии с требованиями времени, окажет весомую помощь всестороннему развитию страны в будущем. Перейдя на латинский алфавит мы

присоединимся к числу цивилизованных стран, четко определим звуковые системы языка, избавимся от лишних заимствованных слов, используемых при написании и озвучивании на казахском языке. Поэтому говорится о значимости перехода на латиницу для нас и для будущего поколения.

Abstract

This article talks about the widespread use of the Latin alphabet in the world and its history. The use of the Latin alphabet and the degree of its usefulness for the Kazakh society, people. Cultural and social, linguistic, economic, political, informational, pedagogical reasons for the translation of writing in the new alphabet. Comparative opinions on the issue of the new alphabet. Systematic work on the transition to the Latin script. Getting the opportunity to preserve the pure natural state of the Kazakh language, by reducing the letters denoting sounds unacceptable to our language. The need to make such a decision for our future, the full development of the English language and the Internet language, and most importantly - the creation of conditions for the modernization of the Kazakh language. The significant role of the Latin alphabet in world information. The transition to the Latin alphabet, which has turned into the language of all advanced technologies, is a huge spiritual phenomenon for our country, art, culture. Pointing out the listed sources about the Latin alphabet, the degree of importance of the Latin alphabet for the Kazakh society, people. It is said that written information about knowledge, science, politics and technology, culture and art, sports and other works is given using Latin graphics, most of the written news of social life is distributed on the basis of Latin graphics. Of course, the transition to the Latin alphabet will lead to the progress of the Kazakh people, will help them develop in accordance with the requirements of the time, and will greatly contribute to the comprehensive development of the country in the future. Having switched to the Latin alphabet, we will join the number of civilized countries, clearly define the sound systems of the language, get rid of the extra borrowed words used in writing and scoring in the Kazakh language. Therefore, the significance of the transition to the Latin alphabet is said for us and for the future generation.

ӘОК 823. 612. 242.02

А.А. Шойбекова, Қ.А. Балқыбекова, Ж.Қ. Кизбаева

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛІПБИІ- ӨРКЕНИЕ ЖОЛЫ

Түйін

Бұл мақалада латын әліпбиінің әлемде кеңінен қолданылуы және тарихы. Латын әліпбиін пайдалану және қазақ қоғамына, халқына латын әліпбиінің қаншалықты маңызды екендігі. Жазуды жаңа әліпбиге көшірудің мәдени-әлеуметтік, лингвистикалық, экономикалық, саяси, ақпараттық, педагогикалық себептері. Жаңа әліпби мәселесіне қатысты салыстырмалы пікірлер. Латын графикасына көшу жұмыстарының жүйелі жүргізілуі. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік алатындығымыз. Болашағымыз үшін осындай шешім қабылдауға тиіс және ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіміз, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызатындығы. Дүниежүзілік ақпаратта латын әліпбиінің орны үлкен екендігі. Барлық озық технологияның тіліне айналған латын әліпбиіне көшу - еліміз үшін, өнеріміз бен мәдениетіміз үшін үлкен рухани құбылыс екендігі айтылған. Латын әліпбиі туралы дереккөздерді келтіре отырып, қазақ қоғамына, халқына латын әліпбиінің қаншалықты маңызды екендігі. Бұл дегеніміз – білім, ғылым, саясат пен техника, мәдениет пен өнер, спорт тағы басқа дүниелерге қатысты жазбаша ақпараттың барлығы дерлік латын графикасымен берілетіндігі қоғамдық өмірдегі жаңалықтардың басым бөлігі осы графиканың негізінде таралатындығы айтылды.

Кілттік сөздер: Латын әліпбиі, жазуды, жаңа, ортақ, көшу, дыбыстар, мәселе, ұсынды, рухани, мәдени, ғылыми, әлемдік өркениет, ықпал.

Латын әліпбиі, әлемде кеңінен қолданылады. Б.з.б. 7 ғасырда Римде грек және этрус әліпбиінің тармағы ретінде пайда болып, б.з. 1 ғасырында қалыптасты. Жазу оңнан солға немесе солдан оңға қарай (*брустрофедон бойынша*) жазылып, бағыты әрдайым алмасып отырған. Б.з.б. 4 ғасырдан бастап жазу тек солдан оңға қарай жазылды, алғаш 20 әріп болды. Орта ғасырда Латын әліпбиі Еуропаға тарады, Африка, Америка және Азия халықтары пайдаланды. Латын сөздерін оқуға негізделген әріп таңбалары қалыптасты.

Ескі әліппе мен жаңа әліппе мәселесіне қатысты академик В.Бартольд та өзіндік тұжырым жасаған. Ол латын әліппесінен түрік дыбыстарын таңбалауға ыңғайлау мәселесіне қатысты профессор А.Н. Самойлович баяндама жасап, латын әліппесін алудың қолайлылығын баса көрсеткендігін айта келе, латын әліпбиін алу кезінде оған жаңа бірнеше әріптерді қосуды ұсынды. Оның себебін Еуропа елдерінде әр халық латын әріптерін түрліше қолданатындығын, сондықтан әріптерді бірізділеу арқылы қолдануды дұрыс санады. [1]

Ұлт зиялылары Халел Досмұхамедұлы, Мұхтар Мурзин, Ә.Байділдин және тағы басқалар латын әрібінің ыңғайлылығын насихаттауға белсене кірісті. Латын әрібінің алғашқы нұсқасын жасаушылардың бірі Халел Досмұхамедұлы болған. Ол бастапқыда латын әрібіне қарсы болғандығын: «Нәзір айтқандай, менің латын әрпін алуға қарсы екенім рас. Бірақ латынға қарсы екенімді біле тұра маған латын әріптерінің жобасын жасау тапсырған соң, сол жобаны жасағаным рас. Одан кейінгі «Қазақ тіліне латын әрібін алу мәселесі» деген мақаласында: «Түркі халықтарына араб харіфтерін тастап, латын харіфін алу керек деген сөз көптен бар. Әзербайжандар латын харіфтерін қабылдады, жаһұттар да солай қылды. 1922 жылғы съезінде өзбектер де өз тілін латын харіфтерімен пішті. Профессор Поливанов үлгі жасады» - деген болатын. [7]

Латын әліпбиі біздің жыл санауымыздан 800 жыл бұрыннан келе жатыр, яғни үш мың жылға жуық уақыттан бері бар. Жоғарыда аталған латын әліпбиі туралы дереккөздерді келтіре отырып, қазақ қоғамына, халқына латын әліпбиінің қаншалықты маңызды екенін аңғаруға болады. Бұл жайына Елбасымыз биылғы Жолдауында 2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшу туралы ойларын таратып айтты. «Бұл ой еліміз тәуелсіз алғаннан кейін мені жиі мазалады. Бірақ біз көп ұлтты халықпыз. Әр ұлттың ой-пікірі бар. Қазіргі кириллица арқылы қазақтардың да, қазақстандықтардың да бірнеше буыны тәрбиеленіп, білім алды. Өмірді таныдық, дүниені көрдік. Сондықтан латын қарпіне көшкен жағдайда да кириллица көпке дейін қатар қолданылады, екеуі біразға дейін бірге пайдаланылады деп ойлаймын». «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» - деген болатын. [9]

ҚР Білім және ғылым министрлігі Түркі академиясының президенті Шәкір Ыбыраев әліпбиді латынмен ауыстырғанда біздің ұтатын жақтарымыз деп мынадай пункттерді атап көрсеткен болатын: Біріншіден, тіл тазалығы мәселесі. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік аламыз. Екіншіден, қазақ тілін оқытқан уақытта басы артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқартатыны белгілі. Ол мектептен бастап барлық оқу орындарында оқыту үрдісін жеңілдетеді. Уақыт та, қаржы да үнемделеді. Үшіншіден, латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылады. Төртіншіден, түбі бір түркі дүниесі, негізінен, латынды қолданады. Біздерге

олармен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым-қатынасты, тығыз байланысты күшейтуіміз керек. [6]

Қазақ тілінің жетілуі заман талабаны сай өзгеріп отырғаны бізге мәлім. Тарихқа жүгінетін болсақ, қазақ халқы өзге түркі халықтары сияқты 4-5 ғасыр бойы араб жазуын пайдаланды. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап зиялылар, оның ішінде Ыбырай Алтынсарин тәрізді ағартушылар, қазақтың ұлттық жазба әдеби тілін қалыптастыру үшін оның дыбыстық жүйесін толық бере алатын жаңа алфавит қабылдауды не осы жазуды жетілдіруді күн тәртібіне қоя бастады. [4]

Қазақ жазуы - қазақ тілінің әріп таңбаларынан тұратын жазу жүйесі. Көне заманнан бері қазақтар әртүрлі жазу жүйесін пайдаланып келген. Олардың алғашқысы қазақпен бірге басқа да түркі халықтарына ортақ болған руна жазуы. Осы жазу үлгісінде Күлтегін, Білге қаған ескерткіштері сияқты көне түркі мұралары сақталған. V-XII ғасырларды қамтитын руна жазуы Орхон, Енисей, Талас өзендері бойынан табылып отыр. Мұның өзі біздің ата-бабаларымыздың өмір сүрген географиялық орындарын көрсетеді. VIII-IX ғасырларда қазақ даласына мұсылман дінінің келуі - араб жазуын ала келді. Араб графикасына негізделген жазу үлгісі 1929 жылға дейін сақталып келді. Яғни осы тұсқа дейін жазылған еңбектер араб жазуы негізінде хатқа түсті. Оны Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім сияқты ұлы тұлғалар қолданды. XX ғасырдың басында А.Байтұрсынұлы араб жазуын қазақ тілінің заңдылықтарына орай бейімдеп, қазақ әліпбиін жасады. Осы әліпби негізінде кітаптар жарық көрді, шәкірттер білім алды. Мағжан, Абай, Мұхтар секілді алыптардың еңбектері осы әліпби негізінде жазылды. 1929-1940 жылдар аралығында халқымыз латын графикасы негізіндегі әліпбиді пайдаланды. 1940 жылдан бастап қазіргі қолданыстағы кириллицаға негізделген әліпби қолданылуда. Қазіргі кезде мемлекетіміз латын әліпбиіне көшуге қызу дайындық үстінде. [2]

Латын әліпбиін пайдалану Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан, Түркіменстан сияқты мемлекеттердің тәжірибесінен сәтті өткен. Дүниежүзілік ақпаратта латын әліпбиінің орны үлкен. Сондықтан латын әліпбиіне көшу мәселесі кезек күттірмейтін міндет. Әлемдегі қазақтар өздерінің тұратын мемлекеттеріне қарай араб, латын, кириллица таңбаларына негізделген әліпбиді қолдануда. Осы тұрғыдан келгенде ортақ әліпбидің болуы халқымыздың бір-бірін түсінісуіне оң ықпал тигізетіні бұған дейін сан мәрте айтылды. Оны бүгін қайта дәлелдеудің қажеті де жоқ. Елбасы тапсырмасына сай бүгінгі таңда латын графикасына көшу жұмысы соңғы дайындық мезгіліне жақындап келеді. [5]

Бұқаралық ақпарат деректеріне сүйенсек, бүгінде әлемнің 70% елдері латын жазуы арқылы білімді игеріп, ғылыми зерттеулермен танысуда. Бұл дегеніміз – білім, ғылым, саясат пен техника, мәдениет пен өнер, спорт т.б. қатысты жазбаша ақпараттың барлығы дерлік латын графикасымен беріледі, қоғамдық өмірдегі жаңалықтардың басым бөлігі осы графиканың негізінде таралады дегенді білідерді. Демек, латын әліпбиінің біздің отанымыздың әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына қосылу талабының орындалуы жолында маңызды роль атқаратыны сөзсіз. [8]

Жазуды жаңа әліпбиге көшірудің мәдени-әлеуметтік, лингвистикалық, экономикалық, саяси, ақпараттық, педагогикалық себептері бар. Осы орайда, қазақ жазуын латын графикасына көшіру де мезгілі жеткен мәселе екенін қазіргі Қазақстан қоғамында болып жатқан талқылаулар көрсетіп отыр. [3]

Барлық озық технологияның тіліне айналған латын әліпбиіне көшу — еліміз үшін, өнеріміз бен мәдениетіміз үшін үлкен рухани құбылыс. Елбасы өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында бұл мәселені таяу жылдардағы негізгі міндеттердің бірі деп бекітті. Әлемдік өркениет көшінен қалмай, қазақ тілінің халықаралық дәрежеге көтерілуін қаласақ, латын қарпін қолданысқа енгізудің мәні орасан.

Латын әліпбиіне көшу – қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін әкелері сөзсіз. Біз латын әліпбиіне көше отырып, өркениетті елдердің қатарына

қосылып, тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақ анықтап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезінде сөздер қолданысындағы артық кірме сөздерден арыламыз. Сондықтан латын әліпбиіне көшу біз үшін, болашақ үшін әлдеқайда маңыздырақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Әліппе айтысы – Қарағанды: ҚарМУ, 1990, 106 б.
2. Уәли Н. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні / - Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Ғалым, 1999 268-281 б.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.- Ұлттық рухтың ұлы тіні / - Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы: Ана тілі; 1992 –448 б.
4. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан халқына Жолдауы / 14 желтоқсан 2012 ж. / http://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs Қазақ әліпбиі / <https://kk.wikipedia>.
5. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы. 2004 ж. – 238 б.
6. Латын әліпбиі: рухани тәуелсіздік жолы / Қазақ үні, 11 сәуір 2017 ж. – 7 б
7. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 бет.
8. Жүнісбек А. Қазақ грамматикасы (сегментті фонетика бөлімі). Астана, 2002. -320 б.

Аннотация

В данной статье говорится о широте использования латинского алфавита в мире и об ее истории. Об использовании латинского алфавита и степени ее полезности для казахского общества, народа. Культурно-социальные, лингвистические, экономические, политические, информационные, педагогические причины перевода письменности на новый алфавит. Сравнительные мнения относительно вопроса нового алфавита. Системное проведение работ по переходу на латинскую графику. Получение возможности сохранения чистого природного состояния казахского языка, за счет сокращения букв, обозначающих звуки неприемлемые нашему языку. Необходимость принятия такого решения для нашего будущего, полное освоение английского языка и языка интернета, а главное – создание условий для модернизации казахского языка. Значительная роль латинского алфавита в мировой информации. Переход на латинский алфавит, который превратился в язык всех передовых технологий, - огромное духовное явление для нашей страны, искусства, культуры. Указывая перечисленные источники о латинском алфавите, степень значимости латинского алфавита для казахского общества, народа. Сказано от том, что письменная информация о знании, науке, политике и технике, культуре и искусстве, спорте и других работах дается с помощью латинской графики, основная часть письменных новостей социальной жизни распространяется на основе латинской графики. Безусловно, что переход на латинский алфавит приведет к прогрессу казахского народа, поможет развиваться ему в соответствии с требованиями времени, окажет весомую помощь всестороннему развитию страны в будущем.

Abstract

This article talks about the widespread use of the Latin alphabet in the world and its history. The use of the Latin alphabet and the degree of its usefulness for the Kazakh society, people. Cultural and social, linguistic, economic, political, informational, pedagogical reasons for the translation of writing in the new alphabet. Comparative opinions on the issue of the new alphabet. Systematic work on the transition to the Latin script. Getting the opportunity to preserve the pure natural state of the Kazakh language, by reducing the letters denoting sounds unacceptable to our language. The need to make such a decision for our future, the full development of the English language and the Internet language, and most importantly - the creation of conditions for the modernization of the Kazakh language. The significant role of the Latin alphabet in world information. The transition to the Latin alphabet, which has turned into the language of all advanced technologies, is a huge spiritual phenomenon for our country, art, culture. Pointing out the listed sources about the Latin alphabet, the degree of importance of the Latin alphabet for the Kazakh society, people. It is said that written information about knowledge, science, politics and technology, culture and art, sports and other works is given using Latin graphics, most of the written news of social life is distributed on the basis of Latin graphics. Of course, the transition to the Latin alphabet will lead to the progress of the Kazakh people,

will help them develop in accordance with the requirements of the time, and will greatly contribute to the comprehensive development of the country in the future.

ӘОК 823.613.242.05

А.А. Шойбекова, Х.А. Салиева, Г.Г. Усенова

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

студент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
студент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

БИОЛОГИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУЫ

Түйін

Бұл мақалада биологиялық термин сөздер ғылыми тұжырымдамалар мен анықтамалардың байланысын көрсететіндігі. Сондықтан мақсатты жұмысқа -анықтамалар мен тұжырымдамалардың, ұғымдар мен әр термин сөздердің дұрыс мәнін, мағынасын түсіну, жаңа материалды терең есте сақтау әкеледі. Көптеген термин сөздер шет тілінен шыққан болғандықтан, оның қазақ тіліндегі аудармасы және семантикалық мағынасымен (мағыналық) таныстыру қажет, себебі, бұл - түсініктер мен термин сөздерді жақсы есте сақтап, игеруге ықпал етеді. Бұл шет тілінен енген термин сөздердің семантизациясы болып келеді. Терминдердің семантикасы мен этимологиясымен таныстырған кезде қолданылатын талдау әдістері, негізгісі табу - олардың ойлау қабілеттерін дамытады. Биологиялық ғылыми тілді меңгеруі терминологиялық жұмыс жүйесімен тығыз байланысты: оларға термин сөздерді тақтаға жазу, дауыстап айтып, тілді жаттықтыру, арнайы терминдік сөздік жасау, олардың орфографиясын меңгеру, этимологиясы мен семантикасын тауып, анализ және синтез жасау тәсілдері жатады. Термин сөздердің жазылуында табиғи жолмен біріккендер қатарына төмендегі қатарларды жатқызамыз. Қазақ тіліндегі біріккен термин сөздердің биология, ботаника, зоология саласына жататындары ұлттық сөзжасам үлгісіне сай келеді.

Кілттік сөздер: Термин, тұжырымдамалар, анықтамалар, енген, мағынасын түсіну, семантизациясы, сөздік жасау, ұлттық сөзжасам.

Термин (лат. terminus - шек, шеті, шекарасы деген мағынада) -ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер болып келеді. Ал биологиялық термин сөздер ғылыми тұжырымдамалар мен анықтамалардың байланысын көрсетеді.

Көптеген термин сөздер шет тілінен шыққан болғандықтан, оның қазақ тіліндегі аудармасы және семантикалық мағынасымен (мағыналық) таныстыру қажет, себебі, бұл - түсініктер мен термин сөздерді жақсы есте сақтап, игеруге ықпал етеді [1].

Биология курсы құрайтын ұғымдар өте көп, әрі үнемі толықтырылып жатады. Сондықтан мақсатты жұмысқа -анықтамалар мен тұжырымдамалардың, ұғымдар мен әр термин сөздердің дұрыс мәнін, мағынасын түсіну, жаңа материалды терең есте сақтау әкеледі. Бұл шет тілінен енген термин сөздердің семантизациясы болып келеді. Хлорофилл-өсімдікке жасыл түс беретін пигмент – хромофилл– хролофилл деп те айтып қалады. Екіншісі, бір термин сөзді екінше сөзбен ауыстыру да кездеседі, мысалы, мутаген– мутагон, гүл сағақ– гүл сабақ, асқазан– қарын.

«Атап айтқанда, ең көп таралған жолы логикалық талдау. Мысалы аэро- ауа, био- өмір, бактерион- бактерия, зоо-жануар, кардио-жүрек, анти- қарсы, фагос- жеп қою. Аэриобионттар – ауада тіршілік ететін ағзалар, кардиология- жүректі зерттейтін ғылым, бактериофаг-бактерианы заымдайтын ағзалар. Кей терминдер басқа заттарға ұқсастығы бойынша аталынады, мысалы латын тілінен енген сөз– капилляр– шаш, түк дегенді білдіреді, ал шындығында ол түтікше немесе канал деген мағынада қолданылады [2].

Биологияда термин сөздер екі түрде кездеседі, біріншісі қарапайым- тек бір сөзден құралған, мысалы бауыр, бүйрек, қан, лимфа. Екінші түрі – бұл күрделі термин сөздер, мысалы, кіші қанайналым шеңбері, бүйрек асты безі, ұйқы безі, лимфацилтер.

Келесі түрі екі сөздің бірігуінен пайда болған күрделі сөздер, көбінесе шет тілінен енген сөздер болып келеді, мысалы: ең бірінші «биология» не екендігін түсіндіруде екі латын сөзінің бірігуінен пайда болған: био- тіршілік, өмір, логос – зерттеймін, ғылым дегенді білдіреді, ендеше биология – тіршілікті, тірі табиғатты зерттейтін ғылым. Немесе «Ароморфоз»- бұл морфологиялық-физиологиялық үдеріс, тірі ағзаларда бейімделгіштіктің пайда болуы, тіршілікке бейімділікті едәуір көтеріп, жаңа тіршілік ортасына көшуге жәрдемдеседі. Бұл терминнің талдауын жасасак, ежелгі грек тілінен аударғанда «айро» - көтеру, жоғарлату, «морфозис» - түр, форма дегенді білдіреді. Тағы бір мысал келтіретін болсақ, кей ағзаларда қолайлы тіршілік ортасы немесе, отырған өмірде өмір сүруі, паразиттік тіршілікке көшуіне байланысты жекелеген мүшелері мен жүйелердің жойылуына әкеледі. Латын тілінде «жойылу» - «дегенерэя» деген мағынаны білдіреді, ендеше жойылу процессі-дегенерация деп аталады. Мысалы сүтқоректілер терминімен таныстырған кезде сол сөзге анализ жасау қажет: сүтқоректілер деп неге атайды? Себебі ұрпағын сүтімен асырайды, олар омыртқалы жануарлар, денесін түк қаптаған тері жабады, ұрпағын тірідей туады. Яғни осы ерекшеліктер сүтқоректілер ұғымын ашады [3].

Мысалы үрмебұршақ пен асбұршақтың тұқымы екі бөліктен құралған, оларды жарнақ дейді. Ал астық тұқымдастарының тұқымы бір бөліктен- жарнақтан құралған. Ендеше **екі жарнақты тұқымды – қосжарнақтылар** деп атайды, ал **тұқымыбір ғана жарнақтан құралса- даражарнақты** деп атайды.

Терминдердің семантикасы мен этимологиясымен таныстырған кезде қолданылатын талдау әдістері, негізгісін табу - олардың ойлау қабілеттерін дамытады. Әсіресе бұл басқа тілден енген сөздерге байланысты, себебі оқулықта барлық сөздердің аудармалары берілмейді, мысалы, органоид, цитоплазма, мембрана. Ендеше бұл сөздерді түсініп, есте сақтауына ерекше күш салу керек. Баяндама басында хлорофилл дәндері туралы айтылған еді. Бірінші оның этимологиялық мағынасын аналитикалық, яғни талдау тәсілі арқылы түсіндірген жөн. Хлорофилл терминін күрделі термин грек тілінің екі сөзінің бірігуінен пайда болған. «хлорос» дегеніміз жасыл, «филон» - жапырақ деп аударылады. Осы екі сөз біріктірілгенде– «жапырақты жасыл түске бояу» деген тұжырымдама пайда болады. «Микроскоп» сөзін аналитика-синтетикалық тәсіл арқылы мағынасынан мазмұнына көшу. Ежелгі грек тілінен аударғанда «микро»-ұсақ, кішкентай, «скопиен»- көремін деген сөздердің бірігуінен пайда болған. Ұсақ кішкентай заттарды ұлғайтатын құрал. «Продуцент», «консумент», «редуцент» термин сөздерінің орнына «консумент»- тұтынушылар, «продуценттер»-қорек дайындаушылар және «редуцент»- ыдыратушылар немесе қалпына келтірушілер ұғымдарымен алмастыруға болады [4].

Мысалы, «Қан. Қанайналым жүйесінде» Мынадай сөздер кездеседі:

Leucos (греч.) –Түссіз – Белый, бесцветный. *Cardio* (греч.) – Жүрек– Сердце.

Myos (греч.) –Бұлшықет– Мышца. *Peri* (греч.) –Жақын, жанында–Около.

Thrombos (греч.) – пробка, затычка, ком. *Haima* (греч.) –Қан– Кровь.

Philia (греч.) – Махаббат–Любовь. *Erythros* (греч.) – Қызыл–Красный.

Poesis (греч.) –Жаратылыс– сотворение. *Cytos* (греч.) – Жасуша–Клетка.

Endo (греч.) –Ішкі–Внутри. *Immunitas* (лат.) – Босату–Освобождение.

Systole (греч.) – Жиырылу–Сокращение. *Anti* (греч.) –Қарсы–Против.

Agglutinatio (лат.) –Жанасу–Приклеивание. *Arteria* (греч.) – артерия.

Pulsus (лат.) –пульс– удар. *Globus* (греч.) – шар.

Hyper (греч.) – Артық, жоғары–Сверх. *Hypo* (греч.) –Төмен–Под, вниз.

Tonus (греч.) – Қысым–Давление. *Cor, cordis* (лат.) –Жүрек–Сердце.

Vena (лат.) – Қантамыр–Кровеносный сосуд.

Corona (лат.) – Тәж–Венец, венчик.

Diastema (греч.) –Арақашықтық –Расстояние, интервал.

Биологиялық ғылыми тілді меңгеруі терминологиялық жұмыс жүйесімен тығыз байланысты: оларға термин сөздерді тақтаға жазу, дауыстап айтып, тілді жаттықтыру, арнайы терминдік сөздік жасау, олардың орфографиясын меңгеру, этимологиясы мен семантикасын тауып, анализ және синтез жасау тәсілдері жатады [5].

Қазақ тіліндегі біріккен термин сөздердің биология, ботаника, зоология саласына жататындары ұлттық сөзжасам үлгісіне сай келеді. Мысалы, екінші сыңары тікен, жаруғақ, тамуғ сияқты өсімдіктің бөліктерінің атауымен келген ботаникалық атаулар бірге жазылады: энектікен, әректікен, бозтікен, бүрметікен, жабысқақтікен, жалаңтікен, жалбызтікен, көктікен, қаратікен, сарытікен, сортікен теміртікен, түйетікен, шағыртікен, шегіртікен; алтайтамыр, алтынтамыр, бұраматамыр, жертамыр, жуантамыр, жылантамыр, көгентамыр, кіндіктамыр, мыңтамыр, сабынтамыр, қаратамыр, майтамыр, маралтамыр; бабажапырақ, балажапырақ, балажапырақ, бөбежапырақ, бұйражапырақ, бұрамжапырақ, жебежапырақ, жүнжапырақ, жүрекжапырақ, иманжапырақ, қанжапырақ, мүйізжапырақ, мыңжапырақ, садақжапырақ, сужапырақ, сүтжапырақ, тартаржапырақ, таспажапырақ, теңгежапырақ, түйежапырақ, ужапырақ, шайжапырақ, шүкіржапырақ. Мұнда бүтіннің бөлшегі (тікен, жапырақ, тамыр) тіркес құрамында қайталана келе, жалпы мағынаға көшеді, бүтін заттың, өсімдіктің атауын жасайды [6].

Сондай-ақ *qurt*, *balyq*, *jidek*, *jemis*, *qat*, *qaraqat*, *burshaq*, *búldirgen*, шөп, гүл, от(ы), ағаш жалпы мағынадағы сөздерімен келген ботаника, зоологиялық атаулар және құрал атаулары бірге жазылады: алақұрт, бақайқұрт, баспақұрт, бауырқұрт, бүйенқұрт, есекқұрт, жұлдызқұрт, жұлынқұрт, жыланқұрт, жылымқұрт, көмейқұрт, қазықұрт, қанқұрт, қарақұрт, қауынқұрт, қылқұрт, миқұрт; айбалық, ақбалық, арабалық, балғабалық, бұзаубалық, жыланбалық, итбалық, кекіребалық, күнбалық кірпібалық, қойбалық, қызылбалық, қылышбалық, майбалық, мұзбалық, семсербалық, табанбалық, теңгебалық, тұнбабалық, тікенбалық, шегірбалық, шөмішбалық; қаражидек, итжидек, көкжидек, қақыржидек, майжидек, мүкжидек, қызылжидек; жұлдызжеміс, жұмсақжеміс, жүнжеміс, итжеміс, қанатжеміс, қаражеміс, орақжеміс, тамыржеміс, торжеміс; бөріқарақат, сиырқарақат, талқарақат, сарықарақат, тасқарақат, аюқарақат, қарақарақат, қызылқарақат; ешкібүлдірген, сиырбүлдірген, тасбүлдірген, түйебүлдірген, итбүлдірген, қарабүлдірген, қойбүлдірген; айдаршөп, айланшөп, арпашөп, ашуайтшөп, әлекшөп, барқытшөп, балшөп, бауыршөп, бояушөп, бөденешөп, бұқарашөп, елекшөп, елікшөп, еменшөп, еңлікшөп, еркекшөп, жаншөп, жасаңшөп, жебіршөп, жемшөп, жұмыршөп, жұлдызшөп, жұпаршөп, жылаңқышөп, жындышөп, келіншекшөп, кенешөп, кемпіршөп, киікшөп, көкекшөп, көкбасшөп, кірпішөп, күреңшөп, қабыршөп, қандалашөп, қандышөп, қарабасшөп, қасықшөп, кенепшөп, қияқшөп, қияршөп, қарғашөп, қояншөп. Ағаш сөзі "бұта, тал сияқты биік өсетін көпжылдық өсімдіктің жалпы атауы" және "әртүрлі қажеттілікке жарататын ағаштан алған кесінділер" деген екі мағынасында әулиеағаш, астықағаш, балауызағаш, барқытағаш, жұпарағаш, қараағаш, қызылағаш, маржанағаш, рауғаш, сарыағаш, тасағаш сияқты өсімдік, шөп атауларын және арбағаш, белағаш, жерағаш, жұқағаш, қолағаш, құсағаш, мамаағаш, тісағаш, мойынағаш, иінағаш, азуағаш, ақырағаш, арысағаш сияқты құрал атауларын жасап, бірге жазылады. Ал ағаш сөзі "биік өсетін, діңі жуан, қатты, жапырақтары көп көпжылдық өсімдік" тура мағынасында тұрып, алдыңғы сыңары оның түрін айырып көрсетсе және тәуелдіктің III жағының жалғауымен тұрғанда нақты атау қызметінде тұрса, бөлек жазылады: өрік ағашы, жидеағашы, алма ағашы, жеміс ағашы, алмұрт ағашы, емен ағашы, екпе ағаштары.

Жыланның тек атаулары бірге жазылады: абжылан, аюжылан (улы, үлкен жыланның жергілікті атауы), оқжылан (*prammorphis lineolatus*), құмжылан, сарыжылан (*orphisaugus arodus*, сарыбауыр кесіртке)сужылан (*natrix tes-selata*), таужылан, аюжылан (жерг.), оржылан, сұржылан (гадюка)/ дала сұржыланы, бозжылан. Себебі бұлар түр не түсі бойынша ажыратылатын жылан түрлері емес, текінің, топтың атауы. Ал көзілдірікті жылан,

қалқантұмсық жылан, ордалы жылан, сарыбас жылан, шұбар жылан, қарашұбар жылансөздері бөлек жазылады [4].

Термин сөздердің жазылуында табиғи жолмен біріккендер қатарына төмендегі қатарларды жатқызамыз.

Ауру сөзімен келетін мынадай медициналық терминдер бірге жазылады: сарауру, жінішкеауру, құртауру, суауру, итауру, күйекауру, салауру, сүлеауру, желауру. Себебі: бұл күрделі сөздердің алдыңғы сыңарлары аурудың түрін атап тұрған жоқ, екінші сыңармен біріккенде ғана бір ауру түрін атап тұр. Мысалы, сар(ы)ауру сөзінің беретін мағынасын сары сөзі бөлек тұрып бере алмайды және ол жұқпалы аурудың бір түрі.

Ал бас ауру, тау ауруы, теңіз ауруы, мал ауруы, жүйке ауруы, жаман ауру, қантамыр аурулары, оба ауруы, кәсіби аурулар, өкпе ауруы, асқазан-бауыр аурулары, жұқпалы ауру, буын аурулары, балалар аурулары, сәуле ауруы, көз ауруы, созылмалы ауру, қияли ауру, құлақ аурулары, тері аурулары, тамақауру, тіс аурулары, іш ауруы тіркестерінің сыңарлары тура мағынасында тұрғандықтан бөлек жазылады [7].

Құс сөзімен келетін, екі сыңардан тұратын құс атаулары бірге жазылады: көкқұс, қарақұс, мамырқұс, тентекқұс, тотықұс, түйекқұс. Мұндағы көк, қара, мамыр, тоты, түйе сөздері жеке тұрып құс атауын да бере алмайды, сондай-ақ құс сөзіне, яғни екінші сыңарына анықтауыш та бола алмайды. Ал тура мағынасында тұрған құс сөзімен тіркескен, негізінен поэтикалық қолданыстағы сөздер бөлек жазылады: ақ құс (поэт.), бақыт құсы, жыл құсы, қиял құсы, қыран құс. Мұндағы құс сөзі сыңар емес, толық мағыналы сөз болып тұрғандықтан алдыңғы сөзбен бірге жазыла алмайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Айтбаев Ө. Қазақ терминдерінің дамуы мен қалыптасуы. Алматы: Ғылым, 1998, 310 б.
2. Айтбаев Ө. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы: Сардар, 2007, 240 б.
3. Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. Алматы: Ғылым, 1993, 256 б.
4. Қалиұлы Б. Қазақ тілінің көкейтесті мәселелері. Алматы: Ғылым, 2002, 310 б.
5. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. Алматы: Арыс, 1998, 260 б.
6. Қазақ грамматикасы. Астана: Астана Кітап, 2002, 420 б.
7. Қазақ тілінің грамматикасы. Алматы: Ғылым, 1967, 258 б.

Аннотация

В этой статье биологический термин отражает связь научных концепций и определений. Поэтому к целенаправленной работе-понятиям и концепциям, понятиям и каждому термину приводит понимание правильного значения, значения слов, глубокое запоминание нового материала. Так как большинство терминов вытекает из иностранного языка, необходимо ознакомить с его переводом на казахский язык и семантическим смыслом (смысловым), поскольку это способствует хорошо запоминанию и усвоению понятий и терминов. Это означает, что термин, заимствованный из иностранного языка, является семантизацией слов. Методы анализа, используемые при ознакомлении с семантикой и этимологией терминов-развивают их мышление. Владение биологическим научным языком неразрывно связано с системой терминологической работы: к ним относятся написание термических слов на доске, громкое произношение, тренировка языка, составление специального терминологического словаря, овладение их орфографией, изучение этимологии и семантики, методы анализа и синтеза. В написании слов терминов к числу однородных натуральных чисел относим следующие строки. Соединенное терминов на казахском языке, биологии, ботаники, зоологии соответствует образцу словообразования в сферу национальной относившихся.

Abstract

In this article, the biological term reflects the relationship of scientific concepts and definitions. Therefore, to purposeful work-concepts and concepts, concepts and each term leads to the understanding of the correct meaning, the meaning of words, deep memorization of new material. Since most terms are derived from a foreign language, it is necessary to familiarize with its translation into the Kazakh language and semantic meaning (semantic), as it contributes to the memorization and assimilation of concepts and

terms. This means that a term borrowed from a foreign language is a semantization of words. Methods of analysis used in familiarization with the semantics and etymology of terms-develop their thinking. Knowledge of biological scientific language is inextricably linked with the system of terminological work: these include writing thermal words on the Board, loud pronunciation, language training, compiling a special terminological dictionary, mastering their spelling, studying etymology and semantics, methods of analysis and synthesis. In writing the words of terms to the number of homogeneous natural numbers include the following lines. The combination of terms in the Kazakh language, biology, botany, Zoology corresponds to the pattern of word formation in the sphere of national concern.

ӘОК 823. 613. 242.04

А.А. Шойбекова, Е.С. Тасов

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент,
Қазақстан

студент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

ТҮП-ТАМЫРЫМЫЗДЫ ЖЕТЕТАНУДЫҢ ЖОЛЫ

Түйін

Бұл мақалада салт-дәстүр тарихымызбен байланысты болып, мәдениетімізді зерттейтін ғылымекендігі. Көптеген ғасырлар барысында қазақтардың өзіндік бірегей әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері қалыптасқандығы. Салт-дәстүрлер өмір тұрмысынан, шаруашылық тіршілігінен, дүниетанымынан туындайтын мәдени құбылыс екендігі. Қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері үй ішіндегі және адамдардың өзге топтар арасында өзара қарым-қатынастарды қалыптастыруда үлкен рөл атқаратындығы. Салт-дәстүр-әр ұлттың, халықтық діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызатын ғұрыптардың жиынтығы; қауым мен қоғамдағы қалыптасқан мінез-құлық үлгілері екендігі. Күнделікті қолданыста бір мәдени топты екіншісінен айыратын және бейресми жолмен реттейтін қабылданған мінез-құлық ережесіне немесе әлеуметтік әрекеттерді жөнге келтіретін терминге жататындығы. Салт-дәстүр ұлт үшін өмір, қоғам заңы болып негізделіп, сана тағылым тәрбие тіршілік ережесі ретінде ел зердесіне рухани байлық-өнеге тәжірибесін құрағандығы. Өткен замандардан-ақ қазақ қоғамы үшін салт-дәстүр бұлжымас заң рөлін атқарғандығы. Салт-дәстүрдің ел арасындағы тәлімдік, тәрбиелік халықтық мәні зор. Халықтың атадан балаға көшіп, дамып отыратын тарихи әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық, кәсіптік, салт-сана, мінез-құлқы. Қазақ халқы - салт-дәстүрге өте бай халық екендігі.

Кілттік сөздер: Салт-дәстүрлер, тарих, мәдениет, ұлт, халық, сана, рухани байлық, дамып отыратын, тәрбиелік.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында ата-бабаларымыздың көп ғасырлық мұрасының бірі салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптардың орындалуы ерекшеліктерін өркениет жағдайында жаңғырту. Сонымен қатар қазақтың Ұлы дала мұрагерлерінің өткен мыңжылдықтағы халық ауыз әдебиетінің таңдаулы үлгілерінің бірі салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарының орындалу ерекшеліктерін дәріптеу және жинақтау, оны келешек ұрпаққа жеткізу басты міндетіміз. Салт-дәстүр қазақ халқының рухани байлығы. Салт-дәстүр тарихымызбен байланысты болып, мәдениетімізді зерттейтін ғылым. Көптеген ғасырлар барысында қазақтардың өзіндік бірегей әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері қалыптасты. Салт-дәстүрлер өмір тұрмысынан, шаруашылық тіршілігінен, дүниетанымынан туындайтын мәдени құбылыс. Қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері үй ішіндегі және адамдардың өзге топтар арасында өзара қарым-қатынастарды қалыптастыруда үлкен рөл атқарады.[1]

Салт-дәстүр-әр ұлттың, халықтық діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызатын

ғұрыптардың жиынтығы; қауым мен қоғамдағы қалыптасқан мінез-құлық үлгілері. Күнделікті қолданыста бір мәдени топты екіншісінен айыратын және бейресми жолмен реттейтін қабылданған мінез-құлық ережесіне немесе әлеуметтік әрекеттерді жөнге келтіретін терминге жатады. Салт-дәстүр ұлт үшін өмір, қоғам заңы болып негізделіп, сана тағылым тәрбие тіршілік ережесі ретінде ел зердесіне рухани байлық-өнеге тәжірибесін құраған. Өткен замандардан-ақ қазақ қоғамы үшін салт-дәстүр бұлжымас заң рөлін атқарған [3].

Салт-дәстүрдің ел арасындағы тәлімдік, тәрбиелікхалықтық мәні зор. Халықтың атадан балаға көшіп, дамып отыратын тарихи әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық, кәсіптік, салт-сана, мінез-құлқы. Қазақ халқы - салт-дәстүрге өте бай халық. Ал салт-дәстүрге бай болу елдің мәдениетті әрі тәрбиелі екенін айғақтайды. Жалпы салт-дәстүр деген не, соған тоқталып өтейік. Салт-дәстүр – ел өмірімен біте қайнасып кеткен рухани және мәдени азық. Біздің халқымыз өз ұрпақтарын қасиетті салт-дәстүрмен, өнегелі әдет-ғұрыппен, ырым-тыйыммен тәрбиелеп, ұлағатты ұл мен инабатты қызды теріс жолға түсірмей тәрбиелей білген. Б.Момышұлы «мен өзімнің ұрыстағы тәжірибемнен жауынгерлік қасиетті тәрбиелеуде ұлттық дәстүрдің маңызы зор екеніне көзім жетті» деп жазады. Бұдан отаншылдық, ерлік, мәрттік, жомарттық, адамгершілік қасиеттердің бәрі салт-дәстүр арқылы даритынын түсінуге болады. Яғни, салт-дәстүр адамды адастырмас тура жолмен жүруге, жөн-жосықты біліп, үйренуге және өмірде қолдануға үгіттейтін мызғымас заң іспетті десек те болады.[2]

Салт-дәстүріміздің бірі – **«Ат қою»** рәсімі. Ат қою – тәлім-тәрбие және рухани іс-әрекетінің көрінісі дәстүр арқылы танылады. Дүниеге сәби келгенде ат қою, бесікке салу, қырқынан шығару және тұсау кесу сияқты жоралғылар жасалады. Қазіргі таңда молданы немесе үлкен кісіні үйіне шақырып, жас сәбидің құлағына «азан» айтады да, сәбидің есімін 3 рет айтады. Ұл күткен болса, Ұлболсын (ұл болсын ниеттері орындалған болса Құдайберген) деп қойған. Әдетте есімдерді ауыл ақсақалдары немесе молдалар қойған. Ал қазірде бұл есімдер Қазақстанның бес экономикалық ауданында әртүрлі. Мысалы: Орталық жақта Нұрсаммит, Милана т.б. Егер бала тұрмай шетінеп кете беретін болса, оның атын жағымсыз етіп қойған. Мысалы: Күшікбай, Бокбасар, қыздарға Төрт кемпір, біршал. Бұл есімдерді көз тимесін деп қойған. Атақты, танымал адамдардың атын, сол кісіге ұқсасын деп, атын қояды. Баланың екінші есімге ие болуы - баланың лақап ат иеленуі.Ежелгі дүниетанымда баланың аты-жөні оның жанымен тікелей байланыста деп түсіндірілген. Егер оның ныспысын қаской күштер біліп қойса, оны дуалауы мүмкін деген ұғым болған. Баланың азан шақырып қойған атын айтпай, оны еркелетіп басқаша атау қалыптасқан.Мысалы, Абай - Ибраһим, Қабанбай - Ерасыл, Шоқан - Мұхаммедқанафия, Мұқағали - Мұхаммедқали т.б. Бала ержеткен күннің өзінде, оған өзгеше лақап аттар тағылатын болған. Басқаша айтқанда, ол кәметтік сынақтан өтіп, «алғашқы ерлігін» жасап, жұрттың көзіне түскенде оған «титул» ат таңылатын. Мәселен, Әбілмансұр-Сабалақ деген есіммен ержетеді де, жекпе-жекте Шарышты өлтіргенсоң Абылай деген мәртебелі есім қойылады.Көбінесе бала «өтпелі кезеңдерде» (іште, шілдехана, қырқынан шығу қарсаңында, сүндет) тұрғанда сырт көзден оқшаулап, оның атын, жынысын жасырып, тұспал сөздермен жеткізеді. Үлкен адамдардың ішінде баласы бар жас келіншектің қалпын тура айтпай, «ішінде өкпесі бар», «бойында тікені бар» деп тұспалдап сөйлейтін әдеті, сәбиді «шикі өкпе», «тұя», «күл шашар», «төре» деп тергеу салты да осы негізде туған. Ұл бала туса - «құрық ұстар» (шырақ жағар), қыз бала туса - «кесте тігер» (ат байлар) деп ишарамен жеткізіп, жыныстық белгісін тура айтпайтын болған.Адам қайтыс болғанда оның шын атын айтып, жаназасын шығарады. Яғни пәни дүниеде адам жалған аттарымен жүреді де, бақилық болғанда алғашқы өмірге келгенде қойылған шын атымен аттанатын болған.Оңтүстік өңірінде жасы үлкен адамдардың жасын берсін деп, сәбиге сол кісілерге ырымдап ат қойғызады. [4]

Адам қайтыс болып, о дүниеге аттанғанда, жоқтау айтылады. Жоқтау белгілі бір адамға арналып шығарылған. Ертеректе қадірлі азаматы өлген қаралы ауыл, киіз үйдің түндігіне кейде жапсарына аза туын іліп қоятын. **«Жоқтау»** -дүниеден өткен адамның жақсы

қасиеттері мен ел жұртқа, ағайын - туысқа, Отанға, халыққа сіңірген еңбегі және рақым-шапағатты үлгі-өнегесідәріптелген зарлы, азалы жыр. «Жоқтауды» әдетте белгілі ақын-жыраулар немесе қайтыс болған адамның әйелі мен жақын туыстары да шығара береді. Өлімді қадірлеу қай деңгейде болғаны, марқұмның әйелі мен келін-кепшік, қыз-қырқындары жыл уағына дейін айтатын «жоқтау жырынан» байқалады. Әдетте, қайтыс болған кісінің қаралы жесірі немесе қыздары мен келіндері көңіл айта келген адамдармен көрісіп, жоқтау айтқаннан тыс, марқұмның асын «Тұл аударғанша (жүк түзегенше) әр күні таңертең-кеш дауыс шығарады».[5] Негізінен, жоқтау - көріс, дауыс, арнау деп үш түрге бөлінеді. Көрісте, негізінен, марқұм қайтыс болғанда алыс-жақыннан келгендер мен туыс-туғандар қысқа-қысқа қайыратын, марқұмды тірлігінде көре алмай, тілдесе алмай өкінген өкінішті көңіл күйлері айтылады. Дауыста, марқұмның тірліктегі барлық жақсы қасиеттері толық қамтылады. Ол ойлы, образды, көлемді болып, белгілі ырғақ, әуенмен әйелдер жағынан айтылады. Ал арнауға, марқұм болған кісінің туған-туыс, дос-жарандары өз көңіл- күйлерін білдіріп, жоқтаған күйініш-сүйініштері жырланады. Арнау кез келген адамға айтыла бермейді. Қайта ел жұртқа әйгілі ардагерлер мен ерен ерлерге, жезтаңдай шешен, көреген көсем, білікті би, атақты ақын-жырауларға, сондай-ақ, батыр балуандарға ғана айтылады. Егер адам жас болса қызыл түсті жалау ілінеді, яғни бір өкініш бар. Орта жастағы адам болса, қара түсті жалау, демек, бір үй асыраушысынан айырылды дегені. Қарт кісі болса ақ жалау ілінген, бұл арманы жоқ, жасарын жасап, көрерін көріп қойған деген сөз.[8]

Басқаша айтқанда, салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрыптарымызды өзіміз ғана біліп қоймай, оның ешкімнен кем еместігін өзгелерге де танытарлық дұрыс ұстанымымыз болуы қажет. Расында да, оған қажетті дәйектер жетіп-артылады. Тек көре білер көз, тани алар мол таным, жүзеге асырар ынта болсын деңіз.[6]

Бар салт-дәстүрімізге әдет-ғұрыптарымызға байыппен қарап, кезінде түрлі-түрлі себептермен орын алған кемшіліктерді ғылыми зерде елегінен өткізіп, екшеп отыру, жақсысынан үлгі-өнеге алып, жетілдіру– бәрімізге ортақ міндет. Сонда ғана ұлтына, адамзатқа адал қызмет етіп, ұрпақ санасын дұрыс қалыптастыратын дүниелер жазылмақ.[7]

Қазақ халқының өмір сүру дағдысы, тұрмысы, салт-дәстүрі жайлы білу, соны сақтап кейінгіге үйрету ұрпақтарының парызы. Ашқан жаңалықтарын, жеткен жетістіктерін кейінгіге аманаттап кетейік.

Саналы ғұмырымыздың ежелгі далалықтардың өткеніне куәлік берер табылған салт-дәстүр, әдет-ғұрып, жазба және ауызша деректердің мәліметтерін кейінгі жетілген әлемдік ғылымның жетістіктерімен салыстыру, салғастыра зертеу мен үшін Елбасымыздың «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақаласы атқарған ісімнің пайдалылығына сенімді арттырған рухани тірек болды. Мақалада айтылған ой-тұжырымдардан өзімнің ғылымға деген ұстанымымның дұрыстығын, бағыт-бағдарымның айқындығын көрдім.

Әдебиеттер тізімі

1. С. Кенжеахметұлы. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: Ана тілі, 1994ж, 120б.
2. С.Кенжеахметұлы. Жеті қазына. 1-кітап. Алматы: Ана тілі, 2003, 245б.
3. Қазақ мақал-мәтелдері. Алматы: Жалын, 2000, 156б.
4. Қазақтың салт-дәстүрлері. Алматы: Жалын, 2001, 256б.
5. Ә. Табылдиев. Халық тағылымы. Алматы: Білім, 1992, 147б.
6. Қазақ этнопедагогикасы. Алматы: Ана тілі 1992, 310б.
7. Т.Қосай. Қазақтың салт-дәстүрлері. Алматы: Жалын, 2017, 134б

Аннотация

В этой статье обычаи и традиции, связанные с нашим оценкам, ғылымекендігі, изучающих культуру. В ходе многих веков уникальной казахов, обряды и обычаи обработке. Традиции и обычаи в жизни, жизни и быта, хозяйственной жизни, возникающих культурных дүниетанымынан құбылысекендігі. Традиции и обычаи казахского народа обычаев и традиций внутри группы, среди

иных людей и домашних взаимоотношений, в формировании большой роли, которую играет. Традиции-в каждой нации, религии и убеждений народного, жизни и быта в совокупности в соответствии со спецификой национального веками структура, совокупность обычаев, создающих сама жизнь; церковь и сложившихся в обществе поведенческих образцов, что. Ежедневно действует один из другого культурного и неформальных, регулирующих группу опознавания путем принятия правил поведения или действий, наносящих термин, принадлежности к социальной настройке. Традиции для жизни нации, общества является закон, основываясь на традиции воспитания духовности сознания коллективному интеллекту родить, как правила жизни-опыт құрағандығы онеге. В историко-краеведческом музее-для ао " казахское общество традиции неизменного закона, охранную роль. Традиций и обычаев страны воспитательная, воспитательное значение народной. Миграции населения, ребенку, от деда, развивающаяся социально-исторические, культурно-бытовые, профессиональные, национальные ценности, поведение. Казахского народа, обычаем и традициям, что очень богатый народ.

Abstract

In this article, the customs and traditions associated with our estimates, ulemaking studying culture. During many centuries Kazakh traditions, rites and customs changed. Traditions and customs in life, life and life, economic life, emerging cultural dneedendian belizeand. Traditions and customs of the Kazakh people customs and traditions within the group, among other people and domestic relationships, in the formation of a large role that plays. Traditions in every nation, religion and people's beliefs, of everyday life collectively in accordance with the specific national structure for centuries, a set of practices that creates life itself; the Church and the society of behavioral samples. Every day acts one of the other cultural and informal, regulating group identification by adopting rules of conduct or actions applying the term, belonging to a social setting. Traditions for the life of the nation, society is the law, based on the tradition of education spirituality consciousness collective intelligence to give birth as the rules of life-the experience of kuragandygy Onega. In the Museum of local history-for JSC " Kazakh society traditions of the unchanging law, a protective role. Traditions and customs of the country educational, educational value of national. Migration of the population, to the child, from the grandfather, developing social-historical, cultural-household, professional, national values, behavior. Kazakh people, customs and traditions that are very rich people.

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES**

UDC 340.1

B.S. Begaliev

master student, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

**STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE LEGAL SYSTEM
INDEPENDENT KAZAKHSTAN**

Abstract

"Statehood" is a much broader concept than "state." In the theory of state and law, the state is defined as political power that exercises control over society within a certain territory. Whereas statehood is defined as a complex set of elements, structures, institutions of public authority, as well as non-political components, determined by the originality (specificity) of the socio-economic, political, spiritual and moral conditions of life of a particular people or peoples' union at a certain stage of development of society. Statehood is a form of society at a particular historical time, a qualitative characteristic of its elements and institutions, which is the main content and a certain feature of society and the state.

Keywords: state, right, statehood, constitution, constitutional state, freedom of citizens, power, democracy

In the formation and development of the independent legal system of the republic, a primary role is given to the Constitution and constitutional legislation. Being the leading link in legal regulation and making up its core, they have a huge impact on it. Usually, constitutions fix the main milestones of legal development and consolidate its milestones. In this sense, they, according to A.A. Mishin, "are not a product of everyday norms of establishing activity. The dates of the adoption of the constitution in the history of any state are the most important milestones that mark the turning points of its development". The whole system of legislation must then be raised to the level established by the constitutions. Over time, the new constitution and some acts of constitutional legislation establish new guidelines on which the entire system of existing law seems to be "equated". Then the course of events in one form or another is repeated, if we ignore the details and particulars.

It turns out that the constitution, as it were, projects the direction of legal development. Therefore, the more correctly defined in the constitution the "vector" of legal development, the more successful is the solution of its specific tasks. And, on the contrary, because of the erroneous choice by the constitution of the directions of the subsequent legal development of the country, there may be shortcomings in the design of various options for legal regulation of public relations. In this sense, the programmatic provisions of the constitution are especially important, the formulation of which should be based not on arbitrary considerations, but on sound scientific forecasts.

The role of the remaining components of the legal system in legal development is different. They embody the general provisions of the constitution (including program) in a system of specific institutions and norms and thereby fill them with specific content. Their main task is to implement what is enshrined in the constitution. However, they are not always limited to those tasks that are indicated by the constitution. Sometimes, going beyond their framework, they themselves pose many important tasks. Those of them that are of fundamental importance for the state (especially if they contribute to the progressive development of society), the constitution subsequently introduces

into its composition. Such a fate is not awarded to all, but only certain provisions of the current legislation. Enriching the constitution, they seem to rise in their importance a higher rank.

As you can see, the impact goes not only from the constitution to the laws and other components of the legal system, but sometimes in the opposite direction. Nevertheless, the main impulses in this process come from the constitution.

Despite the relatively short life span of the independent legal system of Kazakhstan, we can, in our opinion, carry out the following periodization:

The first period - from the moment of the declaration of independence of the republic to the completion of the formation of the contours and foundations of national statehood - is characterized by the quantitative accumulation of components of the new legal system, the definition of the boundaries and content of industries, sub-sectors and institutions of law, the search for new solutions. The evolving potential of the legal system is aimed at solving pressing economic, socio-political and other problems. However, great difficulties constantly arose that led to inconsistencies, inconsistencies and direct contradictions in legal norms, acts and institutions.

The second period began relatively recently. Its purpose is to ensure a sufficiently structured law, to eliminate those flaws and shortcomings that were made at the first stage. It is necessary to achieve external completeness of the new legal system of Kazakhstan, as well as harmonious internal organization. Now the emphasis is on achieving coherence of legal institutions, replacing ineffective, erroneous norms with effective ones. Of paramount importance is the work on improving the quality of normative legal acts. Therefore, now codification of legislation is gaining great development with the involvement of various means of legal technology. According to A.K. Abeldinova, got up, the task is to create a "working" regulatory legal acts.

Having distinguished two periods in the development of the independent legal system of Kazakhstan, we can hardly pass by those fundamentally important processes that took place in the bowels of Kazakhstan's law when it was still part of Soviet law. We are talking about a period that dates back to the processes of sovereignty of the republic until the declaration of independence. At this time, Kazakhstani law gradually began to show a desire to go beyond the directing influence of Soviet federal law. In article 8 of the Declaration on State Sovereignty of the Kazakh SSR, it was established that, with the exception of issues voluntarily delegated by it to the Union, the supremacy of the Constitution and laws of the republic is established, which are subject to compliance and enforcement by all state bodies, enterprises, institutions and organizations, citizens and stateless persons. But especially the course towards establishing a certain independence of the legal system of the republic, its isolation from the all-Union legislation is expressed in the following provision from the same article of the Declaration: "The Kazakh SSR has the right to suspend laws and other acts of the supreme bodies of the Union that violate the sovereign rights and the Constitution of the Republic".

The trends noted above, which appeared during the preparatory period for the declaration of independence, did not go unnoticed: they left an imprint on the subsequent legal development of Kazakhstan, and affected many legal institutes that appeared in the republic later. They accelerated the redistribution of the legislative competence of the federation and the republic in favor of the latter. And after the collapse of the USSR, the res-public concentrated in its hands the entire volume of law-making prerogatives on its territory.

The formation of the legal system of independent Kazakhstan in different spheres of public life began from different starting points and went at a different pace.

If we take the spheres, which in Soviet times were entirely under the jurisdiction of the federal center, then the republic had to build a legal "building", as they say, from the foundation. This refers to such areas as customs, foreign economic relations, foreign trade, military construction, etc. These areas were previously regulated by acts of the all-Union bodies, but the Republic didn't issue normative acts at all by these polls, limiting itself to the execution of instructions from the federation bodies.

Another starting position in the construction of an independent system of Kazakhstan law was formed in those areas that were previously jointly controlled by the federation and the republics and in which, therefore, the role of Kazakhstan was more prominent. On some issues related to this area, the Federation used to issue the Fundamentals of Legislation of the USSR and Union Republics, and Kazakhstan - codes. The same group included issues of the national-state and administrative-territorial structure, the system of republican and local bodies, the scope of their competence, as well as domestic and communal services (bath and laundry facilities, dry cleaning, sanitation and hygiene, cleaning of territories, nature conservation, etc.). In all of these areas, the republic during the Soviet era carried out certain work on normative regulation and, therefore, by the time independence was declared, it already had some experience in law-making. Relying on it and developing it many times, the independent republic immediately launched a broad front to regulate the relations developing here, taking into account the new tasks that confronted it in the transition period. Work was carried out on the legal consolidation of the attributes of sovereignty and independence, the re-registration of the most important constitutional, administrative and financial, civil law, labor and other institutions.

Of course, between the law of Soviet Kazakhstan, on the one hand, and the legal system of the independent Republic of Kazakhstan, on the other, there was a certain continuity: the latter was based for some time on certain principles of Kazakhstan law of the Soviet period, continued to use a number of institutions and almost unchanged or modernized norms established back in the Soviet period. But gradually, these moments of continuity were reduced, because the changed situation in the republic required new legal institutions and norms, actively denied the former.

Since the legislative activity of the state did not keep up with the prompt and prompt response to the dynamically changing needs of social development, for some time the problem of using the norms of all-Union legislation in which detailed regulation of certain spheres of public life was given was urgent. In Art. 2 decisions of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan dated December 16, 1991 “On the Procedure for Enactment of the Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan“ On State Independence of the Republic of Kazakhstan ”established:“ Until the adoption of relevant legislative and other regulatory acts of the Republic of Kazakhstan on its territory, the norms of the legislation of the USSR, the norms of international law, since they do not contradict this Law, other legislative and regulatory acts of the Republic of Kazakhstan ”. The Constitution of the Republic of Kazakhstan in 1993 also allowed the application of USSR legislation on the territory of the republic (see: Article 7 of the Transitional Provisions), but the 1995 Constitution of the Republic of Kazakhstan already lacks rules on the possibility of applying the legislation of the former USSR on the territory of the republic.

The desire for an early settlement in the new regime of a large number of social relations in some cases gave rise to haste, a superficial solution to the questions posed. Sometimes there was a lack of organization in this important work, departmental interests prevailed, and a number of deputies and public servants switched to open lobbying of group and private requests. The lack of professionalism among many deputies and developers of draft legal acts was often replaced by rewriting or partial borrowing of the provisions of acts in force in the USA, France, Germany, the Russian Federation and other countries, without taking into account the situation in Kazakhstan. The matter was aggravated by the growing corruption of leaders and employees of the state apparatus, their abuse in the process of resolving legal issues, as well as the widespread dissemination of legal nihilism in society.

The republic's independence and the formation of its independent legal system coincided with a frontal change of guidelines in legal strategy and politics. We note two fundamentally important factors: 1) a course was taken to build a market economy and a rejection of a centrally planned economy, which was accompanied by measures to privatize property and privatize property, and to develop private enterprise; 2) a line was proclaimed on building a civil society and a rule of law state and eliminating a totalitarian regime, which contributed to the democratization and refinement of society.

In this regard, the tasks facing the republic in building an independent legal system seemed to merge with the tasks of ensuring the transition to market relations, the rule of law and civil society, thereby forming a single, but very complex set of tasks. Nevertheless, mixing these two groups of tasks, not differentiating between them will be wrong, because their nature, orientation and significance are not the same. Their timing also does not coincide, and therefore the depletion of some of them does not necessarily entail the completion of others.

To date, many questions have been posed and are being addressed related to the construction and development of the independent legal system of Kazakhstan. Its foundations were enshrined in the 1995 Constitution. In paragraph 1 of Art. 4 reads: “The applicable law in the Republic of Kazakhstan is the norms of the Constitution, relevant laws, other regulatory legal acts, international treaty and other obligations of the Republic, as well as regulatory decrees of the Constitutional Council and the Supreme Court of the Republic”. The normative interpretation of law, which is reflected in the above constitutional provision, is supplemented by the natural-legal interpretation, which is provided by paragraph 2 of Art. 12 of the Constitution: “Human rights and freedoms belong to everyone from birth, are recognized as absolute and inalienable, determine the content and application of laws and other normative legal acts”. Both of these approaches should be taken in inextricable unity. It should also be noted the important role of the Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 480-V “On Legal Acts”, which concretizes and develops the constitutional requirements for the legal system of the republic (hierarchical arrangement of regulatory legal acts according to their legal force, the ratio of basic and derivative acts, their effect in time, in space and in a circle of persons, etc.).

As you can see, the formation and development of the national legal system of Kazakhstan is associated with the resolution of many emerging contradictions and overcoming great difficulties. Walking along unbeaten paths, one has to show creativity and actively search for non-standard forms and methods. Without this, one cannot count on success. Comprehensively and rationally using the opportunities available to the Constitution, constitutional and current legislation, as well as a system of by-laws, it is possible to contribute to the improvement of the legal system and put it at the service of the interests of normative regulation of public relations.

Conclusion

In the future, the development of the legal system of Kazakhstan will be carried out in many areas. On the whole, its modernization will continue, measures will be taken to increase its competitiveness in all basic branches of both public and private law. So, from the point of view of civil law, the de facto inviolability of private property rights and the protection of contractual obligations will be guaranteed.

Reform of the criminal, criminal procedure, penal executive and administrative legislation will continue, which will make it possible to modernize the criminal justice system. The development of non-judicial dispute resolution institutions will continue; a mechanism will be introduced whereby dispute resolution on minor issues will be conducted out of court.

An important step in strengthening statehood is the reform of the judiciary and law enforcement agencies, their further modernization. The most important issue of legal policy is the exercise by citizens of the right to judicial protection, which is guaranteed by the Constitution.

In the Address of the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 2, 2019 “Constructive public dialogue - the basis of stability and prosperity of Kazakhstan”, new serious tasks are set to develop a modern effective state and ensure the rights and security of citizens: “... the political transformation will be gradually and steadily carried out taking into account the interests of our state and the people ... explosive, unsystematic political liberalization leads to the destabilization of the domestic political situation and even to the loss of statehood ... our common task is to implement the concept of the “Hearing State”, which promptly and effectively responds to all constructive requests of citizens, ... deep reforms of the judicial and law enforcement systems are a key factor in strengthening the protection of citizens' rights and their security”.

References

1. *Konstituciya Respubliki Kazakhstan* [The Constitution of the Republic of Kazakhstan] – Almaty: Norma-K, 2017. 44 p.
2. Mishin A.A. *Konstitucionnoe (gosudarstvennoe) pravo zarubezhnykh stran* [Constitutional (state) law of foreign countries]. Moscow: Belye al'vy, 1996. 316 p.
3. Abeldinov A.K. *Razvitiye normotvorchestva v Kazakhstane* [The development of rulemaking in Kazakhstan]. Almaty: Zhety zhargy, 1998. 248 p.
4. Safinov K.B. *Pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan na perekhodnom etape* [The Government of the Republic of Kazakhstan in transition]. Almaty: Yurist, 2002, No. 44, 548 p.
5. Bulgakova D.A. *Teoriya gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. Almaty: Yuridicheskaya literatura, 2006. 99 p.
6. *Novyi politicheskiy kurs sostoyavshegosya gosudarstva. Strategiya "Kazakhstan-2030" – Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan – Lidera natsii narodu Kazakhstana ot 14 dekabrya 2012 goda.* [New political course of the state. Strategy "Kazakhstan - 2050". - Message of the President of the Republic of Kazakhstan - the Leader of the Nation to the People of Kazakhstan dated December]. *Kazakhstanskaya Pravda*, 2012, No. 437-438 (27256-27257), pp. 1, 10.
7. *Poslaniye Glavy gosudarstva Kassym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana «Konstruktivnyy obshchestvennyy dialog – osnova stabil'nosti i protsvetaniya Kazakhstana» ot 2 sentyabrya 2019 goda* [Message from the Head State of Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan “Structural public dialogue - the foundations of stability and prosperity of Kazakhstan” dated September 2, 2019]. *Kazakhstanskaya Pravda*, 2019, No.169 (29046), pp. 1, 12.

Аннотация

«Государственность» - это гораздо более широкое понятие, чем «государство». В теории государства и права государство определяется как политическая сила, которая осуществляет контроль над обществом на определенной территории. Принимая во внимание, что государственность определяется как сложный набор элементов, структур, институтов государственной власти, а также неполитических компонентов, определяемых своеобразием (спецификой) социально-экономических, политических, духовных и моральных условий жизни конкретного народный или народный союз на определенной стадии развития общества. Государственность является формой общества в определенное историческое время, качественной характеристикой его элементов и институтов, которая является основным содержанием и определенной особенностью общества и государства.

Приобретение государственной независимости Казахстаном естественным образом привело к созданию независимой правовой системы республики, на которую возложены ответственные задачи, связанные с выбором и закреплением собственного пути развития, разработкой и реализацией независимой внутренней и внешней политики, создание новой системы государственных органов, обеспечение прав и свобод граждан, регулирование разнородных общественных отношений.

Түйін

«Мемлекеттілік» - бұл «мемлекетке» қарағанда әлдеқайда кең ұғым. Мемлекет және құқық теориясында мемлекет белгілі бір аумақтағы қоғамды бақылауды жүзеге асыратын саяси күш ретінде анықталады. Мемлекеттілік дегеніміз қоғам дамуының белгілі бір кезеңіндегі белгілі бір халықтың немесе халықтық одақтың өмірінің әлеуметтік-экономикалық, саяси, рухани және моральдық жағдайларының бірегейлігімен (ерекшелігімен) айқындалатын мемлекеттік биліктің элементтерінің, құрылымдарының, институттарының, сондай-ақ саяси емес құрамдас бөліктерінің жиынтығы ретінде айқындалатынын ескеру. Мемлекеттілік - бұл белгілі бір тарихи уақыттағы қоғам формасы, оның элементтері мен институттарының сапалық сипаттамасы, ол қоғам мен мемлекеттің негізгі мазмұны мен ерекшелігі болып табылады.

Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздікке ие болуы, әрине, республиканың тәуелсіз құқықтық жүйесін құруға алып келді. Оған жеке даму жолын таңдау және шоғырландыру, тәуелсіз ішкі және сыртқы саясатты әзірлеу және жүзеге асыру, мемлекеттік органдардың жаңа жүйесін құру, гетерогенді әлеуметтік қатынастарды реттеу, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға байланысты міндеттері жүктелді.

УДК 343.01

О.Р. Кулыев¹, Е.К. Нуртазин¹, Марта Мочульска²

¹магистрант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹к.ю.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²к.ю.н., доцент, Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, Украина

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

Развитие современного политического процесса неотъемлемо связано с глобализацией социально-экономических и политико-правовых отношений, которые в мировом масштабе создают принципиально новый контекст развития любого государства. Глобализация - это сведение многообразия к однообразию посредством «стирания различий», унификация ценностей, образов жизни, навязывания «мировых стандартов».

В теоретическом плане изучение проблем воздействия процессов глобализации на национальное государство и право позволяет по-новому взглянуть на те традиционные и институциональные и функциональные аспекты государственно-правовой материи, которые были свойственны ей с момента образования и вплоть до современного уровня ее развития. Помогает взглянуть на государство и право не только с точки зрения рациональности или, наоборот, нерациональности организации их внутренней жизни и деятельности, но и посмотреть на них как бы со стороны, под углом зрения характера их взаимосвязи и взаимодействия с другими государственными и правовыми системами, а также под углом зрения тех изменений, которые вызываются и обуславливаются процессами глобализации.

Ключевые слова: глобализация; государство; право; развитие; процесс; общество; государственность; цивилизация

Процессы глобализации, равно как и их последствия, вызывают далеко не однозначную реакцию и соответственно оценку характера их воздействия на государство и право. Ибо глобализация - это двусторонний процесс. С одной стороны, она способна дать изобилие, повысить продуктивность, эффективность производства. А с другой - она углубляет неравенство, затрудняет приспособление к новым условиям, уменьшает разнообразие, подрывает гражданское общество [1].

Глобализация оказывает весьма существенное и притом далеко не всегда позитивное влияние на перспективы развития общества, государство и право, порождая при этом такие условия, при которых в управлении делами общества и разрешении глобальных, социально-значимых проблем постепенно уменьшается роль государственных институтов и многократно возрастает значение транснациональных корпораций [2].

Глобализация экономической, финансовой и других сфер жизни общества и государства действительно порождает множество проблем теоретического и практического плана, требующих к себе самого пристального внимания и глубокого изучения с целью их наиболее оперативного и оптимального решения. Глобализацию можно определить с точки зрения системного подхода как системную, многоаспектную и разноуровневую интеграцию различных существующих в мире государственно-правовых, экономико-финансовых и общественно-политических институтов, идей, принципов, связей, морально-политических, материальных и иных ценностей, разнообразных отношений.

Процесс глобализации является объективным, никем не инспирированным «извне», естественным процессом.

Разные исследователи, эксперты, в ответ на имеющиеся тенденции о кризисе национального государства, показывают, что слухи о смерти современного национального государства и права, основанные на постулатах доминирующей в настоящее время

либеральной, точнее, неолиберальной модели глобализации, оказались преждевременными и что желаемое при этом выдается за действительное.

В частности, весьма далекими от действительности являются положения неолиберализма о том, что «основным, если не единственным, регулятором глобального экономического, а вместе с тем и социального развития является «стихийный рыночный механизм» [3].

В современных условиях, когда будущее развитие (в том числе и в Казахстане) связывается с капитализмом, рыночная экономика, буржуазная демократия, правовое государство, приоритет отдельной личности перед коллективом относят к разряду высших человеческих ценностей, равно как и «рыночный» опыт ряда других государств, приведших к практическому разрушению национальной экономики и падению жизненного уровня населения, со всей очевидностью показал не только несостоятельность, но и пагубность для общественного и государственно-правового развития данных «чисто рыночных» положений.

Как свидетельствуют специалисты в сфере рыночных отношений, рынок сам по себе бессилён в решении многих экономических и социальных проблем. Рынок, в частности, никогда не решал и не может решить проблему бедности и нищеты или обеспечить профилактику социальных болезней. Рыночные механизмы абсолютно безразличны к проблемам экологии, которые уже приобрели характер транснациональных.

И главное – рынку, даже если приобретет глобальный характер, будет не под силу решение долгосрочных стратегических задач, как на национальном, так и на транснациональном уровне. Ему чужды по самой его природе моральные и иные ценности, так же, как и общесоциальные и национальные интересы.

Фактическая абсолютизация роли рынка является следствием, как представляется, методологической ошибки, логически вытекающей из крайностей экономического детерминизма. Суть ее состоит в безапелляционном утверждении, что рынок может решить весь комплекс социально-экономических проблем, заменяя в определенном смысле государство и его прежнюю роль в обществе.

Реальная жизнь, практика многовекового развития рыночных отношений в различных странах со всей очевидностью показывают, что это далеко не так.

В силу этого, рыночные механизмы неизбежно должны дополняться механизмами власти, регулирования, сотрудничества. Иными словами, рыночные механизмы как регуляторы преимущественно экономического развития не могут успешно действовать сами по себе, а должны органически сочетаться с дееспособной государственной властью, с сильными национальными государственно-правовыми институтами.

Глобализация понимается в трех смыслах - во-первых, как постоянно идущий исторический процесс расширения пространств взаимодействия между людьми, государствами и культурами; во-вторых, как всеобщая универсализация мира через усиление черт всеобщности и постепенное движение к однородному политико-экономическому и культурному миру; в-третьих, как открытость национальных границ в сфере экономических взаимодействий.

Оценивая состояние современного мира, обычно используют слово кризис. Среди многих ее проявлений можно выделить две позиции, которые представляются главными.

Коллективная идентичность начинает выходить за рамки национальных границ, приобретает глобальные формы. Это повышает уровень свободы, переструктурирует национальные сообщества и культурные традиции. Формы социальной престижности, референтные модели поведения, нормы и ценности моделируются и транслируются в рамках складывающегося глобального информационного и культурного пространства. Появилась возможность отождествлять себя с глобальными транскультурными проявлениями социальной солидарности, которые в значительной мере замещают собой более ранние идентификации с мировыми религиями и нациями, национальными границами.

Вектор исторической динамики переместился от институционализированных, вертикально интегрированных форм социальной солидарности к сетевым формам, общественным движениям, глобальным нормам, моделям поведения, ценностным системам.

Глобализация открывает новые возможности и появляются новые вызовы – как для внешнего позиционирования, так и для достижения целей внутреннего развития. Внешние вызовы хорошо заметны – это угрозы безопасности со стороны государственных и негосударственных субъектов, влияние мирового финансового кризиса на экономику, зависимость страны от состояния международных рынков энергоносителей.

На примере государств Латинской Америки Д.Коастворт утверждает, что многообразие моделей глобализации может привести к появлению экономического неравенства, которое уходит корнями в широкомасштабное или глубокое социальное, политическое, культурное неравенство в рамках национальных границ, и социальные группы или классы будут стремиться укрепить или отменить эти неравенства. Глобальные игроки в форме экономически развитых государств представляют конкретные исторические способы достижения современности и капитализма и выражают свои противоречивые перспективы и тенденции информирования гегемонов глобализации [4].

Специфический характер нового миропорядка, названного глобализацией, продолжает влиять на постепенную трансформацию политической культуры в направлении их униформизации в различных регионах. Общий характер политической эволюции, основные механизмы которой сформировались после Второй мировой войны, остаются неизменными. Например, хорошо известно, что усиление роли государственного планирования стало одной из самых примечательных черт развития в этот исторический период. Формирование нового государственного аппарата было неотделимо от роста бюрократических структур, равно как и новых манипулятивных технологий. Последние, в свою очередь, были тесно связаны с быстрым развитием СМИ и других средств политической коммуникации.

На развитие теорий политических модернизаций большое влияние оказал процесс глобализации, учет последствий которого способствовал трансформации представлений о роли национального и международного в развитии современных политик.

Правовые мыслители внесли существенный вклад в разработку оправданно нормативной модели отношений между государствами. Они опирались на четкое разграничение «внутренней» и «внешней» сфер государства. Кроме того исследователи часто утверждали, что внутренняя сфера представляет собой нормативно привилегированное место, так как основные нормативные идеалы и принципы (например, свободы или справедливости), скорее всего, успешно реализуются на внутренней арене, чем в отношениях между государствами.

Глобализация - это сведение многообразия к однообразию посредством «стирания различий», унификации ценностей, образов жизни, навязывания «мировых стандартов. Это не единение, а смешение различного, устранение иного как «отсталого», неэффективного, недемократичного. Глобализация может оказаться в перспективе разрушительным, антикультурным процессом, привести к стандартизации человечества. Поэтому ее разворачивание, может весьма отрицательным, разрушающим образом сказаться, в частности и на государственности.

Что такое государственность? Проблема эта вряд ли может считаться решенной в современной социальной науке. На сегодняшний день нет даже общепринятого, внятного понимания государства, часто просто повторяется, по сути, определение В.И. Ленина из лекции «О государстве» сводящее государство к «аппарату насилия». Очевидно, тем не менее, что «государственность» - это определенное качество, которое делает некую социальную общность, социальное образование, организацию, государством. Что это за качество, что значит обладать государственностью? Это значит не просто обладать «аппаратом принуждения» или «суверенитетом», ведь «аппарат» есть только средство, а для того, чтобы быть суверенным, независимым надо для начала просто быть, т.е. отличаться,

отграничиваться от среды, обладать индивидуальностью - субъектностью. Как говорит Гегель, в аспекте внешнего международного права: «Государство есть отдельный индивидуум в его отношении к другим отдельным индивидуумам» [5]. Таким образом, государственность может быть определена как суверенная, автономная, политическая индивидуальность. Но глобализация есть в сущности своей деиндивидуализация, она стирает индивидуальность как таковую. В том числе и даже, пожалуй, в первую очередь политическую, это политическая деиндивидуализация, лишение политического лица.

Поэтому процесс глобализации может оказаться процессом уничтожения государственности как таковой, как фундаментального исторического явления (вспомним «конец истории» Фукуямы), сущности, воплощавшейся в различных формах в ходе развития цивилизации.

Он уже сегодня привел к тому, что многие современные государства, являются государствами только по названию, номинально, у них по существу нет государственности, т.е. именно суверенной политической индивидуальности. Ее утрата закреплена юридически в положении о «приоритете норм международного права», которое в обязательном порядке вписывается во все Конституции. Сегодня носитель суверенитета, высшая инстанция власти, - «мировое сообщество», безличный, а значит и безответственный субъект, власть которого безгранична, а решения не предусматривают апелляции и который сам себя без всякого «разделения властей» уполномочил казнить и миловать целые народы и государства. «Мировое сообщество» постепенно отменяет государственные границы, они становятся препятствием для «свободного передвижения» (перемещения -перемешивания) «финансов, товаров и услуг». Его цель - программа Мир без границ, но государство по определению обладает границами, граница - необходимое условие государственности. Метафизический смысл границы в фиксации формы существования. Все, что существует, существует как таковое в силу отличимости - отделенности, отграниченности от других. Существовать - это значит иметь (собственные) границы, именно граница, ограничивая определяет то, что есть данный субъект, очерчивает пространство его индивидуальности, выделяет его из среды. То, что не имеет границ, есть нечто бесформенное, собственно есть ничто, ибо все, что существует, имеет форму. Государственная граница есть фиксация внешней, пространственно территориальной формы-определенности суверенного, автономного политического субъекта. Поэтому мир без границ - это мир без политических субъектов, без государств.

Государственность как суверенная политическая индивидуальность предполагает не только внешнюю (фиксируемую в границах), но и внутреннюю определенность, обладание собственным внутренним содержанием, то, что обычно называют национально-культурным своеобразием. Но глобализация не хочет знать культурной уникальности, она устраняет разнообразие, стандартизируя культуру, прокладывая путь к одномерному человечеству.

Углубление глобализации делает все менее возможной, собственно излишней, подлинную интеграцию как объединение различного, единство многообразия, ибо «стирание различий» и применение «мировых стандартов» приведет к тому, что интегрироваться будет некому. Глобализация во многом рукотворный и направляемый процесс, в своей субъективной составляющей оказывающийся ни чем иным, как новейшей формой монополизации, - монополизации власти и контроля за информационными, экономическими и природными ресурсами. Для сохранения национальной государственности, подлинного государственного суверенитета в условиях глобализации последней должна быть противопоставлена тенденция к интеграции. Думается совершенно прав Х. Мартиросян, отмечающий вслед за Ю. Хабермасом, в статье специально посвященной перспективам национального государства в эпоху глобализации: «Следует согласиться с Ю. Хабермасом в том, что поддержание национального в глобальной культуре имеет сегодня не угасающее, а, напротив, усиливающееся значение» [6]. Противостоять негативным последствиям глобализации и, тем самым, защитить культурное многообразие и цивилизационную

идентичность, как таковые, могут лишь достаточно интегрированные цивилизационно-культурные образования, мощные, действительно суверенные государства. На сегодняшний день одной из таких объективно обусловленных альтернатив остаются интеграционные процессы на постсоветском пространстве. С этой точки зрения, особую значимость приобретает всестороннее укрепление взаимосвязей России и Беларуси, и формирующийся союз России, Беларуси и Казахстана, который может показать пример сохранения культурного своеобразия и исторической субъектности народов, экономической независимости и политической самостоятельности государств, предложив тем самым альтернативный унифицирующей глобализации путь развития человечества.

Необходимо отметить, что то, что национальные государства все еще являются главными фигурами на международной арене, им уже не свойственна столь широкая автономия, которой они обладали в прошлом столетии. Самостоятельность государства в различных сферах все больше ограничивается надгосударственными органами, международными организациями и международными обязательствами. Следует согласиться с Марченко М.Н. в том, что «с очки зрения теории государства и права исследование обозначенных проблем позволяет по-новому взглянуть на традиционно существующие функциональные и институциональные стороны государства» [7]. Открывается возможность рассмотреть не только особенности организации внутренней жизни и деятельности государства, но и взглянуть на него извне, учитывая обусловленность историческим и социокультурным контекстом, а также принимая во внимание изменения, обусловленные процессами глобализации.

Список литературы

1. Кессиди Ф.Х. Глобализация и культурная идентичность // Вопросы философии. 2003, №1. С.73-78
2. Мартиросян Х.Э. Императивы модернизации национального государства в эпоху глобализации // Философские науки. 2011, №1, С.5-17.
3. Корниенко Т.А. Современные тенденции развития политических институтов в условиях глобализации // Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2016, Т.41, С.128-135.
4. Coatsworth J.H. Inequality institutions and economic growth in Latin America // Journal of Latin American Studies, 2008, No.3, pp. 545-559.
5. Гегель Г.В.Ф. Философия духа. Энциклопедия философских наук. Т.3. М.: Мысль, 1977, 471 с.
6. Макуев Р.Х. Современная стадия глобализации: пределы трансформации и устойчивости государства: монография. – Орел: Изд-во ОГУ, 2010, 172 с.
7. Марченко М.Н. Государство и право в условиях глобализации. М.: Проспект, 2015, 448 с.

Abstract

The development of the modern political process is inseparably linked with the globalization of socio-economic and political-legal relations, which on a global scale create a fundamentally new context for the development of any state. Globalization is the reduction of diversity to monotony by "erasing differences", the unification of values, lifestyles, the imposition of "world standards".

In theoretical terms, the study of the impact of globalization on the national state and law allows a new look at those traditional and institutional and functional aspects of the state-legal matter, which were peculiar to it from the moment of formation and up to the modern level of its development. Helps to look at the state and right not only from the point of view of rationality or, on the contrary, the irrationality of the organization of their internal life and activities, but also look at them as if from outside, from the perspective of the nature of their relationship and interaction with other governmental and legal systems, but also in terms of the changes that are caused by and are subject to processes of globalization.

Түйін

Қазіргі заманғы саяси үдерісті дамыту әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық қатынастардың жаһандануымен ажырамас байланысты, олар әлемдік ауқымда кез келген мемлекеттің дамуының түбегейлі жаңа контекстін құратын болады. Жаһандану - бұл "айырмашылықтарды өшіру", құндылықтарды, өмір салтын біріздендіру, "әлемдік стандарттарды" таңу арқылы біртектілікке әралуандықты жинақтау.

Теориялық тұрғыдан жаһандану үдерістерінің ұлттық мемлекетке және құқыққа әсер ету проблемаларын зерттеу мемлекеттік-құқықтық материяның қалыптасқан сәтінен бастап оған тән және оның дамуының қазіргі деңгейіне дейінгі дәстүрлі және институционалдық және функционалдық аспектілеріне жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Мемлекет пен құқықты олардың ішкі өмірі мен қызметін ұйымдастырудың ұтымдылығы немесе керісінше, ұтымдылығы тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар олардың басқа мемлекеттік және құқықтық жүйелермен өзара байланысы мен өзара іс-қимылының сипаты тұрғысынан, сондай-ақ жаһандану процестерінен туындайтын және шарттасатын өзгерістер тұрғысынан қарауға көмектеседі.

МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES**

- Е. Калдығозов¹, Б.А. Абдикеримов¹, Э.С. Тлеубаева¹, С.Б. Кыдырәлі¹, В.М. Капустин²**
¹д.х.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
¹PhD-докторант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
¹PhD-докторант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
¹магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
²д.т.н., профессор, РГУ нефти и газа (НИУ) имени И.М. Губкина
РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ПРОЦЕССА ТЕРМИЧЕСКОЙ ПЕРЕРАБОТКИ НЕФТЕСОДЕРЖАЩИХ ОТХОДОВ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ 3
- А.Б. Оралбаев, Н.А. Жаримбетова**
к. ф.-м.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ИССЛЕДОВАНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ МАРТЕНСИТНОГО ФАЗОВОГО ПЕРЕХОДА В СПЛАВАХ Fe-Mn –Si 7
- Н.И. Садиков¹, С.Н. Садикова²**
¹к.арх.н., заслуженный архитектор Узбекистана, доцент, Южно-Казахстанский государственный университет, Шымкент, Казахстан
²доктор PhD, и.о. доцент кафедры "Теории истории архитектуры", Самаркандский государственный архитектурно-строительный институт, Самарканд, Узбекистан
ПУТИ ВОЗРОЖДЕНИЯ СВОЕОБРАЗИЯ В МНОГОЭТАЖНОМ ДОМОСТРОЕНИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ 14
- Н.И. Садыков, А.Х. Самуратов**
к.арх.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, Шымкент Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ МАЛОЭТАЖНОЙ ЖИЛОЙ ЗАСТРОЙКИ В КАЗАХСТАНЕ 21
- А.М. Сейтханов¹, Г.А. Казтуганова², В.В. Поветкин³**
¹докторант, Казахский Национальный Исследовательский Технический Университет имени К.И. Сатпаева, Алматы, Казахстан
²магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
³д.т.н., профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ КОНСТРУКЦИИ ДЕТАЛЕЙ ГРУНТОВОГО НАСОСА 24

Н.А. Сузев, А.К. Ширинов

к.т.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ВЛИЯНИЕ ЗЕРНОВОГО СОСТАВА НА ЭКСПЛУАТАЦИОННЫЕ СВОЙСТВА АСФАЛЬТОБЕТОНА

32

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES**

Г.А. Әбдікерімова, Н.М. Аблязимова, Г.М. Баубекова, Н.А. Байжанова

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ НЕГІЗІ – ТАРИХИ ТӘЖІРИБЕ МЕН ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮР

38

Г.А. Әбдікерімова, И.А. Есболаева, Н.Ш.Базарбекова, А.Ж. Альбаева

ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛПБИІ – РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ МЕН ҰЛТ ТҮТАСТЫҒЫНЫҢ НЕГІЗІ

41

Г.А. Әбдікерімова, Т.Қ. Сариева, Қ.А. Балқыбекова, А.Н. Сайлаубеков

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛПБИІ – ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТКЕ БАСТАР ЖОЛ

45

С.К. Бейсенбаев, Д.А. Битемир, Ф.М. Мамедова

д.п.н., академик АПНК, Член Союза дизайнеров Казахстана, Член Союза художников РК, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ТРЕНДЫ И ТЕНДЕНЦИИ В ДИЗАЙНЕ ИНТЕРЬЕРА

50

С.С. Естемесова

к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

55

Р. Жанабаева, Н.Т. Фаттахова, С.А. Естемкулов

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

МУЗЫКА САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

59

Г.К. Жанысбекова, А.Г. Исенғалиева

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

к.фил.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ БИБЛИОТЕЧНОГО РАБОТНИКА ЮНОШЕСКОЙ БИБЛИОТЕКИ

63

М.К. Кукеева, Т.С. Базарбаева

к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

БИБЛИОТЕКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАНА В СОХРАНЕНИИ ПАМЯТНИКОВ КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЫ

67

Г.Ж. Лекерова, Г.Т. Айтжанова, А.Д. Баирова, Ж.А. Төлеген, А.Н. Жаппар

д.пс.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр, психолог, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр, психолог, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

психолог, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ОРГАНИЗАЦИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА ПЕДАГОГА И РОДИТЕЛЕЙ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

71

Г.Ж. Лекерова¹, А.Т. Балабеков¹, М.М. Молдаханова¹, Д.Б. Ешенкулова²,

Г.Е. Дильдабекова³

¹д.пс.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹к.п.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹магистр, старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова, г.Шымкент, Казахстан

²магистр, старший преподаватель, университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

³магистр, преподаватель, Шымкентский университет, г.Шымкент, Казахстан.

РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАНИЯ ЛИЦ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

75

- Г. А. Нуридинова, А. А. Садыкова, Г.П. Сартбай**
п.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
п.ғ.м, аға оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
«РУХАНИ ЖАНҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 79
- А.А. Шойбекова, Б. Абдумажитова**
ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
студент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
ФИЗИКА САЛАСЫНДАҒЫ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ 86
- А.А. Шойбекова, А.Ж. Альбаева, Ж.Ф. Абдувалиев**
ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
студент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
САН ЕСІМ СӨЗЖАСАМЫ 91
- А.А. Шойбекова, Н.А. Байжанова, А.П. Аязбек**
ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, магистр, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
студент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
ЛАТЫН ӘЛПБИІ - ЖАС ҰРПАҚТЫ ЖАҢА ЖЕТІСТІКТЕРГЕ ЖЕТЕЛЕЙДІ 95
- А.А. Шойбекова, Қ.А. Балқыбекова, Ж.Қ. Кизбаева**
ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
ЛАТЫН ӘЛПБИІ- ӨРКЕНИЕ ЖОЛЫ 98
- А.А. Шойбекова, Х.А. Салиева, Г.Г Усенова**
ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
студент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
студент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан
БИОЛОГИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУЫ 102

А.А. Шойбекова, Е.С. Тасов

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

студент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан

ТҮП-ТАМЫРЫМЫЗДЫ ЖЕТЕТАНУДЫҢ ЖОЛЫ

106

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES**

B.S. Begaliev

master student, M. Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

**STAGES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE LEGAL SYSTEM
INDEPENDENT KAZAKHSTAN**

110

О.Р. Кулыев¹, Е.К. Нуртазин¹, Марта Мочульска²

¹магистрант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

¹к.ю.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²к.ю.н., доцент, Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, Украина

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА В
УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

115

Ғылыми журнал

2001 жылдың тамызынан бастап жылына 4 рет шығарылады

Редактор: Назарбек Ұ.Б.

Жауапты редактор: Айнабеков Н.Б.

Техникалық редактор: Ескендирова М.М.

Журналды шығаруға жауапты: Александриди Е.Ю.

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген № 10469–ж
(12.11.2009 ж.)

Алғашқы тіркелуі және нөмірі № 2226-ж (13.08.2001 ж.)
